

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (35) 2017

Харків
«Право»
2017

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 3 від 21.11.2017 р.)*

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2017. – № 4 (35). – 196 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)
Видавець – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **члени редколегії**: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентові України, Київ); **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Ч. Варга** – доктор юридичних наук, професор (Інститут правових досліджень Центру соціальних наук Угорської Академії наук, Угорщина); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Е. Г. Дворкін** – доктор філософії (соціологія), професор (Університет Х'юстона, США); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Я. Зелінські** – доктор політичних наук, професор (Природничо-гуманітарний університет в м. Седльце, Польща); **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Харків); **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Харків); **Дж. Р. Ліндсі** – доктор філософії (політологія), професор (Державний університет Сент Клауда, США); **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **М. Маффесолі** – доктор соціологічних наук, професор (Паризький університет, Франція); **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. П. Погребняк** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, доцент (Харківська державна академія культури, Харків); **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. Ф. Смоляник** – доктор політичних наук, професор (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ); **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків); **І. Студін** – доктор філософії (право), професор (Університет Квебеку в Монреалі, Канада); **Х. Х. Хондкер** – доктор філософії (соціологія), професор (Університет Заєда, ОАЕ); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого).

Відповідальний за випуск С. М. Мануйлов

Збірник наукових праць «Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія» зареєстрований ВАК України як наукове фахове видання з соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2017 № 996).

Збірник наукових праць зареєстровано і проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина); а також базах даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та ін.

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38; e-mail: kafsoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 3 от 21.11.2017 г.)*

Вестник Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого». Серия: Социология / редкол.: А. П. Гетьман и др. – Харьков : Право, 2017. – № 4 (35). – 196 с.

Основатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

Издатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридических наук, профессор (*председатель редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **О. Г. Данильян** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **члены редколлегии:** **Э. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев); **О. К. Бурова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Ч. Варга** – доктор юридических наук, профессор (Институт правовых исследований Центра социальных наук Венгерской Академии наук, Венгрия); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Э. Г. Дворкин** – доктор философии (социология), профессор (Университет Хьюстона, США); **А. П. Дзедбань** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Я. Зелински** – доктор политических наук, профессор (Естественно-гуманитарный университет в г. Седльце, Польша); **Ю. А. Калагин** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Харьков); **Ю. Ю. Калиновский** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр); **Г. Н. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Харьков); **Дж. Р. Линдси** – доктор философии (политология), профессор (Государственный университет Сент-Клауда, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеца, Харьков); **В. А. Лозовой** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **С. И. Максимов** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **М. Маффесолли** – доктор социологических наук, профессор (Парижский университет, Франция); **Н. И. Панов** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **А. В. Петришин** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **С. П. Погребняк** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, доцент (Харьковская государственная академия культуры, Харьков); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины, Киев); **А. В. Сердюк** – доктор юридических наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана, Киев); **Л. Г. Сокурнянская** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков); **И. Студин** – доктор философии (право), профессор (Университет Квебека в Монреале, Канада); **Х. Х. Хондкер** – доктор философии (социология), профессор (Университет Зайеда, ОАЭ); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого).

Ответственный за выпуск **Е. М. Мануйлов**

Сборник научных трудов «Вестник Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого». Серия: Социология» зарегистрирован ВАК Украины как научное специализированное издание по социологическим наукам (приказ Министерства образования и науки Украины от 11.07.2017 № 996). Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия); а также базах данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и др.

Адрес редакционной коллегии: 61024, Харьков, ул. Пушкинская, 77, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38; e-mail: kafsoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav the Wise National Law University (the protocol No. 3 of 21.11.2017)

«The Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine». Series: Sociology / Editorial board: A. Getman, et al. – Kharkiv: Pravo, 2017. – Issue No. 4 (35). – 196 p.

Founder – Yaroslav the Wise National Law University (YWNLU)

Publisher – Yaroslav the Wise National Law University (YWNLU)

EDITORIAL BOARD:

Anatoly Getman – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YWNLU); **Oleg Danilyan** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YWNLU); **Mikhail Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YWNLU); **Eugene Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YWNLU); **Editorial Board members**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv); **Olga Burova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Anthony Gary Dworkin** – PhD (Sociology), Prof. (University of Houston, USA); **Oleksandr Dzeban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Lyudmila Gerasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YWNLU); **Yuri Kalagin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Kharkiv); **Yuri Kalinovskiy** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Habibul Haque Khondker** – PhD (Sociology), Prof. (Zayed University, UAE); **Galina Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Vitaliy Krivoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro); **Galyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Scovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv); **Jason Royce Lindsey** – PhD (Political Science), Prof. (St. Cloud State University, USA); **Victor Lozovoy** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Nadejda Lysytsya** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociology), Professor Emeritus (University of Paris, France); **Sergey Maksymov** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Mikola Panov** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Oleksandr Petryshyn** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Stanislav Pogrebniak** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Victoriya Pogribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YWNLU); **Igor Polischuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YWNLU); **Oleksandr Romanyuk** – Doctor of Political Sciences, Associate Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv); **Sergey Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv); **Oleksandr Serdyuk** – Doctor of Juridical Sciences, Associate Prof. (YWNLU); **Vladimir Smolyanuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economics University, Kyiv); **Lyudmila Sokuryanska** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv); **Irvin Studin** – PhD (Law), Prof. (University of Quebec in Montreal, Canada); **Csaba Varga** – Dr. Habil. (Law), Professor Emeritus (Institute for Legal Studies of the Social Science Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Hungary); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Jacek Zielinski** – Dr. Habil. (Political Science), Prof. (Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Poland).

Managing Editor – Eugene Manuylov

The collection «The Bulletin of the National University “Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine”. Series:

Sociology» is registered by the Higher Attestation Commission of Ukraine as a scientific professional publication in

Sociology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of the 11.07.2017 № 996).

The collection of scientific papers registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany); as well as databases «Scientific Periodicals Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine et al.

Address of the editorial board: Yaroslav the Wise National Law University, 77, Pushkinskaya St., Kharkiv, 61024. Tel. (057) 704-92-38; e-mail: kafsoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Соціологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М.</i> Інтеріоризація політико-правових цінностей в політичній свідомості особистості	8
<i>ДЗЬОБАНЬ О. П., МАНУЙЛОВ Є. М.</i> Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття	21
<i>КЛИМОВА Г. П.</i> Правова ментальність і правова культура: проблеми взаємодії	32
<i>КОЗЛОВЕЦЬ М. А.</i> Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій	41
<i>КРИВОШЕЇН В. В.</i> Ризик-комунікація у проблемному полі соціальних наук	58
<i>КУЦЕПАЛ С. В.</i> Трансформації соціальної системи в світоглядній парадигмі сучасності: ризик та небезпеки	71
<i>ПИЛИПЕНКО В. Є., ВОЛЯНСЬКА О. В.</i> Вітчизняна соціологія освіти: теоретико-методологічні та історичні засади	81
<i>ПОГРІБНА В. Л., ПІДКУРКОВА І. В.</i> Професійне самовизначення: проблеми теорії та практики	106
<i>ПОГРІБНА В. Л., САХАНЬ О. М.</i> Ресурси та ризики самостійності особистості в сучасному українському суспільстві: соціологічні аспекти аналізу	118
<i>ПОЛИЩУК І. О.</i> Ментальна підойма української державності на початку ХХ ст.	132
<i>ТРЕБІН М. П.</i> Україна перед викликами ХХІ ст.	141
<i>ВОДНІК В. Д.</i> Виховний потенціал сім'ї та шляхи його підвищення в умовах побудови громадянського суспільства в Україні	157
<i>ПРОХОРЕНКО Т. Г.</i> Професійна мобільність як фактор професійної успішності	167
<i>ТРОФИМЕНКО В. А.</i> Нормативні акти етичної поведінки поліцейських як необхідна частина законодавчого забезпечення їхньої співпраці із суспільством	175
НАШІ АВТОРИ	186
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	187
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	188

СОДЕРЖАНИЕ

Социология

<i>ГЕРАСИНА Л. Н.</i> Интериоризация политико-правовых ценностей в политическом сознании личности	8
<i>ДЗЕБАНЬ А. П., МАНУЙЛОВ Е. Н.</i> Виртуальная реальность: к проблеме концептуализации понятия	21
<i>КЛИМОВА Г. П.</i> Правовая ментальность и правовая культура: проблемы взаимодействия	32
<i>КОЗЛОВЕЦ Н. А.</i> Социальная структура украинского общества в контексте постсоциалистических трансформаций	41
<i>КРИВОШЕИН В. В.</i> Риск-коммуникация в проблемном поле социальных наук	58
<i>КУЦЕПАЛ С. В.</i> Трансформации социальной системы в мировоззренческой парадигме современности: опасности и риски	71
<i>ПИЛИПЕНКО В. Е., ВОЛЯНСКАЯ Е. В.</i> Отечественная социология образования: теоретико-методологические и исторические основы	81
<i>ПОГРЕБНАЯ В. Л., ПОДКУРКОВА И. В.</i> Профессиональное самоопределение: проблемы теории и практики	106
<i>ПОГРЕБНАЯ В. Л., САХАНЬ Е. Н.</i> Ресурсы и риски самостоятельности личности в современном украинском обществе: социологические аспекты анализа	118
<i>ПОЛИЩУК И. А.</i> Ментальная основа украинской государственности в начале XX ст.	132
<i>ТРЕБИН М. П.</i> Украина перед вызовами XXI в.	141
<i>ВОДНИК В. Д.</i> Воспитательный потенциал семьи и пути его повышения в условиях построения гражданского общества в Украине	157
<i>ПРОХОРЕНКО Т. Г.</i> Профессиональная мобильность как фактор профессиональной успешности	167
<i>ТРОФИМЕНКО В. А.</i> Нормативные акты этичного поведения полицейских как необходимая часть законодательного обеспечения их сотрудничества с обществом	175
НАШИ АВТОРЫ	186
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	187
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ «ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА «ЮРИДИЧЕСКАЯ АКАДЕМИЯ УКРАИНЫ ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ»	188

CONTENTS

Sociology

<i>GERASINA L. M.</i> Interiorization of political and legal values in political consciousness of personality.....	8
<i>DZOBAN O. P., MANUILOV E. M.</i> Virtual reality: the problem of conceptualization of the category.....	21
<i>KLIMOVA G. P.</i> Legal mentality and legal culture: problems of interaction	32
<i>KOZLOVETS M. A.</i> The social structure of ukrainian society in the context of post-socialist transformations	41
<i>KRYVOSHEIN V. V.</i> Risk communication in the problem field of social sciences	58
<i>KUTSEPAL S. V.</i> Transformation of social system in world outlook paradigm of modernity: risks and dangers	71
<i>PILIPENKO V. YE., VOLYANSKA O. V.</i> Domestic sociology of education: theoretical and methodological and historical foundations	81
<i>POGRIBNA V. L., PIDKURKOVA I. V.</i> Professional self-definition: problems of the theory and the practice.....	106
<i>POGRIBNA V. L., SAKHAN O. M.</i> Resources and risks of personal autonomy in the modern ukrainian society: sociological aspects of the analysis.....	118
<i>POLISCHUK I. O.</i> The mental foundation of ukrainian statehood in the early twentieth century.....	132
<i>TREBIN M. P.</i> Ukraine before the challenges of the 21st century	141
<i>VODNIK V. D.</i> The educational potential of the family and ways of its increasing in conditions of the civil society building in Ukraine	157
<i>PROKHORENKO T. G.</i> Professional mobility as a factor of professional success	167
<i>TROFIMENKO V. A.</i> Regulatory acts of ethical conduct of police servants as an essential part of legislative ensuring of their cooperation with society	175
OUR AUTHORS	186
AUTHOR INDEX	187
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION «THE BULLETIN OF THE NATIONAL UNIVERSITY «YAROSLAV THE WISE LAW ACADEMY OF UKRAINE». SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY»	188

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.334.3:124.5

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.35.119605>

Герасіна Л. М., доктор соціологічних наук, професор

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ В ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснюється соціолого-правове обґрунтування тези, що в структурі політичної свідомості відбувається гармонійне поєднання та інтеріоризація політико-правових цінностей на об'єктивному підґрунті взаємозалежності політики і права; визначено їх зміст і органічний зв'язок з політичною культурою та правовою мораллю.

Ключові слова: *політико-правові цінності, політична свідомість, суспільно-політичний ідеал, правова держава, свобода, рівність, справедливість, політико-правові універсалії.*

Актуальність проблеми. Цінності становлять смисловий фундамент людської цивілізації, вони здатні наділяти сенсом будь-які дії та взаємодії людей. Система цінностей, як підкреслював М. Вебер, відіграє роль певних «ідеальних конструктів», за допомогою яких здійснюється пізнання політики і права. Це – «найважливіші компоненти людської культури, які мають вищу значущість для людини та людства, у різні історичні періоди наповнюються конкретним змістом і обумовлюють зразки та стандарти поведінки» [1, с. 787–788]. Актуальність досліджень проблеми інтеріоризації (вкорінення) політико-правових цінностей у політичній свідомості людини за умов демократизації України обумовлена тим, по-перше, що її розкриття надає орієнтири для реалізації дієвих стратегій з реформування політичної та правової сфер соціуму; по-друге, цінності можуть виступати як критерії (стандарти) вибору з наявних альтернатив, що притаманні різним ситуаціям життєдіяль-

ності. У складному і мінливому світі політики цінності виконують роль провідних критеріїв й ідейних маркерів, що визначають орієнтири для політичної консолідації громадян і зміст їх політичної діяльності. Поняття «політичні цінності» відображає найвищі ідеали та принципи, які формують єдність і згоду в суспільстві, соціально-політичних групах стосовно головних цілей і проблем розвитку. Водночас цінності можуть характеризувати не тільки згуртованість соціуму, але і його неоднорідність, розшарування, ієрархію та здатні бути джерелом латентних ціннісних конфліктів. Значення ціннісних феноменів, що кореспондують і релевантні праву, як належному, як джерелу правових сенсів, як суспільній меті, не менш вагоме. Формально-правове трактування фундаментальних цінностей людського буття – свободи, соціальної рівності, справедливості, демократії – основних аспектів розуміння права і компонентів правової форми суспільних відносин, чітко обкреслює і фіксує ціннісний статус права у сфері суцього (потенціал права як цінності, його роль як підстави вимог у загальній системі ціннісно-належного тощо).

Аналіз основних джерел і публікацій. Теоретичні дослідження ціннісних явищ на початку ХХ ст. розпочав П. Новгородцев, який у контексті історії політико-правових ідей вивчав проблему суспільного ідеалу («Криза сучасної правосвідомості» і «Про суспільний ідеал»). Їх продовжив М. Алексеев, конструюючи політичний і правовий ідеали як модифікацію суспільного ідеалу [2]. Вони відстоювали безумовну цінність права у боротьбі з правовим нігілізмом та, водночас, не ідеалізували віру в універсальну «місію» права, тобто в ілюзію, що лише завдяки праву суспільство і держава стають взірцем соціальної досконалості. У сучасній науці проблему соціально-правових цінностей і «правових максим» підіймали Ф. Х. Альверсон, Дж. Б. Банах-Гутьєррес, Р. Булл, А. Ванденбогадерде, М. Гедеген, Е. Герлін-Карнелл, Л. Гіс, П.-А. Гранхаг, Р. Дворкін, О. Дозорцева, Б. ван Клінк, Д. Коченов, Ч. Б. Кравер, К. Матера, А. Скаліа, С. Таекема, Г. Ферріс, О. Фісс, М. Флетчер, К. Хардінг, А. Шадольташ, А. Якаб [3–17]; місце правових норм і цінностей в історико-політичному прогресі розглядали В. Шаповал, С. Максимов, Т. Суходуб, К. Горобець [18–20]; до сутності й ролі політико-правових цінностей звертались В. Нерсесянц, В. Графський, Л. Лаптева, Л. Мамут [21], Л. Лясота [22], І. Воронов [23]; дослідження «політичного ідеалу» в сучасній Україні продовжили В. Корнієнко [24], Г. Дашутін [25], М. Михальченко [26].

Мета даної статті – в соціолого-правовій парадигмі обґрунтувати, що в структурі особистісної свідомості відбувається гармонійне поєднання та вкорінення (інтеріоризація) політико-правових цінностей на об'єктивному підґрунті взаємозалежності політики і права; показати їх зміст та органічний зв'язок з політичною культурою, етикою і правовою мораллю. Ключова дослідницька гіпотеза має розкрити, які політико-правові цінності модернізують

суспільну свідомість, поєднуючи загальнолюдські й національні пріоритети, і сприятимуть Україні в побудові держави європейського зразка?

Виклад основного матеріалу. Політична свідомість, як відомо, є духовним утворенням, що містить політичні погляди, ідеї, цінності, знання, уявлення, орієнтації, переконання, оцінки, звичаї, традиції, норми, установки і соціально-політичні настрої, які відбивають найбільш суттєві економічні, соціальні, політичні та духовні інтереси людей, та можуть реалізовуватися в межах політичної системи. Важливим компонентом цієї свідомості є загальні *ціннісні орієнтації* й *політико-правові цінності* – це ті уявлення й настанови, котрі розглядаються людиною, як невід’ємні від її існування, що надають сенсу і значущості її вчинкам, орієнтують у політичній діяльності. Політична свідомість стає притаманною людині тоді, коли вона усвідомлює свій соціальний статус, громадянську позицію, і разом з тим реальну потребу (чи необхідність) впливати на владу [27, с. 127–130]. Її формування здійснюється шляхом критичного осмислення соціально-політичної дійсності, узагальнення актуальної інформації через приєднання до сформованих норм громадянської поведінки, чи шляхом емоційного прилучення до віри у ті або інші політичні ідеали.

Політична соціологія трактує і політико-правові цінності, як сукупність ідей, еталонних уявлень, стійких соціопсихологічних установок (орієнтацій, стереотипів, переживань), що визначають стратегію і тактику, спрямованість політичної діяльності людей [13, с. 292–293]. Вони відтворюють у своїй сутності політичні ідеали, бажання та інтереси соціальних суб’єктів. До політико-правових цінностей відносять передусім демократію, політичну свободу, соціальну рівність і справедливість, права людини та їх гарантії. Такі цінності виконують функцію сприяння інтеграції групи в систему соціальної цілісності; визначають ієрархію політичних цілей та впливають на обрання правових засобів і політтехнологій з їх досягнення та реалізації; мотивують політичну і правову участь індивідів завдяки тому, що суспільно-політичні цілі стають безпосередніми стимулами діяльності в політико-правовому полі. Водночас усвідомлені цінності сприяють стандартизації оцінок щодо кожної політико-правової дії та її наслідків; вони орієнтують учасників політичного процесу (політичні еліти, лідерів, партії, «групи інтересів») щодо вірної ідентифікації всіх суб’єктів політики.

В умовах демократичних перетворень, які понад чверть століття наполегливо долає Україна, – на думку С. Максимова, – особливо значущою в системі цінностей є орієнтуюча роль суспільно-політичного ідеалу [14, с. 26–43]; це виявляється в тому, що його невизначеність та недостатні уявлення щодо ролі політики і права у вдосконаленні сучасного українського соціуму та

інших посттоталітарних суспільств, стає стримуючим чинником їхньої трансформації. Політико-правові цінності містяться в сутності політичного ідеалу суспільства, фіксуючи ті перспективи, яких воно має досягти у своєму розвитку. Цінності, крім того, є мотиваційним базисом політичної культури: їх руйнування людина переживає як особисту трагедію, а в масштабах соціуму цей процес може призвести до духовної катастрофи. Якщо ж колишня політична культура перестає бути авторитетною інстанцією, що спроможна регулювати поведінку людей, то в суспільстві починається інтенсивний пошук іншої системи цінностей і політичних орієнтацій.

В умовах постсучасності політико-правові цінності закріплені у так званих універсаліях – найзагальніших політико-правових поняттях і утвореннях, які визначаються сукупністю ознак і проявів у політичній свідомості, культурі та діяльності. До найбільш сформованих загальнолюдських політико-правових універсалій належать:

– *загальнолюдські політико-правові ідеали та принципи* – мир, свобода, правопорядок, суверенітет, демократія, права людини, соціальна рівність, солідарність, – які декларуються, визнаються світовим співтовариством і захищаються міжнародним правом у політичних процесах;

– *міжнародна політична символіка*, що містить арсенал найсуттєвіших емоційно-психологічних механізмів впливу на політичну і правову свідомість: це символічні емблеми, герби і знаки (символи державності країн); музичні твори (зокрема, гімни), що символізують політичні настрої і громадянську консолідацію; символіка кольорів (білий – символ чистоти дій, думок і допомоги; блакитний – захист, миротворчість; зелений – екологія, життя планети, природи, людства; рожевий – захист дитини і материнства);

– *державність* – універсальна форма політичної організації народів, що історично утвердилась як інституційний фундамент людської цивілізації;

– *міжнародна мова політики і права*, де лексично і поняттєво закріплене все різноманіття політико-правових явищ, процесів і зокрема – цінностей;

– *міжнародні політико-правові організації*, діяльність яких координує напрями глобальної політики і підтримує правову культуру людей;

– *міжнародне право* – нормативна система, визнана як політико-правова ціннісна універсалія, завдяки механізмам регулювання відносин між державами, міжнародними організаціями і спільнотами, що спирається на досвід права і традицій політичної історії народів світу.

Сферу дійсного і ціннісного, що визначається у межах політичної та юридичної аксіології, безумовно, складають **закон** (позитивне право) і принцип **законності** та **державна** (політичний інститут) й ідеї **державності** в усіх проявах реального буття та ідеально-ціннісному вимірюванні. Закон і держава

цінні, передусім, як правові явища, бо наскільки вони відповідають праву, настільки виражають і здійснюють цілі права, тобто є правовими; а значить – так само відображуються і в свідомості громадян [15, с. 150–157].

Отже, в юридичній аксіології мова йде про ціннісні судження й оцінку з позицій права сенсу і значення закону (позитивного права), а також – держави; про їх правові якості та відповідність (або невідповідність) імперативам, цілям і вимогам права, як ціннісного належного [6, с. 10–11]. Право при цьому виступає як мета для закону, законодавця, держави та її інститутів. Це означає, що закон (позитивне право) і держава повинні бути орієнтовані на втілення і здійснення вимог чинного права, оскільки саме в цьому полягають їх мета, сенс і призначення.

Саме тому мету права стосовно закону (позитивного права) і держави (політичного інституту) зазвичай формулюють у вигляді імперативу: закон і держава мають бути правовими. Отже, **правовий закон і правова держава** – це абсолютні політико-правові цінності людської свідомості й безумовна вимога щодо об'єктивації реальної політики.

Право, звичайно, – лише форма суспільних відносин, а не їх фактичний зміст. Але в той же час цінності свободи, рівності й справедливості (за умов їх формалізації), як особливі.

Комплекс власне політичних цінностей досить різноманітний, це обумовлює велику кількість їх систематизацій і типологій за різними критеріями. Насамперед, у сучасній політиці все більшого значення набувають загальнолюдські цінності та інтереси, реалізація яких у політичній сфері відбувається досить суперечливо і непослідовно. Пояснюється це гетерогенністю цілей і розрізненістю кінцевих інтересів тих або інших політичних коаліцій, що формально виступають з позицій загальногуманних ідеалів; вузькокорисними прагненнями деяких політичних партій; загостренням суперництва за владу між політичними лідерами та елітами; помилками в оцінці політичної кон'юнктури тощо. Найтиповішими критеріями, що застосовують для типологізації політичних цінностей, є:

- система уявлень і прагнень людей щодо бажаного і найкращого типу політичної системи, режиму влади;
- відповідність чинних політичних явищ структурі соціальних потреб;
- умови, що забезпечують посилення соціально-політичних зв'язків у соціальній групі чи організації (політична інтеграція);
- здатність політичного інституту ефективно реалізовувати свої функції;
- набір певних ідеалів (принципів, ідей, постулатів, традицій), які наповнюють ціннісним змістом сучасні ідеологічні системи.

Проте політична свідомість сучасних українців вочевидь переобтяжена системними проблемами – корупційністю влади, правовою колізійністю дер-

жавних повноважень, дуалізмом функцій виконавчої влади (президент ↔ урядові структури), слабкою ефективністю парламенту, нестачею ресурсів місцевого самоврядування (навіть за умов децентралізації), корумпованістю судів, що веде до втрати соціальної довіри і делегітимує інститути влади.

Виникає закономірне питання: чому частка громадянського суспільства України індиферентно ставиться до реального погіршення в політичному просторі? Вбачається, що відповідь та відчуття перспектив даної ситуації, розуміння її наслідків криється саме у ціннісній площині свідомості людей [16, с. 238–241]. Як зазначив М. Михальченко, «в Україні фактично існують два типи суспільної свідомості – елітарна й масова. Елітарна свідомість має значний теоретико-ідеологічний компонент, а в масовій – домінує буденно-психологічний. Але психологією “здорового глузду”, “буденною” психологією не можна замінити раціонально-систематизовану теоретичну частку суспільної свідомості» [17, с. 203–204]. Згідно зі зведеними даними соціологічних моніторинрів 2002–2010 рр., за позиціонуванням на ґрунті політико-правових цінностей, можна виокремити різноманітні «моделі» політичної культури та свідомості, що характеризують населення України. Значна частина респондентів (27,2% + 43,6% з середнього класу) характеризується *активістською* демократичною політико-правовою свідомістю. Втім, українцям притаманні також досить специфічні стереотипи, зокрема «*патриціанська*» політична свідомість (3,1% псевдо-елітарних кіл) та «*екс-плебейська*» (26,1% неосвічених, залежних осіб). Носіям першої властивий політичний «нарцисизм», політико-правовий нігілізм і зневажливе, зверхнє ставлення до права; другим притаманне політичне неучтво і правовий інфантилізм [18]. Крім того, український соціум диференціює наявність різних політичних субкультур – *регіональних, етнократичних, клерикальних*, в яких власне політико-правові цінності розмиті етнокультурними, релігійними, ортодоксальними сенсами. Зрештою, «мозаїчність» українського електорату посилена ціннісною специфікою згідно з демографічним критерієм – звідси *столичний, мегаполісний, провінційний, містечковий і хутірський* (сільський) стереотипи політичної свідомості. Наукова кваліфікація їх відповідного рівня має бути пов’язана з ціннісними орієнтаціями щодо ідей соціальної рівності, справедливості, конституційності, суспільно-політичної перспективи, правової гідності, які формулюються в програмних документах політичних сил.

Протягом 1991–2014 рр. Інститут соціології НАНУ провів дев’ять репрезентативних загальнонаціональних опитувань з ціннісних пріоритетів населення України: чи відбулися ціннісні метаморфози? Природно, що зміни об’єктивної ситуації в країні впливають і на ціннісні судження: ще у 2012 р., за даними моніторингу, тільки 17% опитаних громадян вважали політичну ситуацію в країні критичною чи вибухонебезпечною, а нині – 55% респон-

дентів [19]. Політико-правовий інфантилізм українців під тиском драматичних подій останніх років, що випробують наш народ на міцність переконань і активних дій, відійшов у минуле. Спільні біль і перемоги призвели до підвищення градусу громадянської чутливості й цінності життя, самовияву та ініціативи громадян, відповідальності людей один за одного і за долю суверенної держави. Із позитивною самореалізацією, вважає головний науковий співробітник Інституту соціології А. Ручка, пов'язаний креативний індивідуалізм (відповідальність людини за себе, свою сім'ю і життєтворчість), та ревіталізація – відродження традиційно-історичних, релігійних і народних цінностей, які дають опору спільним ідеям і почуттям (цей ціннісний комплекс зріс з 58% у 2012 р. до 62% у 2014-му в пріоритеті опитаних).

Водночас з 2012 по 2014 р. у ментальності населення значуще підвищився *індекс участі* в політичному житті: найбільший ціннісний стрибок у зростанні важливості (за 5-бальною шкалою) спостерігаємо в оцінках державної незалежності України – 4,29; статистично помітно зросла важливість політико-правових цінностей, пов'язаних з публічним контролем рішень влади – 3,83; демократичним розвитком країни – 4,1; свободою слова і критики влади – 4,02; соціальною рівністю й відсутністю значного розшарування на багатих/бідних – 4,26; суспільним визнанням – 4,10; але участь у політичній діяльності партій чи рухів – лише 2,94 тощо [19].

Висновки. Отже, можна підсумувати, що в добу важких історичних випробувань ментальність українських громадян демонструє певні ціннісні метаморфози, пов'язані насамперед з очевидним зростанням консолідованості, патріотизму, цінностей демократії, прав і свобод людини, креативного індивідуалізму тощо. Посилення ролі політико-правових цінностей відбувається через морально-психологічний стан свідомості українства, яке переживає національно-культурне відродження (індекси ревіталізації традиційних цінностей з 2014 р. помітно зросли). І водночас оживлення політико-правової активності, самодіяльності громадян свідчить про модернізацію ціннісної складової їх політичної свідомості, яка є конче необхідною під час бурхливих змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
2. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Прага: Пламя, 1924. 285 с.
3. Craver C. B. Skills and values. Legal negotiating / Charles B. Craver, Freda H. Alverson, Professor, George Washington University Law School. Third edition. New Providence, NJ: LexisNexis, 2016. ix, 278 p.

4. EU criminal law and policy: values, principles, and methods / edited by Joanna Beata Banach-Gutierrez and Christopher Harding. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2017. xii, 261 p.
5. Facts and norms in law: interdisciplinary reflections on legal method / edited by Sanne Taekema, Erasmus School of Law, Erasmus University Rotterdam, the Netherlands; Bart van Klink, Faculty of Law, Vrije Universiteit Amsterdam, the Netherlands; Wouter de Been, Erasmus School of Law, Erasmus University Rotterdam, the Netherlands. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2016. xii, 294 p.
6. Ferris G. Uses of values in legal education. Cambridge, United Kingdom: Intersentia, 2015. xx, 275 p.
7. Fiss O. M. Pillars of justice: lawyers and the liberal tradition. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2017. viii, 209 p.
8. Fundamental rights: justification and interpretation / Kenneth Einar Himma and Bojan Spaić (eds.). The Hague, the Netherlands: Eleven International Publishing, 2016. vii, 213 p.
9. Gies L. Mediating human rights: media, culture and human rights law. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2015. xii, 180 p.
10. Herdegen M. The dynamics of International law in a globalised world: cosmopolitan values, constructive consent and diversity of legal cultures. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2016. 256 p.
11. Law and lies: deception and truth-telling in the American legal system / edited by Austin Sarat, Amherst College. New York, NY: Cambridge University Press, 2015. xi, 331 p.
12. Psychology and law in Europe: when West meets East / Pär-Anders Granhag, Ray Bull, Alla Shadoltas, Elena Dozortseva. Boca Raton, Fl.: CRC Press, 2017. xviii, 295 p.
13. Scalia A. Scalia speaks: reflections on law, faith, and life well lived / Antonin Scalia, edited by Christopher J. Scalia and Edward Whelan; foreword by Ruth Bader Ginsburg. New York: Crown Forum, 2017. xi, 420 p.
14. The enforcement of EU law and values: ensuring member states' compliance / edited by András Jakab (Director of the Institute for Legal Studies at the Centre for Social Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest; Professor in Constitutional and European Law at Pázmány Péter Catholic University, Budapest) and Dimitry Kochenov (Chair in EU Constitutional Law, University of Groningen). Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2017. xxxviii, 540 p.
15. The European Union as an area of freedom, security and justice / edited by Maria Fletcher, Ester Herlin-Karnell and Claudio Matera. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2017. xvii, 517 p.
16. The legacy of Ronald Dworkin / edited by Wil Waluchow, Stefan Sciaraffa. Oxford, UK; New York, NY: Oxford University Press, 2016. xlv, 405 p.
17. Vandenbogaerde A. Towards shared accountability in international human rights law: law, procedures and principles. Cambridge, United Kingdom; Antwerp; Portland: Intersentia, 2016. xvii, 349 p.

18. Нерсесянц В. С. Прогресс в праве (исторический опыт и перспективы). *Теория права и государства* / под ред. Г. Н. Манова. Москва: БЕК, 1995. С. 267–317.
19. Ідея правової держави: історія та сучасність: Збірник наукових праць, присвячений 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева / відп. ред. О. М. Єременко, О. М. Литвинов. Київ; Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. 274 с.
20. Горобец К. В. Аксиосфера права: філософський і юридический дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 218 с.
21. Политико-правовые ценности: история и современность / В. Графский, Л. Лаптева, Л. Мамут и др.; под ред. В. С. Нерсесянца. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. 256 с.
22. Лясота Л. І. Теоретичні основи вивчення і соціальні механізми формування системи політичних цінностей. *Правова держава*. 2001. №3. С. 188–192.
23. Воронов І. Демократично-національні цінності як важливий елемент змісту політичної культури. *Зб. наук. пр. НАДУ при Президентові України*. 2004. № 1. С. 471–478.
24. Корнієнко В. О. Політичний ідеал як модель реалізації політологічних принципів державного устрою. *Держава і право*. Вип. 9. Київ, 2002. С. 505–517.
25. Дашутін Г. П. Політичний ідеал як пізнавальна проблема. *Держава і право*. Вип. 28. Київ, 2004. С. 581–591.
26. Михальченко М., Дашутін Г. Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах «керованої демократії». *Вища освіта України*. 2006. №2. С. 5–14.
27. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 560 с.
28. Соціологія політики: енцикл. словник / авт.-упоряд.: В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухов. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.
29. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / за ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2008. 415 с.
30. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.
31. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. проф. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
32. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Институт социологии НАНУ, 2001. 440 с.
33. Герасіна Л. М. Проблема впливу правосвідомості на культуру політичного вибору людини. *Вісн. НЮАУ. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Вип. 3. Харків, 2010. С. 207–217.
34. Ручка А. Тріумф «воїнів світла»: підвищення градусу інтелекту і почуттів. URL: https://dt.ua/socium/triumf-voyiniv-svitla-pidvischennya-gradusa-intelektu-i-rochuttiv-_.html (дата звернення: 21.10.2017).

REFERENCES

1. Politolohichniy entsyklopedychnyy slovnyk / Uklad .: L. M. Gerasina, V. L. Pohribna, I. O. Polishchuk ta in.; za red. M. P. Trebina (2015). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Aleksyeyev, N. N. (1924). *Osnovy filosofiyi prava*. Praha: Plamya [in Russian].
3. Craver, C. B., Alverson, F. H. (2016) *Skills and values. Legal negotiating*. Third edition. New Providence, NJ: LexisNexis.
4. Banach-Gutierrez, J. B., Harding C. eds. (2017). *EU criminal law and policy: values, principles, and methods/ Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge*.
5. Taekema, S., Klink, van B., Been, de W. eds. (2016). *Facts and norms in law: interdisciplinary reflections on legal method*. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
6. Ferris, G. (2015). *Uses of values in legal education*. Cambridge, United Kingdom: Intersentia.
7. Fiss, O. M. (2017). *Pillars of justice: lawyers and the liberal tradition*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
8. Himma, K. E., Spaić, B. eds. (2016). *Fundamental rights: justification and interpretation*. The Hague, the Netherlands: Eleven International Publishing.
9. Gies, L. (2015). *Mediating human rights: media, culture and human rights law*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
10. Herdegen, M. (2016). *The dynamics of International law in a globalised world: cosmopolitan values, constructive consent and diversity of legal cultures*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
11. Sarat, A. ed. (2015). *Law and lies: deception and truth-telling in the American legal system*. New York, NY: Cambridge University Press.
12. Granhag, P.-A., Bull, R., Shadoltas, A., Dozortseva, E. (2017). *Psychology and law in Europe: when West meets East*. Boca Raton, Fl.: CRC Press.
13. Scalia, A. (2017). *Scalia speaks: reflections on law, faith, and life well lived / edited by Christopher J. Scalia and Edward Whelan; foreword by Ruth Bader Ginsburg*. New York: Crown Forum.
14. Jakab, A., Kochenov, D. eds. (2017). *The enforcement of EU law and values: ensuring member states' compliance*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
15. Fletcher, M., Herlin-Karnell, E., Matera, C. eds. (2017). *The European Union as an area of freedom, security and justice*. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
16. Waluchow, W., Sciaraffa, S. eds. (2016). *The legacy of Ronald Dworkin*. Oxford, UK; New York, NY: Oxford University Press.
17. Vandenbogaerde, A. (2016). *Towards shared accountability in international human rights law: law, procedures and principles*. Cambridge, United Kingdom; Antwerp; Portland: Intersentia.
18. Nersesyants, V. S. (1995). *Prohres v pravi (istorychnyy dosvid i perspektyvy) in Teoriya prava i gosudarstva / Pod red. H. N. Manova*. Moskva: Izdatelstvo BEK, 267–317 [in Russian].

19. Ideia pravovoi derzhavy: istoriia ta suchasnist: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 135-richchiu z dnia narodzhennia P. I. Novhorodtseva / Vidp. red. O. M. Yeremenko, O. M. Lytvynov (2002). Kyiv–Luhansk: RVV LAVS [in Ukrainian].
20. Horobets, K. V. (2013). Aksiosfera prava: filosofs`kyy ta yurydychnyy dyskurs: monohraf. Odesa: Feniks [in Russian].
21. Politiko-pravovyie tsennosti: istoriya i sovremennost / V. Hrafs`kiy, L. Lapyteva, L. Mamut et al.; Pod red. V. S. Nersesyantsa (2000). Moskva: Editorial URSS [in Russian].
22. Lyasota, L. I. (2001). Teoretychni osnovy vyvchennya y sotsial`ni mekhanizmy formyrovanye systemy politichnikh tsinnostey. *Pravova derzhava*, 3, 188–192 [in Ukrainian].
23. Voronov, I. (2004). Demokratychno-natsional`ni tsinnosti yak vazhliivy element zmistu Politychnoyi kul`tury. *Zbirnyk naukovykh prats` NADU pry Prezidentovi Ukrayiny*, 1, 471–478 [in Ukrainian].
24. Korniyenko, V. O. (2002). Politychnyy ideal yak model` realizatsyy politolohichnikh pryntsyviv derzhavnoho ustroyu. *Derzhava i pravo*, 9, 505–517 [in Ukrainian].
25. Dashutin, H. P. (2004) Politychnyy ideal yak piznaval`na problema. *Derzhava i pravo*, 28, 581–591 [in Ukrainian].
26. Mykhal`chenko, M., Dashutin, H. (2006). Politychnyy ideal vidkrytoho suspilstva v uslovyyakh «kerovanoyi demokratiyi». *Vyshcha osvita Ukrayiny*, 2, 5–14 [in Ukrainian].
27. Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia: monohrafiia / O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in.; za red. M. P. Trebina (2016). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
28. Sotsiolohiia polityky: Entsykl. slovnyk / Avt.-uporiad.: V. A. Poltorak, O. V. Petrov, A. V. Tolstoukhov (2009). Kyiv: Vyd-vo Yevrop. un-tu [in Ukrainian].
29. Problemy modernizatsiyyi politichnikh system suchasnosti: monohraf. / Za red. L. M. Gerasinoyi, O. H. Danyl`yana (2008). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
30. Pravosvidomist i pravova kultura yak bazovi chynnyky derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini: monohrafiia / L. M. Herasina, O. H. Danylian, O. P. Dzoban ta in. (2009) Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
31. Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku: monohrafiia / H. Iu. Vasyliiev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in.; za red. prof. M. P. Trebina (2013). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
32. Mihalchenko, N. (2001). Ukrainskoe obschestvo: transformatsiya, modernizatsiya ili limitrof Evropyi? Kiev: Institut sotsiologii NANU [in Russian].
33. Gerasina, L. M. (2010). Problema vplivu pravosvidomosti na kul`turu politichnoho vybory lyudyny. *Visnyk NYUAU. Ser.: Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya*, 3, 207–217 [in Ukrainian].
34. Ruchka, A. Triumf «voiniv svitla»: pidvyshennya hradusa intelektu i pochuttiv URL: https://dt.ua/socium/triumf-voyiniv-svitla-pidvischennya-gradusa-intelektu-i-pochuttiv-_.html [in Ukrainian].

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ ЛИЧНОСТИ

Герасина Л. Н.

В статье осуществляется социолого-правовое обоснование тезиса о том, что в структуре политического сознания происходит гармоничное объединение и интериоризация политико-правовых ценностей на объективной почве взаимозависимости политики и права; определены их содержание и органическая связь с политической культурой и правовой моралью.

Ключевые слова: *политико-правовые ценности, политическое сознание, общественно-политический идеал, правовое государство, свобода, равенство, справедливость, политико-правовые универсалии.*

INTERIORIZATION OF POLITICAL AND LEGAL VALUES IN POLITICAL CONSCIOUSNESS OF PERSONALITY

Gerasina L. M.

The sociological and legal ground of thesis is carried out in the article, that in the structure of political consciousness there is harmonious association and interiorization of political and legal values on objective soil of interdependence of policy and right; their maintenance and organic connection is certain with a political culture and legal moral. Actuality of researches of problem of taking root of political and legal values in consciousness of man is conditioned that its opening gives prospects for realization of effective strategies from reformation of political and legal spheres of society at the terms of democratization of Ukraine.

In the difficult world of Policy and Law for a value carry out the role of leading criteria and ideological markers which determine landmarks for social consolidation of citizens and maintenance them political and legal activity. Even formal interpretation of fundamental values of life of man – world, freedom, sovereignty, justice, social equality, law and order, democracy – basic aspects of understanding of right and elements of legal form of public relations – expressly fixes the valued status of law and democratic consciousness.

Sociology interprets political and legal values, as an aggregate of ideas, standard presentations, proof psychological options, orientations, stereotypes, which determine directions of political activity, and reproduce political ideals and interests of social subjects. To them take, foremost – democracy, political freedom, social equality and justice, human rights and their guarantees. These values are executed by the functions of assistance integration of group in system integrity; determine the hierarchy of political aims and influence on electing of legal facilities and political technologies in relation to their realization.

To most formed common to all mankind political and legal universals belong: common to all mankind ideals and principles; international political symbolism; state system; in-

ternational language of policy and right; international law. Sure, a legal law and legal state – also the absolute legal values of political consciousness of man and valued requirement in relation to realization of democratic policy.

But political consciousness of modern Ukrainians is overloaded system problems – corruption of power, by the legal collisions of state plenary powers, dualism of functions of executive power (a president ↔ a government), weak efficiency of parliament, deficit of resources of local self-government (even at the terms of decentralization), corrupted of courts, which conduces to the loss of social trust and legitimacy of power. In obedience to sociological information, from 2012 to 2014, in a period historical ordeals, in the population of Ukraine considerably the index of participating rose in political life; mentality of the Ukrainian citizens demonstrates the certain valued metamorphoses, related above all things to growth of national consolidation, patriotism and values of democracy.

Keywords: *political and legal values, political consciousness, social and political ideal, legal state, freedom, equality, justice, political and legal universals.*

Дзьобань О. П., доктор філософських наук, професор;
Мануйлов Є. М., доктор філософії, професор

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ

Зроблена спроба відстеження ключових моментів формування філософських уявлень про сутність та природу віртуальної реальності, починаючи з поглядів античних філософів і до сучасності. Показано, що у ХХ ст. феномен «віртуального» отримав нові можливості й імпульси до розвитку. Науково-технічна революція привела до розширення обсягу поняття «віртуальна реальність». Феномен віртуальної реальності став широко обговорюватися після впровадження цього терміна у сферу високих технологій.

Ключові слова: віртуалізація, віртуальна реальність, ейдос, віртуальний простір, симуляція.

Актуальність проблеми. Розвиток сучасного суспільства відбувається під впливом глобалізації інформаційних процесів, головним проявом яких є формування нового інформаційного простору. Тотальність інформаційних технологій призводить до того, що в сучасному суспільстві стосунки між людьми все більше набувають віртуального характеру. Віртуалізація торкається всіх сфер людського життя, перетворившись з простої технології в інформаційно-комунікативне середовище. На сьогоднішній день розширення її впливу відбувається у двох основних взаємопов'язаних напрямках: збільшення впливу віртуальності на світ реальний і віртуалізація самої реальності, які проявляються у надбанні віртуального статусу усіма сферами світу людини й соціокультурної реальності. Віртуальна реальність набуває рис «інформаційного двійника» реальності об'єктивної [1, с. 3].

Під впливом віртуального спілкування змінюється свідомість особистості, формується новий мережевий образ мислення й існування. Ці зміни суттєво впливають не тільки на окрему особистість, а й, як неодноразово зазначалося раніше, на функціонування всього суспільства у цілому [2–7].

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що на сьогодні зроблені цілком плідні спроби осмислення віртуальної реальності в рамках різноманітних, зокрема гуманітарних дисциплін. Разом з тим сьогодні виникає нагальна проблема проаналізувати генезу самого поняття віртуальної реальності, починаючи з первісних спроб її усвідомлення, що і є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Основа для осмислення понять «віртуальність» і «реальність» була закладена ще в античності. Стародавні мислителі у визначенні поняття «віртуальний» виходили з провідної сили розуму. Термін «*virtus*» вперше згадується у роботі Марка Тулія Цицерона «Про природу богів» [8], і маючи значення «чеснота». Аналогічний сенс вкладає у це поняття і видатний римський стоїк Луцій Анней Сенека, і мислителі більш пізніх історичних періодів: Г. Сен-Вікторський, А. Блаженний, Дж. Бонавентура, М. Лютер, Ф. Меланхтон та ін. [9].

Таким чином, уже античні погляди на цю проблему роблять акцент на зміні психіки людини під впливом чогось специфічного й незвичайного, тобто опинитися у віртуальності означає покинути межі буденності й поглянути інакше на дійсність, змінивши свідомість, застосувавши свої приховані можливості.

Реальний світ, як породження віртуального, вперше оголосив Платон у своєму вченні про ейдоси – віртуальні об'єкти незримого буття, за образом і подібністю з якими утворюються реальні речі [10]. Можна сказати, що всі сучасні уявлення про віртуальність виходять з ейдосів Платона. Згідно з платонівським уявленням, реальність є багаторівневою, в якій ідеї – це не абстракції, а «матриці», «світопороджуючі сутності», а віртуальність є не що інше, як «світоутворююча прореальність», яка передує об'єктивній реальності. Ідеалістична філософія з часів Платона займалася пошуками гносеологічного зв'язку між матеріальною реальністю й віртуальним світом ідей. У Арістотеля матерія являє собою здійснену можливість, тобто реальним стає тільки те, що потенційно мало стати дійсним, але саме поняття «віртуальний» відсутнє [11]. «Буття можливості» є сполучною ланкою, своєрідним симбіозом дійсного буття й відсутності буття, між небуттям і буттям. Будь-яка річ реалізується тільки у поєднанні з формою, можливість існування якої є завжди.

Ісаак Сирін розробив модель, в основі якої закладена духовна активність людини, яка визначає типи й кількість реальностей, які вона використовувала. На його думку, найвищий рівень у побудованій ієрархії реальностей відводиться божественній реальності, пересуваючись між граничними реальностями, людина може проходити через незліченну кількість проміжних стадій [12]. Таким чином, визначальним є не абсолютний рівень статусу реальності, а зусилля людини, спрямовані на породження у собі реальності вищого онтологічного рівня.

З часів середньовічної схоластики термін «віртуальний» використовувався дуже активно, значення цього терміна розглядається в контексті аналізу статусу одиничного у складі загального. Категорія «*virtus*» аналізується не як

окрема якість, а як здатність до гідних вчинків, які виходять з прекрасних властивостей душі, що зв'язують вченість («*doctrina*») і практичний досвід («*peritia*»), щось перехідне між потенційним і актуальним. Провідного значення набуває трактування, яке сходить до кореня «*vi*»: «потенція» (можливість), «міць» (сила), яка визначає виникнення, існування, дію речі. Таке тлумачення запропоновано у працях Д. Скота [13], Ф. Аквінського [14], М. Кузанського [15], в яких термін «віртуальний» широко використовувався для визначення широкого кола фундаментальних проблем: співвідношення актуального й потенційного, організація ієрархії реальностей, побудова складних речей з простих.

Так, Фома Аквінський за допомогою поняття «*virtualis*» виводить формулу, в якій «одне віртуальне міститься в іншому», що, за справедливим зауваженням М. Носова, дозволило йому вирішити проблему онтологічного співіснування реальностей різного рівня й питання утворення складного з простих елементів [16].

Миколай Кузанський під «*virtus*» розуміє можливість, поява якої є ймовірним і необхідним, в силу того, що всі речі не реально, але віртуально присутні в свідомості. Абсолютною силою і головною умовою прояву здатності здійснення є Бог, в якому укладені всі потенційні можливості світу. Крім того, Миколай Кузанський сформулював поняття «можливе буття» («*possest*»), що характеризує перехідну стадію від небуття до буття [15].

У роздумах Дунса Скота присутній латинський термін «*virtus*», який він ввів для поєднання невпорядкованого різноманітного людського досвіду з формально єдиною реальністю. Сенс, вкладений Скотом у поняття «віртуальний», розкриває віртуальний простір як протилежність фізичному простору, який включає в себе інформаційні еквіваленти речей [17].

Наукова картина світу Нового часу визнавала одну природну реальність, в якій зберігалася ідея схоластичної потенції і змінювалися інші сили (психічні, фізичні та ін.). Однак у цій картині світу було занадто багато внутрішніх протиріч, які полягають у неможливості описання всіх явищ без визнання наявності деяких проміжних рівнів реальності, що пояснюють відмінності у протіканні схожих процесів. Зокрема, це стосувалося суспільних явищ.

У Новий час відбувається наповнення змісту «віртуального» за допомогою ледь помітних розбіжностей, інтерпретацій. Проте класичне значення «*virtus*» – чеснота, потенція – зберігається у роботах І. Канта, Г. Гегеля, Г. Лебніца. Так, у своїй теорії, що описує всесвіт монад, Г. Лейбніц практично буквально описав будову глобальної мережі, що з'явилася в наші дні. Відповідно до його вчення будь-який мікрокосм містить у собі макрокосм, відображаючи, так чи інакше, Бога (Центральну Нескінченну Монаду). Вір-

туальна реальність при цьому є цілісним полем нашого досвіду, яка породжує й утворює цілий світ. Ступінь віртуалізації суспільства і світу зростає в міру поглиблення наших уявлень [18].

Філософія Канта ставить у відповідність віртуальному й матеріальному світам ноумени (те, чим річ є сама по собі) і феномени (те, чим річ є для нас). Життя при цьому розглядається як єдність дійсної (земної, нижчої) і віртуальної (небесної, вищої) реальностей. Моральний світ Кант також оголосив віртуальним. Таким чином, можна сказати, що сьогоднішня віртуальна мережа, за визначенням Канта, утворює світ віртуальний, оскільки ступінь формування ціннісних установок під її впливом залежить повністю від моральних якостей користувачів [19–21].

Джордж Берклі вперше сформулював думку про те, що зовнішня, незалежна реальність, яка перебуває по інший бік людської свідомості, створюється цією свідомістю, так чи інакше, як певна послідовність, яка визначається як річ. Ефект віртуалізації реальності полягає у співвіднесенні людського досвіду й пізнання з певною матеріалізацією віртуальних процесів, що відбувається всередині нас [22].

Філософія Абсолютної тотожності Ф. Шеллінга в основу природи помістила абсолютне пізнання, яке стирає межі між реальним і можливим, суб'єктивним і об'єктивним. Більше того, мова йде про наявність єдиного джерела світу речей, який, у свою чергу, представлений у вигляді ієрархії потенцій – різних форм Абсолютної тотожності, які складаються певною мірою з об'єктивного й суб'єктивного [23].

Згодом у повсякденному і в науковому побуті ототожнюються поняття віртуальна й суб'єктивна реальність взагалі, яка розуміється як відображення об'єктивної, наповненої суб'єктивними індивідуальними характеристиками і штучно створеними феноменами.

У XX ст. феномен «віртуального» отримав нові можливості і імпульси до розвитку. Науково-технічна революція привела до розширення обсягу поняття «віртуальна реальність». Якщо у фізиці й хімії мова йде про позначення мікросвітів і часток, невидимих неозброєним оком і приладами, то в соціології цей термін все частіше асоціюють з поняттям «суспільство спектаклю», сформульованим у 60-ті рр. Гі Дебором [24]. Розвиток гуманітарного знання призводить до повернення до багатогранності значення поняття «*virtus*». Індивідуальність і суб'єктивність набувають рис реального, яке перебуває у процесі актуалізації. На думку О. Грязнової, провідним значенням «віртуального» у XX ст. стає «уявність», що виводить на перший план дві основні ідеї феномену віртуальності: ідею протиставлення реального й віртуального і ідею проміжного стану між ними [25].

Перехід людства у III тисячоліття закріпив у нашій свідомості поняття «віртуальна спільнота», «віртуальна політика», «віртуальна економіка» і т. п., які вже стали повсякденними і звичними. Сам термін «віртуальність» використовується і в науковому, і у побутовому сенсах, його сучасне розуміння наповнене новим змістом і все частіше поява «віртуальних світів» пов'язується з появою й розвитком комп'ютерних технологій.

Феномен віртуальної реальності став широко обговорюватися після впровадження цього терміна у сферу високих технологій. Це дало поштовх до того, щоб проаналізувати дослідження у багатьох сферах знань, підтвердити факт існування віртуальності задовго до того, як вона стала очевидною й оформленою в комп'ютерному втіленні.

Дослідженням феномену віртуальної реальності займається велика кількість фахівців з різних царин: філософи, культурологи, соціологи, психологи, політологи, економісти і багато інших. Це викликано тим, що поняття віртуальної реальності – одне з небагатьох у науці, що мають різні варіанти тлумачення, що залежать від трактування й розуміння. Слово «віртуальний» і словосполучення «віртуальна реальність» дуже багатозначні, у сучасному житті їх часто вживають при описанні різних феноменів і явищ. Деякі дослідники розглядають віртуальну реальність як комплекс спеціальних технологій і пристроїв – комп'ютерів, ігрових шоломів, окулярів тощо, інші відносять до віртуальної реальності світ художньої та наукової літератури, фільмів та ігор.

Віртуальна реальність «вросла» у суспільство. Поступово цей термін виявився поширеним і загальноприйнятим, набувши рис повсякденності, став застосовним до сучасного суспільства й культури в цілому, отримуючи все більший соціальний зміст. Примарність, «несправжність» соціальної дійсності відзначається багатьма соціологами й філософами-постмодерністами XX ст.: Ж. Бодрійяром [26], Ж. Дельозом [27], Ж. Деррідою [28]. Багато представників науки сходяться на тому, що сучасну культуру можна вважати віртуальною, оскільки в її основі лежать віртуальні процеси комунікацій, керовані електронікою. Але при цьому культура є цілком реальною, а не уявною, оскільки являє собою фундаментальну реальність, фізичну дійсність, спираючись на яку, ми спілкуємося один з одним, беремо участь у трудовому процесі, плануємо своє життя. Іншими словами, через віртуальність ми і робимо нашу реальність.

У працях французького психолога Славоя Жижека і послідовників його школи специфіка статусу віртуальної реальності визначена за допомогою розрізнення понять «імітація» й «симуляція»: віртуальність не імітує реальність дійсну, а за допомогою подібності симулює її [29].

Обґрунтованість і глобальність проникнення віртуальної реальності в соціальне життя дає підставу вести мову про «віртуалізацію» суспільства, яка змінює спосіб життя людей, роблячи його синтетичним, посилюючи прагнення потрапити в нові її шари. Віртуальність є тотальною й безмежною, вона охоплює все більшу кількість сфер суспільного життя: «віртуальний світ», «віртуальна економіка», «віртуальна політика», «віртуальна любов», «віртуальний театр». Очевидним стає постійне прискорення віртуалізації суспільства й людини, викликане збільшенням «картин світу» і віртуалізацією дійсності. Це дає право говорити про безперервне збільшення реальностей, поліархія яких стала головним девізом сучасності.

У віртуальній реальності поступово зникають просторові та часові розмежування, стираються міждержавні кордони, пропагуються нові цінності, моделі поведінки, світоглядні стереотипи. Феномен віртуалізації життєвого простору людини та суспільства характеризує принципово новий тип символічного існування людини, соціуму, культури [30].

Сучасні дослідження орієнтовані на вивчення таких соціально-філософських і соціологічних аспектів віртуального середовища: збереження культурної самобутності та ідентичності; зміна систем соціальної комунікації; зміна соціальних інститутів; виникнення віртуальних спільнот, їх розвиток і взаємодія з традиційними спільнотами; трансформація сучасної економіки, політики, освіти та ін. При цьому як основні й найважливіші властивості віртуальної реальності виділяються породження, актуальність, автономність, інтерактивність, симулятивність, можливість впливу на події (Бодрійяр, Жижек та ін.).

Таким чином, як **висновок**, зазначимо, що в історії розвитку філософської й соціологічної думки є наявними достатньо чіткі підстави для усвідомлення сутності віртуальної реальності, її раціональної природи та комунікаційних проявів. Аналіз існуючих напрямів дослідження феномену віртуальної реальності дозволяє констатувати, що займане ним місце в соціокультурному просторі є доволі суттєвим, і що з часом воно буде тільки зростати. Прагнення до симулятивності можна з повним правом назвати своєрідною межею інформаційного суспільства, що пронизує за допомогою віртуальних технологій усі його підсистеми. При цьому нові інформаційні технології відтворення віртуальної реальності є лише одним із потенційних втілень симуляції, що виявляється і в політиці, і в економіці, і в мистецтві, і в сфері міжособистісних відносин. Очевидним є процес віртуалізації сучасного суспільства, в ході якого симулятивна, наслідувальна діяльність веде до дестабілізації соціальних структур, до підриву стійкості соціального буття.

Науці ще належить визначити, наскільки глибоко й щільно ідеї віртуалістики переплетені з антропологічними, культурними й соціальними процесами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочарова Т. Н. Интернет-форумы как социально-культурный феномен: проблема конструирования виртуальной реальности: дис. ... канд. социол. наук. Хабаровск, 2015. 218 с.
2. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків. 2012. Вип. 2(12). С. 97–104.
3. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник: зб. наук. пр.* Київ. 2012. Вип. 59. С. 8–15.
4. Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.* Київ. 2012. Вип. 63 (№8). С. 254–260.
5. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. Київ. 2015. №2 (46). С. 9–16.
6. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків. 2015. №3 (26). С. 7–19.
7. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76.
8. Цицерон М. Т. О природе Богов / пер. с лат. С. Блажеевского. Санкт-Петербург. 2002. 288 с.
9. Кликушина Н. Ю. Понятие виртуальной реальности в курсе истории и философии науки. *Эпистемология и философия науки*. 2009. Т. XXII. №4. С. 86–102.
10. Платон. Менон. Собр. соч. в 4 т. Т. 1. Москва. 1990. С. 575–612.
11. Аристотель. Метафизика / пер. с древнегреческого А. Кубицкого. Москва. 2015. 442 с.
12. Ганстрем Е. Э., Тихомиров Н. Б. Сочинения Исаака Сирина в славяно-русской письменности. *Вестник церковной истории*. 2007. №1 (5). С. 134–197.
13. Heim M. The metaphysics of virtual reality. *Virtual reality: theory, practice and promise*. Westport and London. 1991. P. 27–33.
14. Аквинский Ф. Сумма теологи. Киев; Санкт-Петербург. 2007. 835 с.
15. Кузанский Н. О видении Бога. Сочинения в 2 т. Т. 2. / общ. ред. В. В. Соколова и З. А. Тажуризиной. Москва. 1980. 471 с.
16. Носов Н. А. Фома Аквинский и категория виртуальности. *Виртуальная реальность: философские и психологические проблемы*. 1997. С. 68–86.
17. Скот И. Д. Избранное / сост. и общ. ред. Г. Г. Майорова. Москва. 2001. 583 с.
18. Лейбниц Г. В. Труды по философии науки / пер. с лат., вступ. ст. и примеч. Г. Г. Майорова. Изд. 2-е. Москва. 2013. 177 с.

19. Кант И. Критика чистого разума. Санкт-Петербург. 2008. 606 с.
20. Кант И. Критика практического разума / пер. с нем., авт. предисл. М. Куле, Р. Кулыс. Рига. 1988. 188 с.
21. Кант И. Религия в пределах только разума / перевод. ред. Д. Гегешидзе. Тбилиси. 1989. 245 с.
22. Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания и другие сочинения / пер. с англ. Г. Г. Майорова, А. О. Маковельского, А. А. Васильева, Е. Ф. Дебольской. Москва. 2016. 553 с.
23. Шеллинг Ф. В. И. Система трансцендентального идеализма / пер. и комментарии И. Я. Колубовского; ред. и вступ. статья П. Л. Кучерова. Ленинград; Москва. 1936. 455 с.
24. Дебор Г. Э. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. Москва. 2000. 183 с.
25. Грязнова Е. В. Виртуальная реальность: анализ смысловых элементов понятия. *Философ. науки*. 2005. № 2. С. 34–66.
26. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / пер. с фр. А. Качалова. Москва. 2016. 238 с.
27. Делез Ж. Логика смысла / пер. с фр. Я. И. Свирского. Москва. 2011. 470 с.
28. Деррида Ж. Поля философии / пер. с фр. Д. Ю. Кралечкина. Москва. 2012. 375 с.
29. Жижек С. Киберпространство, или Невыносимая замкнутость Бытия. *Искусство кино*. 1998. № 1. С. 34–47.
30. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратег. пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. № 3. С. 163–170.

REFERENCES

1. Bocharova T. N. (2015). Internet-forumy kak social'no-kul'turnyj fenomen: problema konstruirovaniya virtual'noj real'nosti. *Doctor's thesis*. Habarovsk [in Russian].
2. Dzoban O. P., Zhdanenko S. B. (2012). Virtual'na real'nist': metafizychnyy sens [Virtual reality: metaphysical meaning]. *Visnyk Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, issue 2 (12), 97–104* [in Ukrainian].
3. Dzoban O. P., Melyakova Yu. V. (2012). Ratsional'ni zasady virtual'noyi real'nosti [Rational principles of virtual reality]. *Political Science Herald. Collection of scientific works – Politolohichnyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'*, issue 59, 8–15 [in Ukrainian].
4. Dzoban O. P. (2012). Dialektyka hlobalizatsiyi virtual'noyi real'nosti y suspil'noho rozvytku [The dialectic of globalization of virtual reality and social development]. *Gileya: naukoviy visnik – Gilea: Research Journal, issue 63 (№ 8), 254–260* [in Ukrainian].

5. Dzoban O. P., Zhdanenko S. B. (2015). Virtual'ni komunikatsiyi: rol' i mistse u suchasnomu sviti [Virtual Communications: The Role and Place in the Modern World]. *Pravova informatyka – Legal informatics. issue 2 (46)*, 9–16 [in Ukrainian].
6. Dzoban O. P., Manuylov Ye. M. (2015). Virtual'ni komunikatsiyi: do problemy filosofsk'oho osmyslennya sutnosti [Virtual communication: to the problem of philosophical comprehension of the essence]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho». Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya – Bulletin of the National University «Legal Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, issue 3 (26)*, 7–19 [in Ukrainian].
7. Dzoban O. P., Sosnin O. V. (2017). Virtual'na real'nist' suspil'stva postmodernu yak sotsiokul'turne tlo sotsializatsiyi «lyudyny informatsiynoyi» [The virtual reality of postmodern society as a socio-cultural background to the socialization of «human information»]. *Humanitarnyy visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi – Humanitarian Bulletin Zaporizhzhya State Engineering Academy, issue 69 (1)* [in Ukrainian].
8. Ciceron M. T. (2002). O prirode Bogov. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika [in Russia].
9. Klikushina, N. YU. (2009). Ponyatie virtual'noj real'nosti v kurse istorii i filosofii nauki [The concept of virtual reality in the course of history and philosophy of science]. *Ehpistemologiya i filosofiya nauki – Epistemology and philosophy of science, Vol. XXII, issue 4*, 86–102 [in Russia].
10. Platon. (1990). Menon. (Vols. 1–4); Vol. 1. Moscow: Mysl' [in Russia].
11. Aristotel'. (2015). Metafizika. Moscow: Eksmo [in Russia].
12. Ganstrem E. E., Tihomirov N. B. (2007). Sochineniya Isaaka Sirina v slavyano-russkoj pis'mennosti [The works of Isaac the Syrian in the Slavonic-Russian alphabet]. *Vestnik cerkovnoj istorii – Herald of Church History, issue 1(5)*, 134–197 [in Russia].
13. Heim M. (1991). The metaphysics of virtual reality. *Virtual reality: theory, practice and promise. Westport and London*, 27–33 [in England].
14. Akvinskij F. (2007). Summa teologii. Kiev: Nika-Centr; EHI'ga; Sankt-Peterburg: Aletejya [in Ukrainian, in Russia].
15. Kuzanskij N. (1980). O videnii Boga. (Vols. 1–2); Vol. 2. V. V. Sokolov, Z. A. Tazhurizina (Eds.). Moscow: Mysl' [in Russia].
16. Nosov N. A. (1997). Foma Akvinskij i kategoriya virtual'nosti [Thomas Aquinas and the category of virtuality]. *Virtual'naya real'nost': filosofskie i psihologicheskie problemy – Virtual Reality: Philosophical and Psychological Problems*, 68–86 [in Russia].
17. Skot I. D. (2001). Izbrannoe. G. G. Majorov (Ed.). Moscow: Izdatel'stvo Franciskancev [in Russia].
18. Lejbnic G. V. (2013). Trudy po filosofii nauki. Moscow: URSS [in Russia].
19. Kant I. (2008). Kritika chistogo razuma. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russia].
20. Kant I. (1988). Kritika prakticheskogo razuma. Riga: Zvajgzne [in Latvia].
21. Kant I. (1989). Religiya v predelah tol'ko razuma. D. Gegeshidze (Ed.). Tbilisi: Ganatleba [in Georgia].

22. Berkli Dj. (2016). Traktat o principah chelovecheskogo znaniya i drugie sochineniya. Moscow: Fond «Mir»: Akademicheskij proekt [in Russia].
23. Shelling F. V. J. (1936). Sistema transcendental'nogo idealizma. P. L. Kucherov (Ed.). Sankt-Peterburg, Moscow: Socehkgiz [in Russia].
24. Debor G. E. (2000). Obshchestvo spektaklya. Moscow: Radek [in Russia].
25. Gryaznova E. V. (2005). Virtual'naya real'nost': analiz smyslovyh ehlementov ponyatiya [Virtual reality: analysis of the semantic elements of the concept]. *Filosofskie nauki – Philosophical Sciences. issue 2*, 34–66 [in Russia].
26. Bodriyyar Zh. (2016). Simulyakry i simulyacii. Moscow: POSTUM [in Russia].
27. Delez Zh. (2011). Logika smysla. Moscow: Akademicheskij proekt [in Russia].
28. Derrida Zh. (2012). Polya filosofii. Moscow: Akademicheskij proekt [in Russia].
29. Zhizhek S. (1998). Kiberprostranstvo, ili Nevynosimaya zamknutost' Bytiya [Cyberspace, or the Intolerable Separation of Being]. *Iskusstvo kino – Art of cinema, issue 1*, 34–47 [in Russia].
30. Dzoban O. P. (2017). Suchasnyy virtual'nyy prostir: konhenial'nist' virtual'nosti i mifu [Modern virtual space: the congeniality of virtuality and myth]. *Stratehichni priorityety – Strategic priorities, issue 3*, 163–170 [in Ukrainian].

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: К ПРОБЛЕМЕ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПОНЯТИЯ

Дзедбань А. П., Мануйлов Е. Н.

Предпринята попытка отследить ключевые моменты формирования философских представлений о сущности и природе виртуальной реальности, начиная со взглядов античных философов и до современности. Показано, что в XX в. феномен «виртуального» получил новые возможности и импульсы к развитию. Научно-техническая революция привела к расширению объема понятия «виртуальная реальность». Феномен виртуальной реальности стал широко обсуждаться после внедрения этого термина в сферу высоких технологий.

Ключевые слова: виртуализация, виртуальная реальность, эйдос, виртуальное пространство, симуляция.

VIRTUAL REALITY: THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZATION OF THE CATEGORY

Dzoban O. P., Manuilov E. M.

The article shows that the development of modern society under the influence of globalization of information processes, the leading manifestation of which is the formation of a new information space. Total penetration of information technologies leads to the fact that in modern society the relationship between people is becoming more and more virtual. Virtualization touches all spheres of human life, turning from a simple technology in the information-communicative environment. Today the extension of its influence flows in

interpenetrating two main directions: increasing the impact of virtuality in the real world and the virtualization of reality itself. These processes are manifested in the acquisition of the virtual status of all aspects of the subjective world of man and of sociocultural reality. Under the influence of virtual communication are changing the consciousness of the individual, an emerging network mindset and existence. These changes significantly affect not only the individual but also on the behavior of society as a whole.

It is proved that the basis for the understanding of the concepts of «virtuality» and «reality» were laid in antiquity. Ancient thinkers in the definition of «virtual» came from the driving force of the mind (Plato, Aristotle, Cicero). The conclusion is that already the ancient interpretation of virtual focuses on the change of the human psyche under the influence of something specific and unusual, that is to be in virtuality means to leave everyday life and another way of looking at reality by changing consciousness, using their hidden potential.

It is shown that in scholastic philosophy the virtual value is considered in the context of the analysis of the status of the individual as part of a shared.

In modern times, the filling content of the «virtual» with subtle differences, interpretations.

In the twentieth century the phenomenon of the «virtual» received new possibilities and impulses for development. The technological revolution has led to the expansion of the scope of the term «virtual reality». The phenomenon of virtual reality has been widely discussed after the introduction of this term in the sphere of high technologies. This gave impetus to perform research in many fields of knowledge, to confirm the existence of virtuality long before it became apparent and decorated in a computer embodiment. Briefly analyse the point of view of philosophers-postmodernists.

It is shown that the new virtual field of social interaction acts as an alternate reality in relation to objective reality, providing users with new opportunities of self-expression and self-determination in the conditions of the virtual space.

We prove that the main aspects of the study of virtual environment it is advisable to consider: the preservation of cultural identity and identity change in systems of social communication, changing social institutions, the emergence of virtual communities, their development and interaction with traditional communities, the transformation of the modern economy, politics, education, etc. In this case, as the basic and most important properties of virtual reality are highlighted in the product, relevance, autonomy, interactivity, simulationist, the ability to influence events.

The pursuit of simulatively can rightly be called a characteristic feature of the information society, permeating with the help of virtual technology, all of its subsystems. While new information technologies recreate the virtual reality represent only one of the potential renderings of the simulation, reflected in politics, in Economics, in art and in the sphere of interpersonal relations. The obvious process of the virtualization of modern society, in which simulative, imitative activity reaches such proportions that tend to destabilize social structures, to undermine the stability of social existence.

Keywords: virtualization, virtual reality, eidos, virtual space, simulation.

Klimova G. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor

LEGAL MENTALITY AND LEGAL CULTURE: PROBLEMS OF INTERACTION

The article presents the main theoretical and methodological approaches to the analysis of the essence of legal culture. Particular attention paid to the disclosure of the specificity of the axiological context of this social phenomenon. The essence and structure of legal mentality have been considered. The correlation of legal mentality and legal culture also has been analyzed.

Keywords: *culture, legal culture, legal values, functions of legal culture, mentality, legal mentality.*

Actuality of the problem. Formation of a law-governed state and civil society can be accomplished, on the one hand, by improving legislation and public administration, and on the other hand, through the provision of a high level of legal culture of Ukrainian citizens and it is impossible to form the rule of law in society without mentioned factors.

Analysis of the recent sources and publications. Problems of legal culture are at the center of attention of renowned scholars. They are the subject of numerous discussions and scientific studies of such scholars as S. S. Alexeyev, V. D. Babkin, C. Backhouse, G. I. Balyuk, S. L. Blumenthal, S. V. Bobrovnik, A. Budnik, N. A. Bura, R. Colson, J. P. Dias, A. Diduck, J. Drolshammer, A. Durbach, S. Field, R. Freedman, V. V. Golovchenko, G. Helleringer, J. Hytonen, K. W. Junker, D. A. Kerimov, V. V. Kopeichikov, V. O. Kotyuk, A. F. Kryzhanovsky, M. Leiboff, N. Lemay-Hérbert, L. Lixinski, Ye. N. Lukashova, N. I. Matusov, Ye. V. Nazarenko, V. V. Oksamitny, M. P. Orzikh, N. Peleg, R. Provost, K. Purnhagen, H. Reece, V. M. Salnikov, C. Sharp, S. Šarčević, V. F. Sirenko, V. Ya. Tacy, H. M. Zelenin and others [1-19]. Despite the fact that the process of studying various problems of legal culture is currently being actively pursued, no one can say that they are exhausted: many aspects of it should be studied. This is directly related to the fact that the consideration of the legal culture is narrow-minded, and it does not allow us to disclose the meaning of this concept comprehensively.

In this regard, **the article aims** to provide a social and philosophical analysis of legal culture, to consider its relationship with legal mentality.

Presentation of the main material. The concept of legal culture is multifaceted. Therefore, various theoretical and methodological approaches are used for its

analysis. Among them: subjective, activitively, anthropological, technological, qualitative, sociological, axiological, and others. So, according to the subjective approach used by such researchers as O. V. Lukasheva, Yu. A. Dmitriev, Z. D. Ivanov and others the legal culture is understood as certain degree of knowledge of legislation and respect for the rules of law. These authors, in our opinion, baselessly limit the concept of legal culture by the attitude of people to legal provisions, that is narrow the concept of legal culture. Such significant phenomena as legal status of the individual, legal behavior, and so on stay beyond the discussed concept. In fact, the legal provisions stay outside of the legal culture, as it is not about these provisions, but it's about the attitude to them. The consistent implementation of this approach concerning with the analysis of legal reality and leads to the identification of legal culture with legal awareness.

In accordance with the activity approach supported by M. B. Smolensky, Yu. I. Agieev, V. V. Eglitis, etc., the legal culture considered as law-making activity. It is understood as a process and the result of human creativity in the field of law. Because of it, other, not less important, kinds of legal activity excluded from legal culture, for example, law-enforcement activity or activity of citizens to improve their law-educational level, etc. So all types of reproduction activity excluded from legal culture.

Anthropological understanding of legal culture proceeds from the fact that culture embraces everything that distinguishes the human life and society from the existing nature, that are all sides of human being. Culture includes everything created by human and characterizes the historicity of his existence in the world. Based on this broad understanding of culture, it can be found quite broad definition of legal culture in the scientific literature. As example we can understand the legal culture as a system of materialized and ideal elements that belong to the law field and they reflected in the consciousness and behavior of people. This concept developed in the works of R. S. Mogilevsky, K. A. Moraleva, V. V. Orekhov and others.

Proceeding from the technological approach the legal culture understood as a set of techniques, procedures, norms that are historically changing and that characterize the level of legal activity achieved by society. The emphasis here is not on what is being done in the legal field, but on how it has been done. In the scientific literature this concept is sufficiently consistent and fruitfully developed by E. V. Agranovskaya, E. A. Zorchenko, S. N. Kozhevnikov, A. L. Likas and others. At the same time, it must be emphasized that the right psychological climate of society, public opinion, the value-legal guidelines of citizens, etc. stay outside of mentioned understanding of the legal culture [20; 15, p. 50–58].

There are other approaches to understanding the legal culture. It defined as a social mechanism that, in accordance with the achieved level of legal conscious-

ness, provides the production, storage and transfer of legal values, information, traditions that promote lawful and socially active behavior of people; as a process of gradual development of legal reality that is constantly improving; as an expression of the state legal experience of specific social communities and individuals in the material and spiritual processes, products of life, in skills and values that affect at their legally meaningful behavior; as a higher form of legal consciousness; as the legal environment of people, collection of texts legitimated as legal ever, and the mechanism for its creation, storage and broadcasting; as a progressive-valuable part of the actual and legal existence of the legal system [21, p. 13; 22, p. 450; 23, p. 188], etc.

Without diminishing the fruitfulness of the approaches to defining the concept of legal culture, we are joining those scholars who adhere to the axiological approach to its interpretation. This approach to explaining the specifics and content of legal culture is the most widespread. The axiological approach to comprehend the culture allows us to combine its various qualities within the notion of value, because values caused from the outside, from the depths of individual and social life that what we call the culture of the people and society. The notion of value firstly was introduced by I. Kant, who opposed some social field of moral freedom and human duties to the natural necessity. I. Kant recognized values as the highest principle of human behavior. The category of values involves two ways for its understanding: externalist and internationalist. Firstly, values are the totality of cultural goods created by human and make up his personal and social wealth (every society has the legitimate system of values that determines the social being of its members). Secondly, the value is also an immanent, inherent in the consciousness of human, intention (lat. intention – aspiration, focus on the subject), that motivates its productive activity. Orientation to values is the main feature of human activity that states the culture and all the concrete forms of its manifestation.

In accordance with the axiological approach, culture, in its essence, represents the objectification of value-world-perceptible representations expressing the inner world of human subjectivity. Therefore, the concept of an axiosphere is authentic to the concept of culture. This means that culture, first of all, acts as an actual value system for the individual and society as a whole. It's considered as a set of values created and developed by mankind during its history [24, p. 41]. From this point of view, the legal culture, in our opinion, is a set of values created by people in the legal field. The same understanding of legal culture reflected in the scientific works of many scholars. For example, V. P. Salnikov notes that «the legal culture of society is presented as a kind of social culture that reflects a certain level of legal awareness and legality, perfection of legislation and legal practice that covers all the values created by people in the law field» [25, p. 575]. Accord-

ing to S. S. Alekseyev's opinion, «legal culture is a kind of legal wealth that is expressed in the level reached by the development of regulatory qualities of law, by accumulated legal values, by those features of law and legal technology that relate to spiritual culture, to legal progress» [26, p. 149].

Legal values constitute the core of value-normative orientations of legal consciousness and serve as the main factor of socio-cultural integration. In this regard, the study of legal values allows us to obtain the scientific information on the most fundamental aspects of the legal culture of Ukrainian society, and this knowledge, in turn, provides an opportunity to understand the state of the legal life of society [14, p. 148–149]. The great importance in its formation belongs to the legal mentality.

The content of legal mentality reflects the process of law-cultural development that manifests itself both in the way of thinking and in the way of action. It is in its own way unique, specific and inseparable from social mentality. Legal mentality is represented by three types: the first, by internal state of the individual, by changing and symmetric elements of his psyche, and secondly, by subject-subjective and object-objective relations in the legal activity field, and thirdly, by the results of legal relations and activities, that is, by mental legal environment where people and their social communities actually live and work.

It can be distinguished four elements in the structure of legal mentality that reveal its essence and form its integrity. The first component is cognitive that includes the legal worldview and legal consciousness and determines the legal behavior of the individual. The second element is an estimate that reflects how the legal values can be mediated in the minds of the individual and society as a whole. The third – is the communicative component of legal mentality. It is associated with the legal traditions that characterize this type of society. They represents as social experience that accumulates legal values and passed from one generation to another within certain spatial and legal limits. The fourth component is a sensitive element that characterizes human emotions and reflects its legal psychology that encompasses a set of value relationships, moods, desires and experiences that characterize individual or, in general, particular society.

Legal mentality plays an active role in shaping the legal culture. It does not allow transforming the positive right to self-denial, torn from social being legal dogma, because it is spiritual and legal psychological invariant that has conservative forms of reproduction of its inherent values. Due to this, legal mentality acts as the basis that helps society legal culture to provide functionally its own cultural specifics, while legal systems preserve national identity.

The legal mentality preserves and passes to the next generations all valuable in legal culture, allows to borrow the best examples of legal culture of other countries

and to reject foreign legal ideas, theories, norms of this legal culture [27, p. 271–272].

Functions of legal culture take great importance to ensure the functioning of its mental mechanism. Legal culture performs cognitive, regulatory, normative-value, communicative and predictive functions in society. The first function is to assimilate the legal heritage of past epochs and modern achievements of domestic and foreign law. It is tightly connected with the formation of the law state with and development of civil society. The regulatory function of legal culture is aimed at ensuring stable and effective functioning of society by prescribing the standards of socially useful behavior to individuals and social groups. Legal culture ensures the harmonization and conquest of social aspirations and ideals of different groups to the legal requirements of society and thus makes order in public relations. The normative-value function ensures the bringing of legal behavior into line with patterns of behavior, the benchmarks of which are the rules of positive law and normative settings of natural law. As a result of cultural-legal assessment, some elements of legal reality get praise, others get critical comprehension. The communicative function of legal culture contributes to the coherence of social, group and personal interests, ensures social cohesion of people. This function realizes in legal communication, in the process of education, mediated by the media, literature and other types of art. The prognostic function expresses in opportunities to envisage trends in the development of the legal system, law-making and the implementation of law, legal practice, social and legal activity of citizens, etc. These functions in their totality predetermine the system of mental processes underlying the legal culture.

The above mentioned issues suggest that the legal mentality is a unique legal phenomenon that encompasses the style of legal thinking and behavior, legal knowledge and ideas that characterize particular individual and society as a whole, and that determines by individual and social experience. Legal mentality enables the legal culture to preserve its own identity, not dissolve in multiple contacts with other legal cultures. General, human civilization, ethnic, corporate, group and other legal values constitute the «genetic code» of legal mentality that determines the peculiarities of legal consciousness and legal behavior of different nations, nationalities, social groups and individuals. Because of these values the legal mentality forms its own unique spiritual world that allows it to develop its inner essence and axiological meaning. Due to this valuable «genetic code» of legal mentality acts as the nucleus of legal culture.

Conclusion. Social and philosophical analysis of legal culture allows us to substantiate scientifically the advantages of the axiological approach among other theoretical and methodological directions of the consideration of this social

phenomenon. This approach covers the various qualities of legal culture around the concept of value. Also legal mentality has an axiological characteristic that includes basic ethno genetic values that preserve their own identity of the legal culture and does not allow it to lose its specificity in the process of interaction with other legal cultures. These values of legal mentality are an integral part of the legal culture.

REFERENCES

1. Backhouse, C. (2017). Contesting the legal culture of professionalism. *International Journal of the Legal Profession*, 24 (1): 55–59.
2. Blumenthal, S. L. (2016). Law and the modern mind: consciousness and responsibility in American legal culture. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
3. Budnik, A. ed. (2015). Locus standi across legal cultures. Białystok: «Temida 2»k.
4. Butko, L., Markhgeym, M., Novikova, A., Pozharova, L. & Tonkov, E. (2017). Personal Dignity in the European Legal Culture. *Journal of History Culture and Art Research*, 6 (4): 296–303.
5. Colson, R., Field, S. eds. (2016). EU Criminal Justice and the Challenges of Diversity: Legal Cultures in the Area of Freedom Security and Justice. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
6. Dias, J. P. (2016). The transition to a democratic Portuguese judicial system: (delaying) changes in the legal culture. *International Journal of Law in Context*, 12 (1): 24–41.
7. Diduck, A., Peleg, N., Reece, H. eds. (2015). Law in society: reflections on children, family, culture and philosophy: essays in honour of Michael Freeman. Leiden, the Netherlands: Brill Nijhoff.
8. Drolshammer, J. (2016). The Americanization of Swiss legal culture: highlights of cultural encounters in an evolving transatlantic history of law. Bern: Stämpfli publishers.
9. Durbach, A., Lixinski, L. eds. (2017). Heritage, culture and rights: challenging legal discourses. Oxford; Portland, Oregon: Hart Publishing.
10. Helleringer, G., Purnhagen, K. eds. (2014). Towards a European legal culture. München: C. H. Beck; Portland, OR: Hart; Baden-Baden: Nomos.
11. Hytonen, J. (2016). The problematic relationship of communicative planning theory and the Finnish legal culture. *Planning Theory* 2016, 15(3): 223–238.
12. Junker, K. W. (2016). Legal culture in the United States: an introduction. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
13. Lemay-Hérbert, N., Freedman, R. eds. (2017). Hybridity: law, culture and development. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
14. Pravosvidomist i pravova kultura yak bazovi chynnyky derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini: monohrafiia / L. M. Herasina, O. H. Danylian, O. P. Dzoban ta in. (2009). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

15. Pravova i politychna kultura ukraïnskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia: monohrafiia / O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in.; za red. M. P. Trebina (2016). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
16. Provost, R. ed. (2017). Culture in the domains of law. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
17. Sharp, C., Leiboff, M. eds. (2016). Cultural legal studies: law's popular cultures and the metamorphosis of law. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
18. Šarčević, S. ed. (2015). Language and culture in EU law: multidisciplinary perspectives. Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate.
19. Zellentin, H. M. (2013). The Qur'an's Legal Culture: The Didascalia Apostolorum as a Point of Departure. Tübingen: Mohr Siebeck.
20. Klimova, H. P. (2013). Do pyttannia pro sutnist pravovoi kultury. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. Issue 3, 180–182* [in Ukrainian].
21. Ionnikov, I. A. (1998). Kontseptsyiia pravovoy kulturyi. *Pravovedenie, 3, 11–22* [in Russian].
22. Polyakov, A. V. (2003). Obschaya teoriya prava: Fenomenologo-kommunikativnyi podhod: Kurs lektsiy. 2-e izd., ucheb. SPb.: Yuridicheskiy tsentr Press [in Russian].
23. Petrov, A. V., Simkanich, O. M. (2009). Pravovaya kultura: sodержanie i formyi suschestvovaniya. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. Seriya: Pravo, 2, 186–193* [in Russian].
24. Pravova kultura – osnova derzhavotvorennia v Ukraini: zb. nauk. prats. Vyp.1 / red. M. V. Kostytskiy (2005). Irpin: Natsionalna akad. DPS Ukrainy [in Ukrainian].
25. Teoriya gosudarstva i prava. Kurs lektsiy / Pod red Matuzova N. I., Malko A. V. (2001). 2-e izd., pererab. i dop. Moskva: Yurist' [in Russian].
26. Alekseev, S. S. (2009). Obschaya teoriya prava. Moskva: Prospekt [in Russian].
27. Klimova, H. P. (2017). Pravova mentalnist yak yadro pravovoi kultury. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. Issue 2, 270–273* [in Ukrainian].

ПРАВОВАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Климова Г. П.

В статье представлены основные теоретико-методологические подходы к анализу сущности правовой культуры. Особое внимание уделено раскрытию специфики аксиологического контекста данного социального феномена. Рассмотрена сущность и структура правовой ментальности. Проанализировано соотношение правовой ментальности и правовой культуры.

Ключевые слова: культура, правова культура, правовые ценности, функции правовой культуры, ментальность, правова ментальность.

Правова ментальність і правова культура: проблеми взаємодії

Клімова Г. П.

У статті представлені основні теоретико-методологічні підходи до аналізу сутності правової культури. Особливу увагу приділено розкриттю специфіки аксіологічного контексту даного соціального феномену.

Поняття правової культури – багатогранне, багатоаспектне. Тому для його аналізу використовуються різноманітні теоретико-методологічні підходи. Серед них: суб'єктивний, діяльнісний, антропологічний, технологічний, якісний, соціологічний, аксіологічний та ін.

Так, відповідно до суб'єктивного підходу під правовою культурою розуміється певний ступінь знання законодавства та поваги до норм права. Це дуже звужує поняття правової культури. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правова поведінка та ін. Насправді поза правовою культурою опиняються і самі правові норми, оскільки мова йде не про ці норми, а лише про ставлення до них. Послідовна реалізація зазначеного підходу при аналізі правової дійсності приводить до отождошення правової культури з правосвідомістю.

У відповідності до діялісного підходу правова культура розглядається як правотворча діяльність. Цим саме з правової культури виключаються інші, до того ж в не меншій мірі важливі, види юридичної діяльності, наприклад, правозастосовча діяльність, або діяльність громадян з підвищення свого правоосвітнього рівня тощо. З правової культури випадає уся репродукційна, відтворююча діяльність.

Антропологічне розуміння правової культури виходить з того, що культура охоплює все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи, що існує, тобто всі боки людського буття. Виходячи з цього широкого розуміння культури, в науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури. Зразком може бути розуміння правової культури як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права і їх відбиття у свідомості й поведженні людей.

Існують й інші підходи до розуміння правової культури. Її визначають як соціальний механізм, за допомогою якого забезпечуються у відповідності з досягнутим рівнем правової свідомості виробництво, зберігання і передача правових цінностей, інформації, традицій, що допомагають правомірній і соціально активній поведінці людей; як процес поступового розвитку правової дійсності, який постійно вдосконалюється; як вираження державного правового досвіду конкретних соціальних спільнот і індивідів в матеріальних і духовних процесах, продуктах життєдіяльності, в навичках і цінностях, які впливають на їх юридично значиму поведінку; як більш високу й містку форму правосвідомості; як правове середовище людей, сукупність

текстів, будь-коли легітимованих як правових, і механізм з їх створення, зберігання і трансляції; як прогресивно-ціннісну частину актуального і юридичного буття правової системи.

Не принижуючи плідності підходів до визначення поняття правової культури, що були наведені, ми приєднуємося до тих вчених, котрі дотримуються аксіологічного підходу до його трактовки. Даний підхід до пояснення специфіки і змісту правової культури є найбільш розповсюдженим. Аксіологічний підхід до осмислення культури дозволяє об'єднати її різноманітні якості навколо поняття цінності, оскільки цінності і обумовлюють ззовні, з глибин індивідуального і соціального життя те, що ми називаємо культурою народу і суспільства. Найважливіше значення в їх формуванні належить правовій ментальності.

Зміст правової ментальності відображає процес правокультурного розвитку, що проявляється як в характері мислення, так і в образі дії. Він по-своєму унікальний. Це специфічний і невіддільний від соціальної ментальності.

Правова ментальність грає активну роль у формуванні правової культури. Вона не дає трансформувати позитивне право в самодостатню, відірвану від соціального буття мляву юридичну догму, оскільки являє собою духовно-правову психологічну інваріанту, яка має консервативні форми відтворення властивих їй цінностей. Завдяки цьому правова ментальність виступає тим стрижнем, за допомогою якого правова культура суспільства функціонально забезпечує власну культурну специфіку, а правові системи зберігають національну ідентичність.

Правова ментальність зберігає і передає наступним поколінням все цінне в правовій культурі, дозволяє запозичувати кращі зразки правової культури інших країн і відторгати чужі даній правовій культурі правові ідеї, теорії, норми.

Найважливіше значення для забезпечення дії ментального механізму правової культури мають її функції. Правова культура виконує в суспільстві пізнавальну, регулятивну, нормативно-ціннісну, комунікативну і прогностичну функції.

Правова ментальність дає можливість правовій культурі зберегти свою власну ідентичність, не розчиниться у множинних зіткненнях з іншими правовими культурами. Загальнолюдські, загальноцивілізаційні, етнічні, корпоративні, групові та інші правові цінності складають «генетичний код» правової ментальності, який обумовлює особливості правової свідомості та правової поведінки різних націй, народностей, соціальних груп і окремих індивідів. Через ці цінності правова ментальність формує свій власний неповторний духовний світ, що дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність і аксіологічний зміст. Завдяки цьому ціннісний «генетичний код» правової ментальності виступає ядром правової культури.

Ключові слова: культура, правова культура, правові цінності, функції правової культури, ментальність, правова ментальність.

УДК 316.344.2

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.35.119623>

Козловець М. А., доктор філософських наук, професор

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті досліджено контури нової соціальної структури сучасного українського суспільства, охарактеризовано специфіку соціально-стратифікаційних процесів у західних розвинених країнах і в нинішній Україні. Вказуючи на залежність становлення й розвитку соціальної структури суспільства від радикальних суспільних перетворень в усіх сферах суспільного життя, насамперед в економічній, автор стверджує, що соціальне розмежування українського суспільства набуває критичної межі. Розглянуто поняття середнього класу, його основні характеристики та чинники, що впливають на його становлення. Обґрунтовано необхідність формування в українському суспільстві чисельного та впливового середнього класу як соціальної бази демократії і запоруки його стабільності.

Ключові слова: соціальна структура суспільства, соціальна стратифікація, середній клас, креативний клас, прекаріат, базова верства, олігархи, трансформація.

Актуальність теми дослідження. Упродовж останніх десятиліть відбуваються глибокі трансформації українського суспільства, котрі не могли не позначитися на його соціальній структурі. Зміни відносин власності та влади, впровадження ринкових механізмів зумовили зникнення старих і появу нових верств населення, збільшення вагомості нових соціальних груп, маргіналізацію низки соціальних прошарків (порівняно з радянським періодом), зміну способів поведінки і соціальних взаємодій. Відтак формуються контури нової соціальної структури. Зазначене об'єктивно актуалізує необхідність теоретичного аналізу сучасного стану соціальної структури українського суспільства та динаміки її змін, соціокультурних вимірів соціальної стратифікації.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У вітчизняній соціології маємо певні теоретико-методологічні напрацювання щодо характеристики успадкованої соціальної структури українського суспільства, осмислення соціально-стратифікаційних процесів, що відбулися в Україні під час запланованих та стихійних трансформацій і деформацій попереднього суспільного порядку. Різноманітні концептуальні інтерпретації зазначеної проблематики зустрічаємо у працях

відомих соціологів С. Макеєва [1], Є. Головахи [2], О. Куценко [3], А. Домаранської [4], О. Симончук [5], О. Рахманова [6], О. Шульги [7], в матеріалах Всеукраїнської наукової конференції «Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних та емпіричних досліджень» (19 квітня 2016 р., м. Київ) [8]. Низка праць присвячена осмисленню природи і тенденцій розвитку середнього класу в Україні [9; 10]. На часі започаткування нового етапу дослідження соціальної структури українського суспільства, соціальної нерівності та мобільності з урахуванням соціально-економічних змін останніх десятиліть.

Метою статті є дослідження соціальної структури сучасного українського суспільства, соціокультурних вимірів соціальної стратифікації, соціальних станів нестабільних і пограничних (межових) суспільних груп.

Вклад основного матеріалу. Низка стійких тенденцій щодо змін соціальної структури розвинених суспільств та їх наслідків дають підстави характеризувати останні як посткапіталістичні. Тепер усе чіткіше виявляється роль постіндустріальних умов формування соціальних структур. В основі цих змін лежать соціально-економічні процеси, зумовлені прискоренням науково-технологічної, інформаційної революції [11, с. 48–50]. В цілому, як свідчить практика, зміни в соціальній структурі розвинених країн відбуваються під впливом нових виробничих та інформаційних технологій, зростання матеріального добробуту людей, зміщення їх ціннісних орієнтацій на користь вільного часу і культури, розширення міжособистісних зв'язків і відносин.

Помітно зростає частка населення, зайнятого у невиробничій сфері (послуги, обслуговування комунікацій, банківська справа, освіта, наука тощо), зростає чисельність недієздатного населення, яке існує завдяки забезпеченню з боку держави (учні, пенсіонери, інваліди, безробітні та ін.). Відбуваються значні зміни всередині робітничого класу, у найманій робочій силі загалом. Робітничий клас в умовах постіндустріальної економіки втрачає свою однорідність і є такою ж розмитою соціальною спільнотою, як й інші класи: вони стратифіковані, мають безліч перехідних рівнів і дуже рідко політично та економічно виявляють себе як єдина сила. У низці країн утворилася досить чисельна група іноземних робітників, мігрантів. Іншою зміною в структурі населення розвинених країн Заходу є розширення різних категорій маргінальних соціальних верств.

Слід відмітити насамперед зростання чисельності середнього класу в соціальній структурі розвинених суспільств: 60–80% всього населення, тоді як вищий клас становить приблизно 10–15%, а нижчий – 15–20%. Інтереси саме середнього класу домінують у суспільному житті західних країн. Менталітет і поведінка людей, що належать до цієї верстви, врівноважують крайнощі соціально-політичних суперечностей між бідними і багатими прошарками суспільства. Соціально лідируюча роль середнього класу демонструє й те, що

відмінності у власності сприймаються людьми в основному як тимчасові статусні відмінності і все менше виступають як фактор, спроможний ініціювати соціальні потрясіння. Завдяки своєму становищу середній клас зацікавлений у соціальній стабільності, захисті ідеалів свободи і прав людини. Враховуючи значну чисельність середніх верств та їх стабілізуючий вплив на суспільство, західну цивілізацію ще називають «цивілізацією середнього класу» [12, с. 373–378].

Стан і динаміка соціальної структури сучасного українського суспільства значною мірою зумовлюється попереднім характером суспільних відносин. Специфіка перехідного періоду не дає змоги зробити однозначний розклад соціально-класової структури, оскільки вона дуже динамічна, перебуває у стані становлення. Можна говорити про найбільш загальні тенденції, основні її елементи, пам'ятаючи, що їх контури об'єктивно перебувають ще в досить розмитому стані, позбавлені чітких меж. Але вже сьогодні відбуваються суттєві зміни, складний і суперечливий процес модернізації соціальної основи суспільного буття. Ринкові перетворення, зміна соціальних пріоритетів, відмова від повної зайнятості та зрівнялівки в розподілі внесли (і вносять) істотні зміни у соціальну структуру суспільства, у склад та характер відносин між її основними верствами. Українське суспільство прийшло в рух, у стан структурної динаміки й почало усвідомлювати себе вже не як примітивну тричленку (два класи і прошарок), а як нехай ще не органічно цілісну, але усе ж розмаїтість. Не випадково теперішній стан країни соціологи характеризують як «слабке суспільство» [1–3; 5; 6].

Сьогодні водночас із попередніми джерелами структурування формуються й нові механізми, зумовлені введенням приватної власності, капіталізацією господарських відносин, урбанізацією, перебудовою комунікацій, зростанням національної свідомості тощо. Вони призвели до виникнення груп підприємців, фермерів, великих, середніх і дрібних власників, висококваліфікованих менеджерів, урізноманітнення етнокультурних груп і стилей життя, які не зводяться до традиційних класових характеристик. Разом із тим основний масив зайнятого населення становлять представники масових професій, які пов'язані із традиційними галузями економіки й утворюють ієрархію соціально-професійних груп, які подібні за родом занять, майновим становищем, обсягом прав, обмеженим рамками трудових контрактів, і поділяють неринкові цінності в економіці та соціальній сфері.

Україна, на жаль, із запізненням вступає в постіндустріальну стадію. У ході модернізації техніко-технологічної і соціальної структур українського суспільства відбувається згортання багатьох виробництв і галузей, а це призводить до вивільнення тих груп зайнятого населення, чий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки застарів, зумовлює зростання загального і струк-

турного безробіття, зниження рівня охоплених модернізацією верств і необхідність розроблення адекватних заходів щодо соціального захисту їх, які передбачають не лише виплату матеріальної допомоги, а й допомогу у перенавчанні, пошуку роботи і трудовій адаптації.

Нагальна необхідність здійснення модернізації потребує появи нових соціально-професійних груп, що беруть активну участь в модернізації і мають зацікавленість у цьому процесі як такому джерелі, що підтримує інтелектуальний рівень і рівень матеріального добробуту (підприємців, менеджерів, фахівців і робітників високої кваліфікації). Ідеться про активне формування середнього класу, складовими якого є висококваліфіковані та високомотивовані професіонали і який постає гарантом стабільності суспільства й агентом науково-технічного і соціального прогресу.

Найважливіші зміни полягають у тому, що реально здійснювані соціально-економічні, політичні перетворення породили нові соціальні механізми перерозподілу ресурсів і статусів, форми соціальної стратифікації [13]. З одного боку, відмова від скасування заборон на господарську ініціативу, зростання міст, структурна перебудова економіки, зміцнення ринкового укладу господарювання, а також низки інших аналогічної дії чинників сприяють посиленню відкритої соціальної мобільності, поширенню й укоріненню ліберально-демократичних цінностей у суспільстві; а з другого, – вплив інтересів груп з низьким прибутком, у тому числі людей фізичної праці, частини управлінського апарату, пенсіонерів та ін., посилює вимоги соціальної справедливості й рівності, зміцнення порядку і посилення державного патерналізму.

Демонтаж старої соціальної структури, її інститутів, класово-групової ієрархії і нормативно-ціннісної системи дістає своє емпіричне вираження у маргіналізації українського суспільства. Ринкова стихія призвела до збільшення кількості люмпенів (волоцюг, жебраків, бродяг, кримінальних елементів, наркоманів, алкоголіків та ін.). Анексія Росією Криму і військове протистояння на Донбасі призвели до появи 1,7 млн переміщених осіб усередині України і більш як 1,3 млн людей, котрі шукають прихисток в інших країнах [14, с. 184].

В цілому соціальна структура українського суспільства характеризується соціальною нестабільністю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця й ролі в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес «розмивання» традиційних груп населення, відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, прибутками, включення у владні структури, соціальної самоідентифікації. Зміст соціально-політичних відносин став значною мірою залежати і від наявності економічних класів, які різняться за ступенем прибутків людей, що належать до них. Використовую-

чи методи західних учених, деякі дослідники вважають, що в нашому суспільстві сьогодні до вищого класу можна віднести 1–3% загальної чисельності населення, середнього – 5–7%, нижчого – 90% і навіть більше. За даними моніторингового проекту «Європейське соціологічне дослідження» (2005 р.) в Україні до класу буржуазії можна віднести 1,5% населення, до дрібної буржуазії – 0,8%, до менеджерів – 12,8%, до робітничого класу – 84,9% [15, с. 67].

Сьогодні в Україні поширене й таке явище, як соціальне відторгнення – процес, за якого окремі групи населення або окремі люди внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті. Автори дослідження «Україна: на шляху до соціального залучення. Регіональна доповідь із людського розвитку 2011 року» з-поміж форм і проявів соціального відторгнення в Україні виділяють такі:

- економічні – низькі доходи, обмежені можливості зайнятості, незадовільні житлові умови та обмежена доступність до засобів комунікації;
- культурно-освітні – недоступність освітніх і культурних послуг;
- соціальні – недоступність системи соціального захисту, недоступність медичної допомоги, обмеженість соціальних зв'язків;
- політичні – неможливість реалізації політичних прав і свобод [16].

Значна частина українців відчуває відчуження від суспільних процесів, свою соціальну незатребуваність. Очевидно, що головною формою соціального відторгнення, котра детермінує інші його форми, є економічна, особливо низькі доходи населення порівняно з доходами громадян країн-сусідів. Якщо у 70–80-ті рр. ХХ ст. не було значної різниці рівнів життя українців порівняно з громадянами, наприклад, Польщі або Румунії чи Литви, то сьогодні ця різниця є суттєвою. Очікування й надії українців на радикальне поліпшення їхнього життя після економічного колапсу СРСР не виправдалися. Українці за європейськими критеріями живуть в дещо іншому вимірі. Так, у структурі витрат на одиницю виробленої продукції зарплата українського робітника сьогодні коливається від 8 до 9%, тоді як у країнах – членах ЄС цей показник дорівнює 40–45%. Для порівняння наведемо ще й такі дані: якщо в 2016 р. погодинна оплата праці в Україні становила 34 центи, то у Болгарії – 3,7 євро, в Румунії – 4,4, в Литві – 5,8, у Латвії – 6 євро. Вкрай низьким є в Україні і розмір мінімальної зарплати, яка від 1 січня 2017 р. становить 3200 грн, або трохи більше 100 євро, тоді як у затисненій у лещата «жорсткою економією» Греції цей показник дорівнює 683 євро [17, с. 91]. Бідність спонукає тисячі українців до трудової міграції, зменшуючи тим самим чисельність працездатного і кваліфікованого населення, знижуючи зростання ВВП і можливості підвищення і вирівнювання доходів жителів.

Тимчасова трудова міграція поступово трансформується в еміграцію з переселенням сімей і дітей до західних країн, поглиблюючи демографічну кризу.

Отже, якщо в країнах Заходу превалюючим є процес інтеграції соціальної структури (розмиваються відмінності щодо ролі в суспільній організації праці, змінюється соціальний і професійно-кваліфікаційний рівень працівників, відбувається зміцнення становища середніх верств), то в Україні поряд із процесами інтеграції, що виникають об'єктивно під впливом суспільного поділу праці, науково-технологічного прогресу, спостерігається поглиблення диференціації і навіть поляризації соціальних груп, вимивання середніх прошарків, посилення соціальної напруженості в соціально-класовому, соціально-етнічному і в соціально-демографічному вимірах. Створення «ефективного власника» та «ефективної економіки», як у США, і «соціально зорієнтованої економіки» та «соціальної держави», як у Європі, не відбулося. У соціальній структурі сучасного українського суспільства більше ознак структури конфліктологічного типу, аніж функціонального. Стереотип «локалізму» породжує фрагментарність масової свідомості, яка формує український соціум не як суспільство, а як «соціум страт» [18].

Нині потрібні нові кроки у пошуку критеріїв соціокультурного вивчення нестабільних і пограничних (межових) соціальних станів, дослідженні різних страт, готових змінюватися і не здатних до перемін, що підтримують реформи й активно блокують їх, вписуються у *mainstream* світової культури і приречених випадати з неї [19, с. 151–154].

Із структуризацією українського суспільства органічно пов'язана самоідентифікація, самоусвідомлення людей як членів тієї чи іншої спільноти, групи, одержання можливостей та набуття навичок виражати властиві їм специфічні інтереси на загальнонаціональному рівні, спрямовувати вимоги щодо задоволення своїх потреб у легальні, правові русла. На перший план висувуються проблема майнової і соціальної нерівності як чинника соціальної напруженості й конфліктогенних ситуацій у суспільстві. Одним із основних індикаторів у цій сфері є співвідношення доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян. Гранично критичне значення названого індикатора у світовій практиці дорівнює 10 : 1. Перевищення цього показника створює загрозу небезпечних соціально-політичних та економічних наслідків, що призводить до антагонізації соціальної структури. В Україні, за даними вітчизняного науковця Е. Лібанової, розрив між людьми, які отримують мінімальні зарплати, а це 50% населення, і тими, хто входить до першого відсотка багатого населення в Україні, існує в 45 разів, а в Києві – в 95 разів [20, с. 5]. Зазначимо, що існує критична межа майнової диференціації, переступивши яку, суспільство входить у зону ризику соціальної нестабільності.

Досвід свідчить, що пом'якшення соціальної напруги в Україні (як і в інших країнах з перехідною соціальною структурою) пов'язано, як правило, з посиленням соціальної спрямованості діяльності уряду (особливо щодо найменш захищених і найбільш уразливих верств населення), боротьбою з корупцією, привілеями держбюрократії і злочинністю, розширенням можливостей професійної перепідготовки громадян і низкою інших заходів.

Важливу роль у стабілізації соціальних процесів і формуванні громадянського суспільства покликаний відіграти середній клас. Як засвідчують розрахунки, соціальні групи, що потенційно претендують на входження до середнього класу, цілком можуть скласти до половини населення України, перетворитися у перспективі у наймогутніший компонент суспільства. Але для того, щоб ці сподівання збулися, треба максимально врахувати низку умов та чинників, а саме:

- глибину соціально-економічних процесів, пов'язаних з розвитком продуктивних сил;
- зміни в організації та функціонуванні виробництва, господарських укладів;
- соціально-політичні процеси, у тому числі діяльність державних та суспільних інститутів, як взаємодоповнюючі механізми збалансування, узгодження інтересів різних соціальних груп та верств;
- традиції, системи ціннісних орієнтацій, групових та індивідуальних установок;
- готовність різних прошарків населення до сприйняття змін та діяльності за нових умов.

Зараз у провідних економіках світу усе активніше виявляє себе креативний клас. Так, за даними Л. Клебанової, в креативній економіці США сьогодні зайнято майже 36% працюючого населення, у Великій Британії – 3 мільйони осіб, які виробляють продукції на 100 мільярдів фунтів стерлінгів. В Україні із 17 мільйонів працюючого населення в «креативці» близько півмільйона людей, які виробляють продукції на 4 мільярди доларів на рік, із яких 3 мільярди – це в основному ІТ і аутсорсинг. Причому в найбільших містах України креативна економіка вже сьогодні розвивається такими ж темпами, як у США та Європі, та зростає на 10% щорічно [21, с. 10].

Хоча ще й покладаються великі надії на малий і середній бізнес як на своєрідне підґрунтя створення середнього класу, однак на Заході уже досить упевнено звучать і навіть реалізуються прогнози про майбутній суспільний устрій. «Ні в Україні, ні у світі вже немає ніякого середнього класу, – упевнений директор українсько-ізраїльського Інституту стратегічних досліджень імені Голди Мейер О. Фельдман. – Це застаріле та глибоко архаїчне поняття,

з яким треба прощатися» [21, с. 10]. Саме креативний клас, на його думку, стане основою державного економічного устрою. «Тому середній клас – це тема вчорашнього дня, – стверджує футуролог. – А сьогодні потрібно говорити про креативний клас. ... суспільство, в якого є майбутнє, буде поділятися на креативний клас, сервісний клас і на клас безспішних. Причому в майбутньому саме середній клас складе основу останнього» [21, с. 10]. Роботизація, дигітизація, віртуальні технології, нові розваги, на його думку, залишать без роботи величезну кількість людей, які сьогодні думають, що їхня кар'єра, їхнє становище непорушні.

Чи можна констатувати, що креативний процес в Україні вже якоюсь мірою почався? Співзасновник платформи «Нова Країна» А. Длігач прогнозує: «Якщо в Україні нарешті з'явиться державна політика в галузі креативної економіки, то тут же вона (ця економіка) і закінчиться». Він вважає, що рівень креативності в українській економіці невисокий. «У тому, що умовно називається середнім класом, рівень креативності істотно вищий», – зазначає він і додає: «Але під креативністю там ми маємо на увазі хитрість і вміння обійти цю державу або одне одного». Тому говорити про розвиток креативного класу в Україні дещо передчасно [21, с. 10].

Дослідниками для характеристики соціальної структури пострадянських суспільств використовується поняття «базова верства» [22, с. 479–480; 23, с. 22–24]. Термін «базова» видається слушним, адже ця верства насправді становить соціальну базу суспільства, до неї належать дві третини зайнятих в економіці та понад половину населення країни. Це звичайні фахівці масових професій (інженери, вчителі, лікарі та ін.), службовці без спеціальності, промислові робітники, селяни, фермери, представники масових професій сфери обслуговування. Моральне застарівання цінностей здобутої освіти породжує економічну та громадянську інертність й ускладнює просування її володарів у середній клас суспільства – найбільш сприятливий до інноваційних змін в економічній і соціальних сферах. Тому у своїй масі базова верства не здатна повноцінно виконувати функцію агента науково-технологічного і соціального прогресу в суспільстві і не може претендувати на статус середнього класу в його західному розумінні [23].

Становлення майбутнього потужного середнього класу в Україні неможливе без посилення ролі держави в політиці інвестування в матеріальні й нематеріальні ресурси суспільства, підвищення реальної заробітної плати як передумови висхідної мобільності, без успішного проведення ринкових реформ, державної підтримки середнього і малого бізнесу, правового захисту приватної власності, виваженої і довгострокової податкової та кредитної політики. Розширення прошарку середнього класу потребує удосконалення механізму залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку й створен-

ня умов для повернення «вивезених» капіталів, тому що без додаткових інвестиційних ресурсів неможливе здійснення структурної перебудови сучасної економіки та її модернізації шляхом підвищення життєвого рівня населення і розширення на цій основі прошарку середнього класу [9; 10].

Отже, соціальну структуру сучасного українського суспільства не можна розглядати як стабільне стійке явище, оскільки дистанція між належним і суцільним надзвичайно велика, а середній клас сьогодні далекий від того, щоб виконувати місію його скрепи. Причини такої специфіки розпочинаються з особливостей українського ринку, у невідповідності набутих представниками середнього класу і близьких до його верст набутих спеціальностей з характером їхньої роботи. Не за спеціальністю сьогодні працюють понад третини представників середнього класу. Звідси «дисфункціональність» утворення середнього класу і низька ефективність його праці. Наслідком цього є: низька заробітна плата і потреба у додатковому заробітку; низький творчий момент у праці і потреба реалізувати свій творчий потенціал на другому робочому місці; слабо виражена автономія праці (професійна автономія – самоврядування, самостійність у широкому розумінні); постійна небезпека бути звільненим; ці люди, як правило, працюють в умовах нестійкої зайнятості, перебувають у тіньовому, «не легітимізованому» секторі ринку праці.

Слабка здатність влади проводити структурні реформи породжує розмивання середнього класу і перетікання його представників у суміжний прошарок – прекаріат (поняття, етимологічно пов'язане з двома англійськими словами «*precarious*» – нестабільний і «*proletariat*» – пролетаріат). Д. Коупденд у праці «Покоління Ікс» назвав цю страту «космічною біднотою», яка подорожує континентами і країнами у пошуках нових вражень і перебивається випадковими заробітками [24]. На думку британського вченого Гая Стендінга, прекаріат – це люди з «урізаним статусом» [25]. Деякі вчені вважають, що це до якоїсь міри «бунт» проти способу життя і цінностей середнього класу, який у розвинених країнах становить більшість населення. Цей бунт, на їх думку, подібний до бунту хіпі 70-х рр. XX ст. Описуючи деякі риси прекаріату, одні дослідники характеризують прекаріат як «небезпечний клас», а другі – як «болото» [26, с. 5–15].

Звичайно, капіталу вигідно мати значні сектори робочої сили з нестабільною зайнятістю, і він робить багато, щоб прекарізувати середні прошарки. А з другого боку, перехід у прекаріат – це бажання самих людей, які не хочуть мати справу з капіталом і владою. Можна стверджувати, що прекарізація – це спосіб людини, яка має певний склад психіки, захистити себе від інтенсивного темпу життя, інтенсивності роботи і зростання стрімкості змін. Цим людям потрібен більш високий рівень свободи, і завдяки прекарізації вони

його отримують. Але це свобода без відповідальності. Це своєрідний протест проти соціальної активності як такої, втеча від міста і держави, спроба повернутися в додержавну стихію.

Вітчизняний прекаріат, який народжується на межі між середнім класом і «незрозуміло чим» (інтелігентським люмпеном?), швидко зростає. Він в основному зайнятий у нелегітимізованому секторі ринку праці, перебуває в тіні. Ці люди не прагнуть кар'єрного зростання, не хочуть якомога більше заробляти, підпорядковуватися жорсткій дисципліні та жити в умовах напруженості й відповідальності. Вони існують за рахунок випадкових заробітків, фінансової допомоги родичів, знайомих, банківських кредитів, які отримують за вкладену власність тощо, рідко ідентифікують себе зі стабільним сімейним способом життя. Як правило, вони хочуть підвищувати рівень споживання, не прагнучи до підвищення свого рівня освіти, кваліфікації, різко знизивши рівень своїх запитів на соціальний захист. Мета цих людей – мати багато вільного часу, щоб відчути свою індивідуальність, при цьому не вельми витрачаючи себе на зусилля щодо виживання. Рівень добробуту прекаріата коливається від «нової буржуазії» до «бідних» [26, с. 5–15].

Сьогодні в соціальній структурі українського суспільства з'явилась і така соціоментальна група, як кидалти (від англ. слів *kids* – діти і *adults* – дорослі). Це люди, які отримали середню і вищу освіту, досягли 30–40 років, але не бажають дорослішати. Вони ніде не працюють, живуть з батьками і, як правило, за їх рахунок. Причинами такого становища є, по-перше, те, що владу і держапарат цікавлять лише професійно-службові здібності представників середнього класу, тобто їх класифікація і старанність, і не цікавлять особистісні характеристики. Творчий потенціал середнього класу, необхідний для реальної соціально-політичної і технологічної модернізації, не затребувані й обмежуються. По-друге, представникам середнього класу нав'язується корупційно-тіньовий союз з бюрократією і виховується потреба у правовому нігілізмі [27]. По-третє, у відносинах української держави і вітчизняного бізнесу перша постає інструментом у руках останнього, який претендує на роль самостійного суб'єкта політичного життя.

Слід зазначити, що і клас підприємців, який виник останнім часом в Україні, має поки що мало спільних рис з класом підприємців сучасного Заходу. Йому значною мірою притаманні такі риси, як: непродуктивний, торговихварський характер економічного життя; ставка на спекулятивний надприбуток, максимізацію прибутку не за рахунок прискорення обороту капіталу, а за рахунок максимальної ціни. Це зумовлює неконкурентний тип поведінки і прагнення до торгової монополії через змову або позаекономічний примус щодо конкурента; залежність економіки від корумпованої влади, що породжує

феномен «бюрократичної буржуазії», добре відомий у країнах третього світу; відсутність ділової етики, а також ерозія культури і моралі взагалі.

Втім, пострадянське українське суспільство, незважаючи на промислову модернізацію радянських часів, не пройшло важливий етап суспільної модернізації. Впровадження ринкових інститутів наразилося на пастки горезвісної «колії залежності», коли латентні традиційні інститути органічно «вплелися» у сформовану пострадянську олігархічну систему. Олігархічна система взаємовідносин влади і капіталу сприяла тому, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства змогла претендувати лише нечисленна верства великих приватних власників. З другого боку, домінування в економіці та вагомий вплив на політичну сферу зробили в очах суспільства цю верству відповідальною за подальший розвиток України [6, с. 68–71]. За допомогою пільг, субсидій, олігархічних ЗМІ тощо олігархи маніпулюють натовпом (охлосом), а натовп стабільно обирає їх в органи влади. Натомість до середнього класу належать українці, які завдяки власній праці є матеріально і ментально самодостатніми. Самодостатніми настільки, що можуть дозволити собі займатися такою діяльністю, яка їм подобається, – всупереч бажанню олігархату. Зазначимо, що саме ці вільні люди сформували рух волонтерів та військових добровольців.

Технологія первинного накопичення капіталу в Україні не останньою чергою була задана схильністю українського суспільства до «ізоляціоністських» стереотипів, а саме неприйняття громадською думкою грошової форми приватизації та залучення іноземного капіталу. Це стало однією з причин того, що масштабна приватизація сформувала великий національний капітал. Незважаючи на переважання антиринкових і патерналістських стереотипів, дезінтегрованість та суспільну недовіру, неготовність населення до особистої відповідальності та ініціативи спричинилися до утвердження рентозорієнтованого суспільства, коли економічна активність зумовлюється радше логікою неодмінного входження в систему розподілу доходів від експлуатації ресурсів, ніж цілями отримання зиску від ефективності на ринку праці [6, с. 71].

Хоча демократизація й плюралізація політичного життя дещо знизила вплив великих власників на владу, однак відсутність колективних форм участі у політичному житті залишає олігархатові змогу впливати на політичні інститути шляхом фінансування популістських проєктів. Лише успішна інтеграція України до європейських інститутів стимулюватиме можливий поступовий відхід від олігархічної моделі економіки, оскільки цей вектор інтеграції передбачає лібералізацію економіки та зростання впливу середнього та малого бізнесу [6, с. 71]. Впровадження корпоративного управління

обмежить суб'єктність олігархів до статусу акціонерів-рантьє. Головним їхнім завданням буде збереження та передання у спадок активів через їх легітимацію.

Становлення ринкової економіки потребує формування відповідної трудової етики. На жаль, менталітет значної частини українців зберіг риси традиційного суспільства. За відсутності приватної власності на попередніх етапах розвитку українці не могли засвоїти повсюдно поширену в західних суспільствах етику особистої заповзятливості й ощадливості, індивідуальної відповідальності. Населення масово ще має патерналістські настанови, виявляє неготовність до інноваційної підприємницької діяльності. Щоби наймані працівники були у змозі відтворювати нові соціальні верстви, перетворилися на ефективних власників своєї робочої сили, необхідна трансформація зовнішніх умов, що впливають на становище працівників у суспільстві, та зміна внутрішніх умов – подолання патерналістських стереотипів, формування спрямованості на постійне підвищення професійної освіти, соціальної відповідальності за свою життєдіяльність.

Висновки. Соціальна структура сучасного українського суспільства зазнала помітних змін порівняно з радянським періодом, формуються її нові контури. Виникла велика кількість нових соціальних груп, верств і прошарків, у тому числі й маргінальних, з невизначеним чи суперечливим статусом. Межі між групами і стратами стають прозорішими. Стратифікація суспільства втрачає стабільність й однозначність. Нині в українському суспільстві актуалізується проблема формування чисельного та впливового середнього класу як соціальної бази демократії і запоруки його стабільності. Саме середній клас нині творить постіндустріальну Україну та європейські цінності в ній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макеєв С., Симончук О. Класова структура сучасного суспільства. Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 110–134.
2. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2012. 119 с.
3. Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2014. № 1 (5). С. 68–74.
4. Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 2. С. 52–59.
5. Симончук О. Картографування класів: традиції та новації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 4. С. 56–84.

6. Рахманов О. Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. №3. С. 60–73.
7. Шульга О. Структура і боротьба символічних універсамів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. №3. С. 123–128.
8. Час класової мобілізації? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. №3. С. 186–204.
9. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів: аналіз доп. Центру Разумкова. *Нац. безпека і оборона*. 2014. №1–2 (144–145). С. 3–78.
10. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Бібліотека Центру Разумкова, 2014. 64 с.
11. Соціологія: підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2010. 224 с.
12. Мационис Дж. Социология. 9-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 752 с.
13. Требін М. П. Реалії демократичного транзиту України. *Укр. соціум*. 2011. №3(38). С. 169–182.
14. Молодикова І., Мнацакян Р. 25 років по тому: між радянським минулим і неясним євразійським та європейським майбутнім. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. №3. С. 183–194.
15. Українське суспільство в європейському просторі / під ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАНУ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2007. 347 с.
16. Україна: на шляху до соціального залучення. Регіональна доповідь із людського розвитку 2011 року. URL: <http://www/versil.com.ua/news/238030/>.
17. Ковальчук Т. Т. Бідність працюючого населення – драматична реальність українського сьогодення. *Економіка України*. 2016. №5. С. 90–97.
18. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. Киев: Ин-т социологии НАН Украины. 2014. 338 с.
19. Голенкова З. Т., Давыдова А. П. Социология сегодня: методологический тупик или новый ренессанс? *Философ. науки*. 2010. №5. С. 151–154.
20. Капсамун І. У чому суть нинішніх протестів? *День*. 2017. 19 жовтня. С. 5.
21. Княжанський В. «Креативники» vs середній клас. За ким майбутнє у світі й Україні? *День*. 2017. 1–2 вересня. С. 10.
22. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. Москва: Дело, 2002. 568 с.
23. Соколова Г. Базова верства білоруського суспільства як можлива альтернатива середньому класу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. №2. С. 20–35.
24. Коупленд Д. Поколение Икс. Москва: АСТ, 2009. 368 с.
25. Standing G. The precariat: the new dangerous class. London: Bloomsbury Academic, 2011. ix, 198 p.
26. Голенкова З. Т., Голиусова Ю. В. Новые социальные группы в современных стратификационных системах глобального общества. *Социолог. наука и социал. практика*. 2013. №3. С. 5–15.

27. Требін М. П. Правовий нігілізм як українська реальність. *Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба*, 16–17 квітня 2008 року: матеріали конф. Харків: ХУ ПС, 2008. С. 249–250.

REFERENCES

1. Makeiev, S., Symonchuk, O. (2014). Klasova struktura suchasnoho suspilstva. Vektory zmin ukraïnskoho suspilstva / za red. V. Vorony, M. Shulhy. Kyiv: In-t sotsiologii NAN Ukrainy. 110–134 [in Ukrainian].
2. Holovakha, Ye., Horbachyk, A. (2012). Tendentsii sotsialnykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezultatamy «Ievropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia» 2005–2007–2009–2011. Kyiv: In-t sotsiologii NANU [in Ukrainian].
3. Kutsenko, O. (2014). Sotsialni klasy: sotsiologichni interpretatsii ta pidkhody do vyvchennia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 1, 68–74 [in Ukrainian].
4. Domaranska, A. (2015). Sotsiokulturnyi vymir sotsialnoi stratyfikatsii ukraïnskoho suspilstva. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2, 52–59 [in Ukrainian].
5. Symonchuk, O. (2010). Kartohrafuvannia klasiv: tradytsii ta novatsii. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 4, 56–84 [in Ukrainian].
6. Rakhmanov, O. (2017). Sotsialne pidgruntia oliharkhichnoi systemy v Ukraini. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 60–73 [in Ukrainian].
7. Shulha, O. (2014). Struktura i borotba symvolichnykh universamiv. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 123–128 [in Ukrainian].
8. Chas klasovoi mobilizatsii? (2012). *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 186–204 [in Ukrainian].
9. Serednii klas v Ukraini: zhyttievai tsinnosti, hotovnist do asotsiatsii i prosuvannia demokratychnykh norm i standartiv: anal. dop. Tsentru Razumkova (2014). *Natsionalna bezpeka i oborona*, 1–2, 3–78 [in Ukrainian].
10. Serednii klas v Ukraini: kryterii identyfikatsii. Pozytsii ekspertiv, uivlennia i samovyznachennia hromadian (2014). Kyiv: Biblioteka Tsentru Razumkova [in Ukrainian].
11. Sotsiologhiia: pidruchnyk (2010) / M. P. Trebin, V. D. Vodnik, H. P. Klimova ta in.; za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
12. Masionis, Dzh. (2004). Sotsiologiya. 9-e izd. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
13. Trebin, M. P. (2011). Realii demokratychnoho tranzytu Ukrainy. *Ukrainskyi sotsium*, 3, 169–182 [in Ukrainian].
14. Molodykova, I., Mnatsakian, R. (2017). 25 rokiv po tomu: mizh radianskym mynulym i neiasnym yevraziiskym ta yevropeiskym maibutnim. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 183–194 [in Ukrainian].
15. Ukrainske suspilstvo v yevropeiskomu prostori (2007) / Pid red. Ye. Holovakhy, S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologii NANU; Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
16. Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho zaluchennia. Rehionalna dopovid iz liudskoho rozvytku 2011 roku. URL: <http://www.versil.com.ua/news/238030/> [in Ukrainian].

17. Kovalchuk, T. T. (2016). Bidnist pratsiuiuchoho naselennia – dramatychna realnist ukrainskoho sohodennia. *Ekonomika Ukrainy*, 5, 90–97 [in Ukrainian].
18. Obschestvo bez doveriya (2014) / pod. red. E. Golovahi, N. Kostenko, S. Makeeva. Kiev: In-t sotsiologii NAN Ukraini [in Russian].
19. Golenkova, Z. T., Davyidova, A. P. (2010). Sotsiologiya segodnya: metodologicheskii tupik ili novyi renesans? *Filosofskie nauki*, 5, 151–154 [in Russian].
20. Kapsamun, I. (2017). U chomu sut nynishnikh protestiv? *Den*, 19 zhovtnya, 5 [in Ukrainian].
21. Kniazhanskyi, V. (2017). «Kreatyvnyky» vs serednii klas. Za kym maibutnie u sviti y Ukraini? *Den*, 1–2 veresnia, 10 [in Ukrainian].
22. Zaslavskaya, T. I. (2002). Sotsietalnaya transformatsiya rossiyskogo obschestva: dyatelnostno-strukturnaya kontseptsiya. Moskva: Delo [in Russian].
23. Sokolova, H. (2013). Bazova verstva biloruskoho suspilstva yak mozhlyva alternatyva serednomu klasu. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2, 20–35 [in Ukrainian].
24. Kouplend, D. (2009). Pokolenie Iks. Moskva: AST [in Russian].
25. Standing, G. (2011). The precariat: the new dangerous class. London: Bloomsbury Academic.
26. Golenkova, Z. T., Goliusova, Yu.V. (2013). Novyie sotsialnyie gruppyi v sovremennykh stratifikatsionnykh sistemakh globalnogo obschestva. *Sotsiologicheskaya nauka i sotsialnaya praktika*, 3, 5–15 [in Russian].
27. Trebin, M. P. (2008). Pravovyi nihilizm yak ukrainska realnist. *Chetverta naukova konferentsiia Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba, 16–17 kvitnia 2008 roku: Materialy konferentsii*. Kharkiv: KhU PS, 249–250 [in Ukrainian].

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Козловец Н. А.

В статье исследованы контуры новой социальной структуры современного украинского общества, охарактеризована специфика социально-стратификационных процессов в западных развитых странах и в современной Украине. Указывая на зависимость становления и развития социальной структуры общества от радикальных общественных преобразований во всех сферах общественной жизни, прежде всего в экономической, автор утверждает, что социальное расслоение украинского общества приобретает критической точки. Рассмотрены понятие среднего класса, его основные характеристики и факторы, влияющие на его становление. Обоснована необходимость формирования в украинском обществе массового и влиятельного среднего класса как социальной базы демократии и предпосылки его стабильности.

Ключевые слова: *социальная структура общества, социальная стратификация, средний класс, креативный класс, прекариат, базовый слой, олигархи, олигархическая система, трансформация.*

THE SOCIAL STRUCTURE OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONTEXT OF POST-SOCIALIST TRANSFORMATIONS

Kozlovets M. A.

The article studies the specificity of social stratification processes in Western developed countries and modern Ukrainian society. Market transformations, changes in social priorities, the abandonment of full employment and equalization in the distribution made significant changes in the social structure of society, in the composition and nature of relations between its main strata. Today, along with the previous sources of structuring, new mechanisms are created due to the introduction of private property, the capitalization of state-owned relations, urbanization, the restructuring of communications, the growth of national consciousness, and others. This all led to the emergence of entrepreneurial groups, farmers, large, medium and small owners, highly skilled managers, the diversification of ethno-cultural groups and lifestyles that are not confined to traditional classroom characteristics.

The urgent need for modernization requires the emergence of new socio-professional groups that are actively involved in modernization and have an interest in this process as a source of intellectual and financial well-being (entrepreneurs, managers, professionals and highly skilled workers). It is about the active formation of the middle class, the components of which are highly skilled and highly motivated professionals, and which presents the guarantee of the stability of society and the agent of scientific, technical and social progress. It is noted that during the modernization of the technical-technological and social structures of Ukrainian society a collapse of many industries and industries is observed, which leads to the release of those groups of the employed population, whose level of vocational training is outdated, leads to an increase in general and structural unemployment, a decrease in the level covered by modernization layers and the need to develop adequate measures for social protection of those who provide not only the payment of material assistance, but also assistance in retraining, job search and labor adaptation.

Pointing out the dependence of the formation and development of the social structure of society on radical social transformations in all spheres of social life, first of all in the economic, the author declares that the social division of Ukrainian society is becoming critical. The public dissatisfaction with the existence of the oligarchs highlights the need to introduce institutional safeguards for the influence of big business on the political sphere. Today, the problem of preventing its development on the path of formation of a bipolar closed society and the transition to an open society with a mass and influential middle class, which is considered as a social base of democracy and a pledge of stabil-

ity, is being topical in Ukrainian society. The main task of social policy should be economic, legal and informational assistance to the development of various forms of social and innovation activities of different sectors of society in the field of technical, technological and social progress.

Keywords: social structure of society, social stratification, middle class, creative class, precary, base layer, oligarchs, oligarchic system, transformation.

Кривошеїн В. В., доктор політичних наук, професор

РИЗИК-КОМУНІКАЦІЯ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

На основі розкриття змісту нормативного, інструментального (технократичного) та реалістичного (соціолого-культурологічного) підходів визначено, що ризик-комунікація відображує певний набір зв'язків, відносин і дій, що виникають у суспільстві під час сприйняття ризику, оцінки його людьми та необхідності діяти з метою мінімізації ризику або зменшення до прийняттого рівня негативних наслідків його впливу. Проведена демаркація ризик-комунікації з інформуванням про ризики, комунікативними ризиками, кризовою комунікацією. Показано, що ризик-комунікація спрямована на те, щоб переконати громадськість утриматись від ризикованої поведінки або обрати менш ризикований варіант дій.

Ключові слова: *ризик-комунікація, підходи до ризик-комунікації, інформування про ризики, комунікативні ризики, ризикогенні чинники, кризова комунікація.*

Постановка проблеми. Виклики сучасності, що зароджуються в глобальному середовищі, в ущільненому просторі міських агломерацій, в безперервно наростаючих міграційних потоках, все чіткіше окреслюють межі багатовимірного суспільства ризику. Феномени глобальних і локальних ризиків, які не мають аналогів у попередній історії людства, стають об'єктами різноманітних міждисциплінарних підходів. Серед нових проблемних полів у соціальних науках особливої евристичної значимості набуває концепт «ризик-комунікація». Предметне оформлення соціологічних концепцій ризику починається з кінця 1960-х рр., у рамках яких ризик вивчається як соціальне явище, що розглядається у взаємозв'язку з соціальною поведінкою, соціальними змінами й є одним з аспектів соціального управління. Ключовим моментом у даній проблематиці є соціальна прийнятність ризику, яка актуалізується у сфері перетинання «мікросвітів» різних соціальних суб'єктів і визначається механізмами ризик-комунікації.

Аналіз досліджень і публікацій. На Заході проблему ризик-комунікації досліджували Енн Бостром, Заміра Гурабархі, Жан Гуттелінг, Лінда Елдурі, Сінтія Етмен, Марго Катчройтер, Сонг-Нам Кім, Вінсент Ковелло, В. Тімоті Кумбс, Дебора Левайн, Лестер Лейв, Дональд Мак-Грегор, Кетрін МакКомас, Денніс Мілетті, Гренджер Морган, Дороті Нелькін, Пол О'Брайєн, Ден О'Хейр, Майкл Пеленчер, Елен Петерс, Ортвін Ренн, Емілі Рут, Пітер Сендмен, Пол Словік, Наталі Тінделл, Крейг Трумбо, Мелісса Фінукейн, Барух

Фішхофф, Роберт Хіз та ін. [1–19]. У вітчизняному полі соціальних наук дана проблема розглядалася Наталією Драгомирецькою, Людмилою Усановою, Тетяною Федорів та ін. На нашу думку, розробка теоретичних питань ризик-комунікативного процесу у полі соціальних наук не є достатньою, що потребує спеціального дослідження. Дана стаття є продовженням розгляду актуальних проблем соціально-політичної ризикології, розпочатого на сторінках Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава» [20–22].

Мета статті – охарактеризувати ризик-комунікацію як проблемне поле соціальних наук.

Вклад основного матеріалу дослідження. На Заході в полі соціальних наук сформувалося три основні підходи до ризик-комунікації: нормативний, інструментальний та реалістичний. Нормативний підхід, за Деніелом Фіоріно, виходить з процесуально орієнтованого етичного вчення про те, що ризик-комунікація здійснюється на основі деяких загальнозначимих етичних критеріїв і цінностей, які можуть використовуватися незалежно від отриманих результатів [23, р. 293]. Подібний погляд ґрунтується на переконанні, що існують об'єктивні нормативно-ціннісні критерії прийнятності ризику і що громадяни – це самостійні суб'єкти реалізації своїх інтересів, вони є кращими експертами в питаннях спільного блага. При цьому ризик-комунікація має підвищувати рівень інформованості людей про ризик, дати можливість залученим суб'єктам брати участь в ухваленні рішень стосовно тих ризиків, які загрожують особисто їм та спільноті, до якої вони належать. За таких умов ризик-комунікація здебільшого орієнтована на забезпечення фундаментальних прав громадянського суспільства (таких, як право на життя, свободу, інформацію (в т. ч. щодо ризиків), свобода слова) [24, с. 67]. У цілому в рамках нормативного підходу ризик-комунікація розглядається як процес, пов'язаний з досягненням інформованої довіри і консенсусу через спільне (публічне) обговорення.

Інструментальний підхід розглядає ризик-комунікацію як певну технологію, яку може застосувати окрема людина, група або організація для отримання переваг у досягненні тих чи інших цілей. І хоча ризик-комунікація має значний потенціал маніпуляції та викривлення фактів, вона може застосовуватися різними людьми, групами та організаціями для досягнення не лише приватних, але і загальнозначимих цілей.

Реалістичний підхід розглядає ризик-комунікацію як засіб покращення якості знань, що є в розпорядженні при ухваленні рішень в умовах невизначеності. Реалістичний імператив як й інструментальний підхід може бути пов'язаний з прагматичними мотивами, але він орієнтований на досягнення

такого результату, який узгоджується із загальними інтересами і цінностями. Прихильники реалістичного підходу стверджують, що можна добитися кращих результатів ухвалюваних рішень, якщо отримувати інформацію із різних джерел з урахуванням заангажованості потенційних учасників дискусій про ризик, які у протилежному випадку були б не враховані при використанні лише інструментального або нормативного підходу [24, с. 68–69].

Говорячи про реалістичний підхід, варто підкреслити, що однією із заявлених цілей його прихильників є сприяння в ухваленні правильних рішень через поширення достовірної інформації про джерела ризику. У зв'язку з цим Б. Фішхофф зауважує, що організаційна ризик-комунікація спрямована на сприяння тому, щоб суспільство концентрувалося на «менших, але кращих» протиріччях, пов'язаних з ризиком, які враховують як суспільні інтереси, так і наукові принципи [25, р. 137]. Це означатиме, що ризик-комунікація може бути ефективним засобом підвищення довіри, оскільки саме інформоване обговорення допомагає всім зацікавленим сторонам усвідомити найбільш значимі спільні інтереси. Тобто ключовим для реалістичного підходу є досягнення консенсусу з важливих безпекових питань.

У полі соціальних наук інструментальний та реалістичний підходи інколи співвідносять з технократичним і соціолого-культурологічним підходами до ризик-комунікації. Технократичний підхід заснований на абстрактному аналізі ризику поза зв'язком з конкретними умовами його прояву; він оперує зі статистичними оцінками, виробленими фахівцями, і фактично неприйнятний для широких верств населення. Перевагою соціолого-культурологічного підходу є те, що індивідуум, який піддається ризику, ставиться в центр соціуму. Результатом цього має з'явитися відчуття соціальної захищеності, яке може змінити індивідуальне сприйняття ризику. Разом з тим даний підхід потребує участі технократичної еліти суспільства, оскільки лише вона здатна виконати професійне оцінювання того чи іншого ризику.

У цілому ризик-комунікацію можна визначити як цілеспрямований процес обміну відомостями про різні види ризику між зацікавленими сторонами. При цьому обмін відомостями може зачіпати: рівень ризику; його значимість для добробуту людини, її здоров'я і стану середовища проживання; різні рішення і дії (політичні, адміністративні, правові, економічні), спрямовані на управління ризиком. Зацікавленими сторонами є урядові установи, промислові підприємства, профспілки, ЗМІ, науковці, громадські організації та окремі громадяни. Ризик-комунікація спрямована на вирішення таких основних завдань: зробити повідомлення максимально доступними, щоб усі адресати змогли зрозуміти їх зміст; забезпечити умови для широкого обговорення проблем ризику із залученням усіх зацікавлених учасників у рамках демокра-

тичного процесу, спрямованого на вирішення конфліктів; створити передумови для того, щоб переконати одержувачів повідомлень змінити своє ставлення до того чи іншого виду ризику. Успішність ризик-комунікації залежить від того, як було визначено рівень загроз для реалізації комунікаційної діяльності. Для цього варто вживати такі дії: визначення можливих ситуацій зіткнень; визначення ситуацій, що можуть спровокувати конфлікти; визначення критичного рівня сприйняття інформації; визначення здатності інформації, яка виступає стимулом для певних дій; визначення рівня мотиваційної сили інформації, що подається; визначення рівня конфліктності інформації, що подається; визначення рівня психологічних бар'єрів сприйняття інформації; визначення рівня здатності чути і сприймати інформацію; визначення рівня готовності до критики і чорного/сірого PR; визначення готовності до використання методів «зриву шаблону»; визначення здатності інформації до видозмінювання і провокування протилежних установок; визначення загрози роботи у режимі браку часу (цейтноті); визначення рівня професіоналізму та підготовки виконавців комунікативних дій; визначення можливості використання адекватних методів, технік, технологій [26].

Виходячи з цього, ризик-комунікація є не однобічним, а інтерактивним процесом, який базується на існуванні та дії зворотних зв'язків, що забезпечують взаємний обмін відомостями. У цьому полягає відмінність ризик-комунікації від простого інформування про ризик, оскільки дії соціальних інститутів, спрямованих на управління ризиком, змінюють його соціальну інтерпретацію.

Розкриваючи сутність ризик-комунікації, доцільно провести демаркацію змістовних полів концептів «ризик-комунікація» і «комунікативний ризик». Останній виражає специфічну методологічну спрямованість, розкриває онтологію ризикогенної діяльності людини в сучасному (сітьовому) суспільстві, акумулює всі нові знання про ризики в сітьових комунікаціях. Комунікативні ризики, так би мовити, «імплантуються в тканину інших соціальних організмів, втілюються в їх інформаційний простір, взаємно переходять один в одного, викликають кумулятивні ефекти» [27, с. 228]. На думку В. Б. Устьянцева, комунікативні ризики повною мірою розкриваються в комунікативному просторі, де ментальні структури і ціннісні установки соціальних суб'єктів вступають у складну взаємодію з «інформаційною» інституціоналізацією, виражаючи при цьому «симбіоз найвеличніших досягнень науки і страх людини за свою долю; життя в просторі постіндустріального світу, породженого суперечливим синтезом комп'ютерних технологій, стихії ринкових відносин та втіленням електронних форм демократії» [28, с. 167].

Набуваючи багатофункціональної спрямованості, комунікативні ризики особливим чином пов'язані із субстанцією суспільства та її основними атрибутами, активізують діяльність найрізноманітніших колективних партнерів по комунікації. Спрямовані сітьовою комунікацією, комунікативні ризики можуть інтегруватися в ресурсні ризики і як ємні інтегратори спонукати корпоративних індивідів знаходити інноваційні підходи до управління ризикогенними зонами комунікативного простору в умовах наростаючої глобалізації. Тобто у методологічному плані комунікативні ризики багато в чому визначаються ризикогенною реальністю, де діють доцентрові і відцентрові сили. У складному переплетенні ризикогенних чинників народжуються нові громадські структури, «осідають» у зонах постійних (системних) і тимчасових ризиків. Найбільш повне осмислення таких нових громадських структур розкривається в концепті «суспільство ризику» [29]. Останнє визначається як особливий тип організації сучасних суспільств з високим рівнем складності, невизначеності та ситуативності суспільних процесів, соціальних структур, що викликано поширенням нових технологій, наукоємних процесів і досягнень посткнижкової культури [30, с. 415–416].

Також варто розрізнявати ризик-комунікацію та кризову комунікацію. Обидва види комунікації мають схожі принципи. Так, у дослідженні американської Національної науково-дослідної ради ризик-комунікацію визначено як «інтерактивний процес обміну інформацією і думками між людьми, групами і закладами» [31, р. 133], при цьому інтерактивність розглядається як діалог між тими, хто ризикує, і тими, хто має деяку можливість контролювати цей ризик чи знижувати його рівень. За допомогою ефективної комунікації в ситуації ризику можна запобігти кризі або зменшити її масштаб. Що стосується кризової комунікації, то зазвичай виділяють чотири її принципи: 1) принцип відносин: організація може протистояти кризі, якщо в неї є добрі відносини з ключовими стейкхолдерами; 2) принцип відповідальності: організація має взяти на себе відповідальність за кризу, навіть якщо це не її пряма провина; 3) принцип розкриття інформації: під час кризи організація має розказати про все, що знає про кризу чи проблему або, принаймні, пообіцяти повне розкриття інформації після отримання додаткових відомостей; 4) принцип симетричної комунікації: під час кризи інтерес громадськості слід розглядати як такий, що рівний за важливістю інтересам організації [28, с. 167–168]. Водночас між комунікацією в ситуації ризику і кризовою комунікацією існують відмінності (див. табл. 1) [32, р. 48].

Таблиця 1

Відмінності між комунікацією в ситуації ризику від кризової комунікації

Комунікація в ситуації ризику	Кризова комунікація
Орієнтована на майбутнє	Особливий випадок (інцидент)
Повідомлення, спрямовані на зниження ймовірності ризику	Повідомлення про вину і наслідки
Базована на тому, що відомо на даний момент	Базована на тому, що відомо, і що невідомо
Довгострокова	Короткострокова
Технічні експерти, науковці	Авторитетні фігури
Особиста спрямованість	Інтереси суспільства
Посередницькі кампанії з комунікації	Прес-конференції, прес-релізи, виступи
Контрольована і структурована	Спонтанна і реактивна

Ризик-комунікація найчастіше пов'язана з визначенням ризиків і спрямована на те, щоб переконати громадськість утриматись від ризикованої поведінки. Прикладами цього є кампанії, пов'язані із запобіганням палінню, водінню в нетверезому стані, пияцтву, екологічною безпекою тощо. Це спосіб підтримки довгострокового зв'язку зі стейкхолдерами, спрямованого на зміни у їхній поведінці. Характеризуючи ризик-комунікацію, В. Ковелло і П. Сендмен виводять таке рівняння: ризик = загроза + обурення. Тут вказано на «загрозу» як на науково обґрунтований рівень ризику і на «обурення» як на рівень ризику, що його сприймає громадськість [33].

Кризова ж комунікація спрямована на те, щоб запобігти негативним наслідкам кризи або зменшити їх, і тим самим захистити зацікавлених сторін [34, р. 4]. Як така вона є частиною більш широкої функції кризового управління [35], оскільки має на меті надати стейкхолдерам конкретну інформацію, яка стосується безпосередньо їхнього життя і здоров'я (або безпеки та ін.), а також повідомити, що робиться для зменшення наслідків кризи, хто несе за це відповідальність, попросити підтримки і допомоги, пояснити дії винних, вибачитися. Отже, у ризик-комунікації домінує підхід, коли рішення ухвалюються на основі рекомендацій експертів, тоді як у кризовій комунікації вигоди і витрати учасників процесу обговорюються і аналізуються у ході відкритої дискусії [36, с. 141–142].

Висновки. Термін «ризик-комунікація» відображає певний набір зв'язків, відносин і дій, що виникають у суспільстві під час сприйняття ризику, оцінки його людьми та необхідності діяти з метою мінімізації ризику або зменшення до прийняттого рівня негативних наслідків його впливу. Тобто ризик-комунікація є цілеспрямованим процесом обміну відомостями про різні види ризику між зацікавленими сторонами. Тому ризик-комунікацію варто відрізнити від інформування про ризики, оскільки вона є не однобічним, а інтерактивним процесом, який базується на існуванні та дії зворотних зв'язків, що забезпечують взаємний обмін відомостями. Також ризик-комунікація відрізняється і від власне комунікативних ризиків, які породжені ризикогенною реальністю, де перетинаються різноманітні (постійно діючі та тимчасові) ризикогенні чинники. На відміну від кризової комунікації, ризик-комунікація налагоджує діалог між тими, хто ризикує, і тими, хто здатний контролювати ризики чи знижувати їх рівень, пов'язана з визначенням ризиків і спрямована на те, щоб переконати громадськість утриматись від ризикованої поведінки. Тобто в ризик-комунікації поєднуються об'єктивні («загрози») і суб'єктивні («обурення») елементи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Beamish T. D. Community at risk: biodefense and the collective search for security. Stanford, California: Stanford Business Books, an imprint of Stanford University Press, 2015. xiii, 259 p.
2. Boiarsky C. R. Risk communication and miscommunication: case studies in science, technology, engineering, government and community organizations. Boulder: University Press of Colorado, 2016. ix, 140 p.
3. Coombs W. T. The value of communication during a crisis: Insights from strategic communication research. *Business Horizons*. 2015. Vol. 58, No 2. P. 141–148.
4. Coombs W. T. What Equivocality Teaches Us about Crisis Communication. *Journal of Contingencies and Crisis Management*. 2015, Vol. 23, No 3. P. 125–128.
5. Coombs T., Holladay S. CSR as crisis risk: expanding how we conceptualize the relationship. *Corporate Communications: An International Journal*. 2015. Vol. 20, No 2. P. 144–162.
6. Communicating risk / edited by Jonathan Crichton, Christopher N. Candlin, Arthur S. Firkins. Houndmills Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016. xviii, 368 p.
7. Crisis communication. Volume I. Origins of crisis communication / edited by W. Timothy Coombs. Los Angeles: SAGE, 2014. xlvi, 418 p.
8. Crisis communication. Volume II. Theory development in crisis communications / edited by W. Timothy Coombs. Los Angeles: SAGE, 2014. vii, 410 p.

9. Crisis communication. Volume III. Crisis communication connects with other strategic communication fields / edited by W. Timothy Coombs. Los Angeles: SAGE, 2014. vi, 341 p.
10. Crisis communication. Volume IV. Crisis communication evolves: digital channels, globalization, and critiques / edited by W. Timothy Coombs. Los Angeles: SAGE, 2014 vi, 296 p.
11. Crisis communication in a digital world / edited by Mark Sheehan and Deirdre Quinn-Allan. Port Melbourne, Australia: Cambridge University Press, 2015. xii, 188 p.
12. Haimes Y. Y., Quarles L. R. Risk modeling, assessment, and management. Hoboken: Wiley, 2015. xx, 690 p.
13. Herrmann J. W. Engineering decision making and risk management. Hoboken, New Jersey: Wiley, 2015. xv, 338 p.
14. Khan S., Mishra J. L., Lin K. E. et al. Rethinking communication in risk interpretation and action. *Natural Hazards*. 2017. Vol. 88, Issue 3. P. 1709–1726.
15. Reamer F. G. Risk management in social work: preventing professional malpractice, liability, and disciplinary action. New York: Columbia University Press, 2015. xiv, 367 p.
16. Risk and crisis communication: navigating the tensions between organizations and the public / edited by Robert S. Littlefield and Timothy L. Sellnow. Lanham: Lexington Books, 2015. vi, 153 p.
17. Ravarotto L. Comunicare il rischio alimentare: dalla ricerca alle buone pratiche. Roma: Carocci editore, 2016. 119 p.
18. Tang C., Rundblad G. When Safe Means ‘Dangerous’: A Corpus Investigation of Risk Communication in the Media. *Applied Linguistics*. 2017. Vol. 38, Issue 5. P. 666–687.
19. The handbook of international crisis communication research / edited by Andreas Schwarz, Matthew W. Seeger, and Claudia Auer. Southern Gate, Chichester, West Sussex, UK; Malden, MA: Wiley Blackwell, 2016. xix, 525 p.
20. Кривошеїн В. В. Венчурне проектування як галузь соціально-політичного ризик-менеджменту. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. Вип. 3 (30). С. 59–69.
21. Кривошеїн В. В. Ментальні ризики в структурі простору влади. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. Вип. 2 (33). С. 278–282.
22. Кривошеїн В. В. Ризики модернізації в контексті трансформації українського суспільства. *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 3 (17). С. 186–189.
23. Fiorino D. J. Technical and Democratic Values in Risk Analysis. *Risk Analysis*. 1989. Vol. 9, No 3. P. 293–299.
24. Иванов А. В. Доверие и риск-коммуникация в публичном пространстве: нормативное измерение. *Наука и современность – 2015*: сб. материалов XXXVII Меж-

- дунар. науч.-практ. конф.: в 2 ч. / под общ. ред. С. С. Чернова. Ч. 2. Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2015. С. 65–70.
25. Fischhoff В. Risk Perception and Communication Unplugged: Twenty Years of Process. *Risk Analysis*. 1995. Vol. 15, No 2. P. 137–145.
 26. Вишняков Я. Д., Радаев Н. Н. Общая теория риска: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Москва: Изд. центр «Академия», 2008. 368 с.
 27. Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы / под общ. ред. П. К. Гречко, Е. М. Курмелевой. Москва: РОССПЭН, 2009. 435 с.
 28. Устьянцев В. Б. Концепт риска в проблемном поле социальных наук. *Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика*. 2016. Т. 16, вып. 2. С. 165–170.
 29. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 381 с.
 30. Социальная философия: учебник / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. Киев; Харьков: Издат. центр «Единорог», 2002. 736 с.
 31. Ставченко С. Кризова комунікація і ризик-комунікація у політичному процесі: спільне та особливе. *European Political and Law Discourse*. 2017. Vol. 4, Issue 4. P. 129–135.
 32. Reynolds В., Seeger М. W. Crisis and emergency risk communication as an integrative model. *Journal of Health Communication*. 2005 Jan-Feb. Vol. 10, No 1. P. 43–55.
 33. Covello V., Sandman P. M. Risk communication: Evolution and revolution. *Solutions to an environment in Peril* / Anthony Wolbarst (ed.). Baltimore: John Hopkins University Press, 2001. P. 164–178.
 34. Coombs W. T. Ongoing crisis communication: planning, managing, and responding. Fourth edition. Thousand Oaks, California: SAGE, 2015. xiii, 239 p.
 35. Seeger M. W., Sellnow T. L., Ulmer R. R. Communication, organization and crisis. *Communication Yearbook* / M. E. Roloff (ed.). Thousand Oaks, California: Sage, 1998. Vol. 21. P. 231–275.
 36. Федорів Т. Репутаційні ризики та комунікаційний менеджмент в органах державної влади. *Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентові України*. 2012. Вип. 4. С. 137–147.

REFERENCES

1. Beamish, T. D. (2015). Community at risk: biodefense and the collective search for security. Stanford, California: Stanford Business Books, an imprint of Stanford University Press.
2. Boiarsky, C. R. (2016). Risk communication and miscommunication: case studies in science, technology, engineering, government and community organizations. Boulder: University Press of Colorado.
3. Coombs, W. T. (2015). The value of communication during a crisis: Insights from strategic communication research. *Business Horizons*. 58 (2): 141–148.

4. Coombs, W. T. (2015). What Equivocality Teaches Us about Crisis Communication. *Journal of Contingencies and Crisis Management*. 23 (3): 125–128.
5. Coombs, T., Holladay, S. (2015). CSR as crisis risk: expanding how we conceptualize the relationship. *Corporate Communications: An International Journal*. 20 (2): 144–162.
6. Crichton, J., Candlin, C. N., Firkins, A. S. eds. (2016). Communicating risk. Houndmills Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan.
7. Coombs, W. T. ed. (2014). Crisis communication. Volume I. Origins of crisis communication. Los Angeles: SAGE.
8. Coombs, W. T. ed. (2014). Crisis communication. Volume II. Theory development in crisis communications. Los Angeles: SAGE.
9. Coombs, W. T. ed. (2014). Crisis communication. Volume III. Crisis communication connects with other strategic communication fields. Los Angeles: SAGE.
10. Coombs, W. T. ed. (2014). Crisis communication. Volume IV. Crisis communication evolves: digital channels, globalization, and critiques. Los Angeles: SAGE.
11. Sheehan, M., Quinn-Allan, D. eds. (2015). Crisis communication in a digital world. Port Melbourne, Australia: Cambridge University Press.
12. Haimes, Y. Y., Quarles L. R. (2015). Risk modeling, assessment, and management. Hoboken: Wiley.
13. Herrmann, J. W. (2015). Engineering decision making and risk management. Hoboken, New Jersey: Wiley.
14. Khan, S., Mishra, J. L., Lin, K. E. et al. (2017). Rethinking communication in risk interpretation and action. *Natural Hazards*. 88 (3): 1709–1726.
15. Reamer, F. G. (2015). Risk management in social work: preventing professional malpractice, liability, and disciplinary action. New York: Columbia University Press.
16. Littlefield, R. S., Sellnow, T. L. (2015). Risk and crisis communication: navigating the tensions between organizations and the public. Lanham: Lexington Books.
17. Ravarotto, L. (2016). Comunicare il rischio alimentare: dalla ricerca alle buone pratiche. Roma: Carocci editore.
18. Tang, C., Rundblad, G. (2017). When Safe Means ‘Dangerous’: A Corpus Investigation of Risk Communication in the Media. *Applied Linguistics*. 38 (5): 666–687.
19. Schwarz, A., Seeger, M. W., Auer, C. (2016). The handbook of international crisis communication research. Southern Gate, Chichester, West Sussex, UK; Malden, MA: Wiley Blackwell.
20. Kryvoshein, V. V. (2016). Venchurne proektuvannia yak haluz sotsialno-politychnoho ryzyk-menedzhmentu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 3, 59–69 [in Ukrainian].
21. Kryvoshein, V. V. (2017). Mentalni ryzyky v strukturi prostoru vlady. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 2, 278–282 [in Ukrainian].

22. Kryvoshein, V. V. (2013). Ryzyky modernizatsii v konteksti transformatsii ukrainskoho suspilstva. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofii, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 3, 186–189 [in Ukrainian].
23. Fiorino, D. J. (1989). Technical and Democratic Values in Risk Analysis. *Risk Analysis*. 9 (3): 293–299.
24. Ivanov, A. V. (2015). Doverie i risk-kommunikatsiya v publicnom prostranstve: normativnoe izmerenie. *Nauka i sovremennost – 2015: sb. materialov XXXVII Mezhdunar. nauchno-prakticheskoy konf.: v 2 ch. / pod obsch. red. S. S. Chernova*. Ch. 2. Novosibirsk: Izd-vo TsRNS, 65–70 [in Russian].
25. Fischhoff, B. (1995). Risk Perception and Communication Unplugged: Twenty Years of Process. *Risk Analysis*. 15 (2): 137–145.
26. Vishnyakov, Ya.D., Radaev, H. H. (2008). Obschaya teoriya riska: ucheb. posobie. 2-e izd., ispr. Moskva: Izd. tsentr «Akademiya» [in Russian].
27. Sotsialnoe: istoki, strukturnyie profili, sovremennyye vyizovy / pod obsch. red. P. K. Grechko, E. M. Kurmelevoy (2009). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
28. Ustyantsev, V. B. (2016). Kontsept riska v problemnom pole sotsialnyih nauk. *Izv. Sarat. un-ta. Nov. ser. Ser. Filosofiya. Psihologiya. Pedagogika*, 16 (2), 165–170 [in Russian].
29. Bek, U. Obschestvo riska. Na puti k drugomu modernu / Per. s nem. V. Sedelnika i N. Fedorovoy. Moskva: Progress-Traditsiya [in Russian].
30. Sotsialnaya filosofiya: uchebnik / Pod obschey redaktsiei Andruschenko V. P., Gorlacha N. I. (2002). Kiev – Harkov: Izdatelskiy tsentr «Edinorog» [in Russian].
31. Stavchenko, S. (2017). Kryzova komunikatsiia i ryzyk-komunikatsiia u politychnomu protsesi: spilne ta osoblyve. *European Political and Law Discourse*. 4 (4): 129–135 [in Ukrainian].
32. Reynolds, B., Seeger, M. W. (2005). Crisis and emergency risk communication as an integrative model. *Journal of Health Communication*. 10 (1): 43–55.
33. Covello, V., Sandman, P. M. (2001). Risk communication: Evolution and revolution in *Solutions to an environment in Peril* / Anthony Wolbarst (ed.). Baltimore: John Hopkins University Press, 164–178.
34. Coombs, W. T. (2015). Ongoing crisis communication: planning, managing, and responding. Fourth edition. Thousand Oaks, California: SAGE.
35. Seeger, M. W., Sellnow, T. L., Ulmer, R. R. (1998). Communication, organization and crisis in *Communication Yearbook* / M. E. Roloff (ed.). Thousand Oaks, California: Sage, 21: 231–275.
36. Fedoriv, T. (2012). Reputatsiini ryzyky ta komunikatsiinyi menedzhment v orhanakh derzhavnoi vlady. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, 4, 137–147 [in Ukrainian].

РИСК-КОММУНИКАЦИЯ В ПРОБЛЕМНОМ ПОЛЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАУК

Кривошеин В. В.

На основе раскрытия содержания нормативного, инструментального (технократического) и реалистического (социолого-культурологического) подходов определено, что риск-коммуникация отражает определенный набор связей, отношений и действий, возникающих в обществе при восприятии риска, оценки его людьми и необходимости действовать с целью минимизации риска или уменьшения до приемлемого уровня негативных последствий его влияния. Проведена демаркация риск-коммуникации с информированием о рисках, коммуникативными рисками, кризисной коммуникацией. Показано, что риск-коммуникация направлена на то, чтобы убедить общественность воздержаться от рискованного поведения или выбрать менее рискованный вариант действий.

Ключевые слова: *риск-коммуникация, подходы к риск-коммуникации, информирование о рисках, коммуникативные риски, рискогенные факторы, кризисная коммуникация.*

RISK COMMUNICATION IN THE PROBLEM FIELD OF SOCIAL SCIENCES

Kryvoshein V. V.

The content of the main approaches to risk communication is disclosed. In particular, according to the normative approach of risk communication is based on some of the significant ethical criteria and values, focused on ensuring the fundamental rights of civil society, build confidence and consensus. Instrumental (technocratic) approach focuses on the definition of risk communication as a kind of technology that can apply individual, group or organization to obtain advantages in achieving certain goals. Realistic (sociological and culturological) approach considers risk communication as a means of improving the quality of knowledge that is available when making decisions under uncertainty. It is emphasized that realistic imperative may be associated with pragmatic reasons, but it is aimed to achieve this result, which is consistent with common interests and values. Based on the disclosure of the content of these approaches, it is determined that risk communication reflects a certain set of contacts, relationships and actions that arise in society when perceiving risk, assessing it by people, and the need to act to minimize the risk or reduce to an acceptable level the negative consequences of its impact.

Determined that risk communication is aimed at addressing the following main objectives: to make the message as accessible to all addressees could understand their meaning; provide an environment for discussion of risk issues involving all stakeholders in the democratic process aimed at resolving conflicts; create conditions in order to convince the message recipients to change their attitude to a particular type of risk. Successful risk

communication depends on how the threat was identified for the implementation of communication activities. For this it is necessary to take the following steps: identification of possible collision situations; definition of situations that may trigger conflicts; determining the critical level of perception; determining the ability of information that serves an incentive for certain actions; determining the level of the motivational power of information provided; determining the level of conflict information provided; determining the level of psychological barriers of perception; determination of the ability to hear and understand information; determining the level of preparedness of criticism and black / gray PR; determining readiness to use methods of "pattern disruption"; determining the ability of media to modify and provoke opposing units; determination of a threat of lack of time mode; determining the level of professionalism and training of performers communicative action; determine the feasibility of using adequate methods, techniques, technologies.

Demarcation of risk communication with information on risks, communicative risks, crisis communication was carried out. It is shown that risk communication is a purposeful process of exchanging different types of risk between the parties concerned. However this exchange is not one-sided and interactive process based on the existence and performance feedback, ensuring the mutual exchange of information. Proved that risk communication differs from communicative risks that are generated reality of risks intersection varied (permanent and temporary) factors of risks. In contrast, crisis communication, risk communication is establishing a dialogue between those at risk and those who are able to control or reduce their risk level associated with the determination of risk and is intended to convince the public to refrain from risky behavior. It was determined that the combined risk communication objective («threat») and subjective («outrage») elements.

Keywords: *risk communication, approaches to risk communication, information about risks, communicative risks, risk factors, crisis communication.*

Куцепал С. В., доктор філософських наук, професор

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ В СВІТОГЛЯДНІЙ ПАРАДИГМІ СУЧАСНОСТІ: РИЗИКИ ТА НЕБЕЗПЕКИ

У статті аналізуються соціальні трансформації ХХІ ст., викликані глобалізацією, інформатизацією та запровадженням глобальної неоліберальної моделі економіки. Розглядаються феномени прекарних соціальних практик, прекаріату, наголошується на небезпечності поширення прекарних життєвих стратегій для сучасного українського суспільства. Аргументовано, що проблема прекарності актуальна для системи життєдіяльності сучасного соціуму, впливає на соціальні інститути та процеси соціальної динаміки.

Ключові слова: соціум, соціальні практики, світогляд, прекаріат, прекарність, соціальні трансформації.

Актуальність проблеми. Глобалізаційні трансформації сучасності, що мають безпосередній та опосередкований вплив на існування соціуму, детермінували низку соціальних, економічних та політичних змін. Актуалізувався цілий ряд соціальних феноменів і процесів, роль яких у функціонуванні соціуму ще недостатньо вивчена та визначена. Виникають нові обставини, що змушують людину переглядати свої найбільш базові пріоритети, шукати пояснення того, що раніше було очевидним та сприймалося як даність. Актуальною стає проблема глобального міграційного перерозподілу людського потенціалу, яка стосується як розвинених країн, так і тих, які перетворюються на «постачальників» мігрантів, особливо трудових мігрантів. Наслідком вищезазначених причин постають зміни у трудових практиках, репрезентовані такими явищами, як прекарність та міграція, які впливають не лише на соціальну сферу, а й на політичну систему будь-якої сучасної держави.

Аналіз джерел і публікацій. Оскільки дослідження соціальної системи має значну історію та великі евристичні здобутки, не варто у рамках невеликої наукової розвідки зупинятися на аналізі означеного соціального сегменту у науковій літературі. Значно важливішими, на наш погляд, видаються розвідки, присвячені такому різновиду сучасних соціальних практик, як прекарність та прекаріат. Засадничим дослідженням у цій царині вважається робота англійського соціолога та економіста Гая Стендінга «Прекаріат: новий небезпечний клас», опублікована у 2011 р. [1]. Соціальний аналіз поняття прека-

ріат знаходимо у працях А. Амеліної, Е. Андреолі, К. Ауйтена, З. Баумана, У. Бека, П. Бурдье, Дж. Ганца, Д. Делла Порти, Ф. Иззаті, Р. Кастеля, Ч. Б. Квона, Р. Ламберта, К. М. Лейн, Б. Лікік-Брборич, Дж. П. Мерфі, Р. Мілкман, Р. Мюнка, А. Нерггарда, Е. Отта, С. К. Свідер, К.-У. Сьєрупа, К. Ховарт та ін. [2–22]. Незважаючи на досить скромне висвітлення даної проблематики у вітчизняному дискурсі, зазначимо сміливу та цікаву кандидатську дисертацію О. О. Гончарової «Прекарні практики молоді в умовах трансформації українського суспільства» [23], захищену у вересні 2017 р., де досліджуються особливості поширення прекарних життєвих стратегій у соціальних практиках української молоді та пропонуються можливі шляхи мінімізації дії таких стратегій на тлі вітчизняних соціальних трансформацій.

Мета статті – проаналізувати вплив глобалізаційних процесів на трансформації соціальних практик на прикладі феномену прекарності.

Виклад основного матеріалу. Трансформаційні процеси в суспільстві передбачають заперечення вагомих елементів минулого і подолання їх, висунення нових цілей та ідеалів, визначення способів та засобів просування до них [24, с. 978]. Історія становлення незалежної української держави характеризується численними випробуваннями та трагедіями, генеза української державності – процес нелінійний, непередбачуваний і, відповідно, майже непрогнозований. Непостійність, тимчасовість, швидкоплинність речей і подій вимагає від людини здатності своєчасно та адекватно реагувати на розмаїття змін соціосфери, що постійно трансформується, адже соціальна площина відображає характер зв'язків індивідів і груп у системі управління суспільством та економікою [25, с. 427]. Наслідком цього можна вважати «хронічну» нестабільність вітчизняної соціальної системи, «приреченість» значної частини населення держави на існування «на межі», коли доводиться балансувати між «тим, що погано» і «тим, що ще гірше» [26, с. 141]. Значна частина населення мешкає в містах, і саме сучасне місто стає першочерговим місцем людської відчуженості, аномії, расових та національних конфліктів, злочинності та насилля, безумства. Наслідком цього стає ситуація світоглядного розлому, коли людина нездатна вибудувати стабільну систему цінностей та життєвих установок і її життя перетворюється на дискретність. Як зауважує З. Бауман, в сучасному суспільстві мобільність перетворюється на мегацінність, тому особливо некомфортно почувають себе люди старшого покоління, «продукти соціалістичного режиму», вони не здатні до швидких змін і не хочуть цих змін, як наслідок виникає ментальний розрив між поколіннями. Якщо класична теорія соціальної стратифікації поділяла людей на прошарки вертикально [27, с. 109–110], то зараз пріоритет надається горизонтальній диференціації індивідів, які перетворюються або на «інсайдерів», або на

«аутсайдерів». Відповідно, короткі проміжки тимчасової стабільності сприймаються з недовірою та пересторогою.

Українська держава зараз знаходиться в нестабільному стані, прагнучи здійснити перехід від об'єкта геополітики до її суб'єкта, відмовитись від командної економіки на користь ринкової. Частина населення України виявилася неготовою усвідомити масштаб соціально-політичних та економічних трансформацій та не змогла знайти свого місця в суспільстві, що трансформується, зберегти набуті у попередній період позитивні риси соціально-економічних відносин. Як наслідок – спостерігається тенденція до поступового зменшення економічно активної частини населення. Це створює такі проблеми, як: високі обсяги прихованого безробіття, постійна депопуляція та загальне старіння населення, зниження рівня дійсної кваліфікації населення, що призводить до скорочення чисельності трудового потенціалу України [28].

Подібна ситуація нестабільності спостерігається не лише в Україні, проте в інших державах вона не «обтяжується» воєнними діями, а є наслідком заміни соціал-демократичної моделі економіки на неоліберальну. За неоліберальної моделі економіки держава позбавляється функції регулювання економікою, а великі корпорації та підприємства не зобов'язані надавати своїм працівникам соціально-економічні гарантії.

Соціально-економічна політика більше не має ознак гуманності, розповсюджується феномен економічної гнучкості (флексибельності), відповідно змінюються умови праці та відношення до неї, виникає нова соціальна група «постспеціалістів» – фахівців галузей економіки, які втратили в перехідний період соціальну перспективу й вимушені змінювати свій соціально-професійний статус. Стрімко збільшується кількість населення, для якого характерна відсутність постійної зайнятості і при цьому одночасна відсутність правових гарантій. «Сили, які змушують людей до змін, – це реактуалізація бюрократії, гнучка спеціалізація продукції, концентрація без централізації. Враження, ніби “бунт” допомагає отримати нову свободу, примарне. Час в організаціях і час для індивіда виявилися звільненими від ланцюгів, що приковували його до залізної клітки минулого, але разом з тим він підлягає новому – зверху донизу – контролю та нагляду. Час гнучкості став часом нової влади. Гнучкість дає поштовх до безладу, але ніяк не до свободи від обмежуючих факторів» [29, с. 84].

Масове вивільнення і перерозподіл робочої сили між секторами економіки, формування і мобілізація резервних кадрів за допомогою системи ринкових механізмів і розвитку інфраструктури ринку праці визначають процеси зміни соціально-класової структури суспільства [30, с. 12].

У соціальному просторі сучасності виникає і стрімко розповсюджується феномен прекарних соціальних практик. Вони стосуються сфери професійної

зайнятості, відрізняються станом перманентної невизначеності, негарантованості трудових прав, нестабільністю ринку праці. Опосередковано вони впливають і на інші сфери життя людини та функціонування соціуму. Виникає новий соціальний прошарок – прекаріат, який ще не набув атрибутів соціального класу, проте вже є значною соціальною силою. Прекаріат багато в чому схожий на пролетаріат, тому при наявності відповідної ідеології на кшталт марксизму може перетворитися на рушійну силу нових соціальних революцій. Згідно з П. Бурдьє, прекаріат – це нестабільний, незахищений суспільний прошарок, породжений нестабільною та короткостроковою зайнятістю [31, р. 55]. Це специфічний соціальний прошарок людей, які мають тимчасову роботу і не мають змоги опинитися у професійному штаті певного підприємства. «На даний момент прекаріат характеризується соціальною пасивністю, невиробленням почуття солідарності, неусвідомленням свого соціального інтересу та звідси неартикулюванням своїх вимог та запитів до чинної політичної системи прийняття рішень» [23, с. 69].

Специфічними ознаками прекаріату Г. Стендінг вважав: відсутність професійної самоідентифікації; відсутність гарантій, пов'язаних зі стабільною роботою – відсутність соціального пакету; нестабільність заробітної плати; відсутність суспільної підтримки у випадку нестатків; невизначеність прекаріату як політико-економічного класу із сформованими претензіями та вимогами до державної влади та роботодавців [32, с. 19–25]. Склад прекаріату – безробітні, робітники з частковою зайнятістю, робітники, які працюють за тимчасовими контрактами, стажери, студенти, мігранти тощо.

У статті «Середній клас поступається місцем новому прошарку – прекаріату» український дослідник Ярослав Грицак називає прекаріат «класом-поколінням», у який входять переважно представники української молоді, оскільки диплом про вищу освіту вже не має такого значення, як раніше, тому у молодих людей немає жодного забезпечення [33]. Якщо ж прекаріат вважати таким собі сучасним пролетарієм, то варто пам'ятати про можливість перетворення поки що пасивного, неорганізованого прошарку на небезпечну соціальну силу, здатну змінити існуючу соціальну картину (за умови появи ідеологічних лідерів).

Актуалізується завдання вироблення ефективних соціальних механізмів та заходів, що мінімізували б поширення прекарних соціальних практик. Особливе значення це має в українському соціумі з властивим йому станом невизначеності та негарантованості політико-економічного курсу держави. Як результат, спостерігається значна міграційна активність працездатного населення, яка ставить під загрозу не лише економічний розвиток держави, а є й суттєвою соціальною небезпекою. Міграція – процес переміщення на-

селення через міжнародний кордон або в межах країни; вона охоплює будь-який вид переміщень незалежно від їх тривалості, складу чи причин; міграція включає пересування біженців, переміщених осіб, виселених людей та економічних мігрантів [34, с. 416–417]. Основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків, трудові мігранти стають двічі виключеними, оскільки в країнах докладання своєї праці вони не можуть ані реально, ані навіть формально користуватися правами громадянина.

Висновки. Як зауважував У. Бек, виробництво суспільних благ призводить не лише до розвитку науково-технічного прогресу та підвищення рівня життя значних прошарків населення, але і до продукування нових ризиків та небезпек для виживання людини [35]. Тому, на жаль, небезпека нестабільності, криза екзистенційно-онтологічних перспектив загрожує практично кожному, адже нестабільність може бути обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Це впливає на онтологічний та соціальний топос індивіда, формує його світоглядну позицію, детермінує відповідне ставлення до життя. Виїзд за кордон у пошуках стабільності, роботи та кращої долі – це також ризик, оскільки швидко завоювати бажаний соціальний статус в іншій країні практично неможливо, тому небезпека потрапити до числа прекаріїв досить значна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Standing G. The precariat: the new dangerous class. London: Bloomsbury Academic, 2011. ix, 198 p.
2. Amelina A. Transnationalizing inequalities in Europe: sociocultural boundaries, assemblages and regimes of intersection. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. x, 206 p.
3. Anthropologies of unemployment: new perspectives on work and its absence / edited by Jong Bum Kwon and Carrie M. Lane. Ithaca: Cornell University Press, 2016. ix, 276 p.
4. Autain C. Le retour du peuple: de la classe ouvrière au précaire. Paris: Stock, 2012. 109 p.
5. Bunnell T. Teachers in international schools: a global educational «precariat»? *Globalisation Societies and Education*. 2016. Vol. 14, Issue 4, P. 543–559.
6. Della Porta D. Social movements in times of austerity: bringing capitalism back into protest analysis. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity, 2015. viii, 249 p.
7. Fink L. The First Precariat? *International Labor and Working-class History*. 2017. Vol. 91, P. 99–108.
8. Hardy J. A. (Re)conceptualising precarity: institutions, structure and agency. *Employee Relations*. 2017. Vol. 39, Issue 3, P. 263–273.

9. Izzati F. F. Politik serikat buruh dan kaum precariat: pengalaman Tangerang dan Karawang. Depok: Departemen Ilmu Politik, Fakultas Ilmu Sosial dan Ilmu Politik, Universitas Indonesia: Puskapol, 2014. xxiv, 168 p.
10. Jorgensen M. B. Precariat – What it Is and Isn't – Towards an Understanding of What it Does. *Critical Sociology*. 2016. Vol. 42, Issue 7–8, P. 959–974.
11. Migration, precarity, and global governance: challenges and opportunities for labour / edited by Carl-Ulrik Schierup, Ronaldo Munck, Branka Likic-Brborić, and Anders Neergaard. Oxford: Oxford University Press, 2015. ix, 302 p.
12. Murphy J. P. Yearning to labor: youth, unemployment, and social destiny in urban France. Lincoln: University of Nebraska Press, 2017. xvi, 276 p.
13. Neoliberal capitalism and precarious work: ethnographies of accommodation and resistance / edited by Rob Lambert, Andrew Herod. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2016. xi, 336 p.
14. New labor in New York: precarious workers and the future of the labor movement / edited by Ruth Milkman and Ed Ott. Ithaca: Cornell University Press, 2014. ix, 352 p.
15. Paret M. Politics of Solidarity and Agency in an Age of Precarity. *Global Labour Journal*. 2016. Vol. 7, Issue 2, P. 174–178.
16. Siegmann K. A., Schiphorst F. Understanding the globalizing precariat: From informal sector to precarious work. *Progress in Development Studies*. 2016. Vol. 16, Issue 2, P. 111–123.
17. Standing G. A precariat charter: from denizens to citizens. London; New York: Bloomsbury, 2014. xiv, 424 p.
18. Standing G. The Precariat, Class and Progressive Politics: A Response. *Global Labour Journal*. 2016. Vol. 7, Issue 2, P. 189–200.
19. Swider S. C. Building China: informal work and the new precariat. Ithaca; London: Cornell University Press, 2015. xxi, 187 p.
20. The age of inequality: corporate America's war on working people: a forty-year investigation / edited by Jeremy Gantz, ... and others. London; New York: Verso, 2017. xiv, 254 p.
21. The social psychology of everyday politics / edited by Caroline Howarth and Eleni Andreouli. London; New York, NY: Routledge, 2017. ix, 294 p.
22. Wright E. O. Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal*. 2016. Vol. 7, Issue 2, P. 123–135.
23. Гончарова О. О. Прекарні практики молоді в умовах трансформації українського суспільства: дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2017. 234 с.
24. Новейший социологический словарь / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. Минск: Книжный дом, 2010. 1312 с.
25. Соціологія: підручник для вищої школи / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. Харків: Фактор, 2006. 768 с.
26. Требін М. П. На шляху до відкритого суспільства: пострадянський транзит. *Укр. соціум*. 2009. №2(29). С. 141–153.

27. Соціологія: підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2010. 224 с.
28. Вороніна А. В., Ніколаєва Т. М. Проблеми та перспективи розвитку ринку праці в Україні. *Молодий вчений*. 2015. №2 (17). С. 167–170.
29. Сеннет Р. Коррозія характеру / пер. с англ. В. И. Супруна. Новосибірськ: ФСПИ «Тренды», 2004. 296 с.
30. Бобиль В. В. Економічні фактори соціально-класової стратифікації в умовах становлення сучасного ринкового господарства України: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.
31. Bourdieu P. Firing back: against the tyranny of the market 2 / Translated by Loïc Wacquant. New York: New Press, 2003. 96 p.
32. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / Пер. с англ. Н. Усовой. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.
33. Грицак Я. Середній клас поступається місцем новому прошарку – прекаріату URL: <http://ucu.edu.ua/news/11358/> [дата звернення: 25.10.2017].
34. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
35. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.

REFERENCES

1. Standing, G. (2011). *The precariat: the new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic.
2. Amelina, A. (2017). *Transnationalizing inequalities in Europe: sociocultural boundaries, assemblages and regimes of intersection*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
3. Kwon, J. B., Lane, C. M. eds. (2016). *Anthropologies of unemployment: new perspectives on work and its absence*. Ithaca: Cornell University Press.
4. Autain, C. (2012). *Le retour du peuple: de la classe ouvrière au précaire*. Paris: Stock.
5. Bunnell, T. (2016). Teachers in international schools: a global educational «precariat»? *Globalisation Societies and Education*, 14 (4): 543–559.
6. Della Porta, D. (2015). *Social movements in times of austerity: bringing capitalism back into protest analysis*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity.
7. Fink, L. (2017). The First Precariat? *International Labor and Working-class History*, 91: 99–108.
8. Hardy, J. A. (2017). (Re)conceptualising precarity: institutions, structure and agency. *Employee Relations*, 39 (3): 263–273.
9. Izzati, F. F. (2014). *Politik serikat buruh dan kaum precariat: pengalaman Tangerang dan Karawang*. Depok: Departemen Ilmu Politik, Fakultas Ilmu Sosial dan Ilmu Politik, Universitas Indonesia: Puskapol.

10. Jorgensen M. B. (2016). Precariat – What it Is and Isn't – Towards an Understanding of What it Does. *Critical Sociology*, 42 (7–8): 959–974.
11. Schierup, C.-U., Munck, R., Likic-Brborić, B., Neergaard, A. eds. (2015). Migration, precarity, and global governance: challenges and opportunities for labour. Oxford: Oxford University Press.
12. Murphy, J. P. (2017). Yearning to labor: youth, unemployment, and social destiny in urban France. Lincoln: University of Nebraska Press.
13. Lambert, R., Herod, A. (2016). Neoliberal capitalism and precarious work: ethnographies of accommodation and resistance. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
14. Milkman, R., Ott, E. (2014). New labor in New York: precarious workers and the future of the labor movement. Ithaca: Cornell University Press.
15. Paret, M. (2016). Politics of Solidarity and Agency in an Age of Precarity. *Global Labour Journal*, 7 (2): 174–178.
16. Siegmann, K. A., Schiphorst, F. (2016). Understanding the globalizing precariat: From informal sector to precarious work. *Progress in Development Studies*, 16 (2): 111–123.
17. Standing, G. (2014). A precariat charter: from denizens to citizens. London; New York: Bloomsbury.
18. Standing, G. (2016). The Precariat, Class and Progressive Politics: A Response. *Global Labour Journal*, 7 (2): 189–200.
19. Swider, S. C. (2015). Building China: informal work and the new precariat. Ithaca; London: Cornell University Press.
20. Gantz, J. and others eds. (2017). The age of inequality: corporate America's war on working people: a forty-year investigation /edited by Jeremy Gantz, ... and others. London; New York: Verso.
21. Howarth, C., Andreouli, E. eds. (2017). The social psychology of everyday politics. London; New York, NY: Routledge.
22. Wright, E. O. (2016). Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal*, 7 (2): 123–135.
23. Honcharova, O. O. (2017). Prekarni praktyky molodi v umovakh transformatsii ukrain-skoho suspilstva: Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
24. Noveyshiy sotsiologicheskii slovar / Sost. A. A. Gritsanov, V. L. Abushenko, G. M. Evelkin, G. N. Sokolova, O. V. Tereschenko. (2010). Minsk: Knizhnyiy dom [in Russian].
25. Sotsiolohiia: pidruchnyk dlia vyshchoi shkoly / V. I. Volovych, M. I. Horlach, V. H. Kremen ta in. (2006). Kharkiv: Faktor [in Ukrainian].
26. Trebin, M. P. (2009). Na shliakhu do vidkrytoho suspilstva: postradianskyi tranzyt. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 141–153 [in Ukrainian].
27. Sotsiolohiia: pidruchnyk / M. P. Trebin, V. D. Vodnik, H. P. Klimova ta in.; za red. M. P. Trebina (2010). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
28. Voronina, A. V., Nikolaieva, T. M. (2015). Problemy ta perspektyvy rozvytku rynku pratsi v Ukraini. *Molodyi vchenyi*, 2, 167–170 [in Ukrainian].
29. Sennet, R. (2004). Korroziya haraktera / Per. s angl. V. I. Suprun. Novosibirsk: FSPI «Trendyi» [in Russian].

30. Bobyl, V. V. (2003). Ekonomichni faktory sotsialno-klasovoi stratyfikatsii v umovakh stanovlennia suchasnoho rynkovoho hospodarstva Ukrainy. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
31. Bourdieu, P. (2003). Firing back: against the tyranny of the market 2 / Translated by Loïc Wacquant. New York: New Press.
32. Standing, G. (2014). Prekariat: novyyi opasnyiy klass / Per. s angl. N. Usovoy. Moskva: Ad Marginem Press [in Russian].
33. Hrytsak, Ya. Serednii klas postupaietsia mistsem novomu prosharku – prekariatu URL: <http://ucu.edu.ua/news/11358/> [in Ukrainian].
34. Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk / Uklad.: L. M. Herasina, V. L. Pohribna, I. O. Polishchuk ta in.; za red. M. P. Trebina (2015). Kharkiv.: Pravo [in Ukrainian].
35. Bek, U. (2000). Obschestvo riska. Na puti k drugomu modernu / Per. s nem. V. Sedelnika i N. Fedorovoy; Poslesl. A. Filippova. Moskva: Progress-Traditsiya [in Russian].

ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В МИРОВОЗРЕНЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ СОВРЕМЕННОСТИ: ОПАСНОСТИ И РИСКИ

Куцепал С. В.

В статье анализируются социальные трансформации, характерные для XXI в., которые возникают как результат глобализации, информатизации, доминирования глобальной неолиберальной модели экономики. Рассматриваются феномены прекарных социальных практик и прекариата, акцентируется внимание на том, насколько опасны прекарные жизненные установки для функционирования украинского общества. Аргументировано, что проблема прекарности актуальна для системы жизнедеятельности современного социума, поскольку влияет на функционирование всех социальных институтов и отражается на процессе социальной динамики.

Ключевые слова: социум, социальные практики, мировоззрение, прекариат, прекарность, социальные трансформации.

TRANSFORMATION OF SOCIAL SYSTEM IN WORLD OUTLOOK PARADIGM OF MODERNITY: RISKS AND DANGERS

Kutsepal S. V.

The article analyzes social transformations of the XXI century caused by globalization, informatization and introduction of the global neoliberal model of the economy. The history of formation of the independent Ukrainian state is characterized with numerous ordeals and tragedies; the genesis of the Ukrainian statehood is a nonlinear, unpredictable and, accordingly, almost unforeseeable process. One can consider that its consequence is 'chronic' instability of the domestic social system, 'impending doom' of a large part of the public forced to exist 'on the verge' when they have to balance between 'what is bad' and

'what is worse'. Accordingly, short intervals of temporary stability are perceived with distrust and precaution. The Ukrainian economy is particularly vulnerable due to constant instability.

Instable situation is similarly observed not only in Ukraine but in other countries it is not 'burdened' with warfare and is a consequence of substituting the social-democratic model of the economy with the neoliberal one. Under the neoliberal model of the economy, the state loses the function of regulating the economy, and large corporations and enterprises are not obliged to provide their employees with social and economic guarantees. The social economic policy has no longer any signs of humanity, and respectively, the phenomenon of economic elasticity (flexibility) spreads, working conditions and attitudes to it modify. In the social space of modernity, a phenomenon of precarious social practices comes into being and rapidly spreads. They relate to the field of professional occupation, are characterized with a state of permanent uncertainty, insecurity of labor rights and instability of the labor market. They indirectly influence other areas of human life and functioning of the society. A new social stratum, the precariat, comes into being; it has not acquired attributes of a social class yet but it has already become a significant social force. In many respects, the precariat is similar to the proletariat, and therefore, in the presence of an appropriate ideology such as Marxism, it can become the driving force of new social revolutions. There is an actualized task to develop effective social mechanisms and measures in order to minimize the spread of precarious social practices. It is particularly important in the Ukrainian society which is characterized with uncertainty and insecurity of the political and economic course of the state. As a result, there is a significant migration activity of the able-bodied public which does not only pose a threat to the economic development of the state but is a significant social danger.

Keywords: society, social practices, world outlook, precariat, precarity, social transformations.

Пилипенко В. Є., доктор соціологічних наук, професор;
Волянська О. В., кандидат соціологічних наук, доцент

ВІТЧИЗНЯНА СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ

У статті розглядаються теоретико-методологічні та історичні засади вітчизняної соціології освіти, радянський та пострадянський періоди розвитку останньої. Становлення цієї дисципліни пов'язується з функціонуванням суміжних галузей знання: соціології молоді, соціології сім'ї, соціології культури, соціальної психології. Рівень та якість освіти завжди відігравали велику роль у соціальній мобільності, процесах формування елітних груп. Саме латентна функція освіти (надання людині певного статусу, відтворення соціальної нерівності), в першу чергу, є сферою дослідження соціологів. У силу цього дискусії у радянській соціології освіти нерідко мали досить гострий політичний підтекст. Значна увага в статті приділяється тому, як змінювався фокус соціологічних досліджень під впливом «цензури» і в період «зняття заборон». Соціологія освіти і сьогодні вирішує низку «прикордонних» питань теоретичного розмежування з педагогікою, економікою освіти, демографією. Вельми відмінними є існуючі в ній теорії для вироблення образу об'єкта і норм його дослідження. Не завжди є придатними методи, що зарекомендували себе в інших галузях, зокрема методи кількісного аналізу.

Ключові слова: соціологія освіти, історичні засади, методологічні принципи, соціальні функції.

Актуальність проблеми. Сучасне суспільство вступило в якісно новий період свого розвитку, який має найрізноманітніші назви: «постіндустріальне суспільство», «інформаційне суспільство», «суспільство знань» тощо, але визначальним для цього періоду є те, що наука перетворюється у визначальну детермінанту розвитку суспільства. А значить, зростає і роль освіти в цьому суспільстві. Тому проблеми соціології освіти є дуже актуальними.

Аналіз основних джерел і публікацій. Освіта як предмет соціологічного дослідження сьогодні знаходиться в центрі уваги сучасних соціологів, таких як Д. Абрахамс, Ж. Баллантін, Г. Банфілд, А.-М. Батмейкер, Г. Бредлі, Р. Валлер, Н. Інграм, Р. Каулан, Дж. Е. Кот, А. Р. Садовнік, Д. Спітері, С. Томлінсон, Е. Фурлонг, Ф. Хаммак, Е. Хоаре, Д. Швілл, Дж. Штубер, Т. Юн та ін. [1–19]. Разом з тим слід підкреслити, що проблема становлення соціології освіти в Україні ще не стала предметом серйозного наукового дослідження, в тому числі і її теоретико-методологічні засади.

Мета даної *статті* – проаналізувати історичні та теоретико-методологічні засади вітчизняної соціології освіти.

Виклад основного матеріалу. Інституціоналізація галузевих дисциплін у рамках соціологічної науки підвладна своєрідному закону нерівномірності. Одні галузі виникають і отримують розвиток раніше, інші – пізніше. До перших можна віднести дослідження соціальної структури, соціальної мобільності, соціальних організацій тощо. Соціологія освіти належить до тих дисциплін, котрі сформувались та інституціоналізувались пізніше, коли накопичений тягар практичних справ і проблем став вимагати свого соціологічного осмислення. Адже є вельми відмінними існуючі в ній теорії для вироблення образу об'єкта і норм його дослідження. Не завжди є придатними методи, що зарекомендували себе в інших галузях, зокрема методи кількісного аналізу. Не вирішені «прикордонні» питання теоретичного розмежування з педагогікою, економікою освіти, демографією.

Це стосується і становлення та розвитку соціології освіти і в пострадянській Україні. По суті її становлення починається лише наприкінці 1960-х рр., коли філософи, економісти, юристи, педагоги (виходячи із принципу «прозорості» міждисциплінарних кордонів) стали здійснювати широкомасштабні дослідження проблем переходу від освіти до праці, професійного самовизначення і кар'єри, ігноруючи табу ЦК КПРС. Науковий інтерес вітчизняних вчених до цієї галузі був зумовлений тим, що в радянському суспільстві важливим чинником соціального розшарування стала освіта. Її рівень і якість відігравали велику роль у соціальній мобільності, процесах формування елітних груп. У силу цього дискусії у радянській соціології освіти нерідко мали досить гострий політичний підтекст. Те саме відбувалось і в тому випадку, коли вчені починали вивчати професійні кар'єри випускників навчальних закладів. Тут неминуче доводилось користуватись термінами та цифрами, котрі торкались таких явищ, як працевлаштування, зайнятість, безробіття.

Соціологи мимоволі «підривали» свята святих радянської пропаганди, котра стверджувала, що в СРСР немає (і не може бути) безробіття і завжди забезпечується повна зайнятість. Були виявлені також відмінності в шансах молодих людей різних соціально-етнічних та соціально-поселенських груп на отримання освіти і успішну професійну кар'єру. Ці та інші дослідження (у розглядуваній галузі) здійснили серйозний вплив на вирішення практичних завдань, сприяли інституціоналізації в колишньому СРСР як соціології освіти, так і соціології взагалі.

Виникнення вітчизняної соціології освіти важко «прив'язати» до певної дати чи конкретного дослідження. Власне соціологічний ракурс дослідження проблем освіти і виховання є характерним для вітчизняної суспільствознавчої

думки. Праці, які торкалися соціальних аспектів педагогіки, побачили світ ще у дореволюційній Росії (раніше власне «чисто» соціологічних публікацій). Просвітництво в Росії (разом із підготовкою професійних кадрів) породжувало рух громадськості, котра, починаючи з початку XIX ст., вступила в боротьбу із владою за ті ідеї, котрі неминуче несла освіта. На початку 1860-х рр. російський уряд почав широке обговорення чергової навчальної реформи, причому у досить широких масштабах. Проект нового статуту був розісланий у вищі навчальні заклади, вченим і громадським діячам в Росії і за кордоном і декілька разів перероблявся згідно із зауваженнями останніх. Саме в цей час з'являються багаточисельні публікації із соціологічних питань освіти. Ці публікації носили переважно теоретичний характер. Стосовно вищої школи, то тут обговорювались питання автономії професорської корпорації, статус студентів у закладах освіти, нагляду за учнями. Дискусії в рамках даної проблематики акумулювали розвиток досліджень у галузі теорії та історії освіти в Росії. Однак значущість цих досліджень не слід перебільшувати. Дореволюційна література з даної проблематики складалась в основному із публіцистичних статей і ювілейних видань, написаних професорами та чиновниками на основі офіційних джерел. Власне дані публікації являли собою досить об'єктивістські хроніки діяльності як Міністерства народної освіти в цілому, так і окремих навчальних закладів. Поряд з цим розвиток земства, перш за все, стимулював широкі дискусії про роль і місце системи освіти у суспільстві.

Певний інтерес також представляють різні соціолого-статистичні дослідження, ініційовані чиновниками Міністерства освіти і студентами. Робота здійснювалась у рамках студентських семінарів, наукових товариств учнів вищих шкіл, гуртками під керівництвом відомих професорів – економістів та юристів. Досліджувались економічний, матеріально-побутовий і правовий статус студентів, віросповідання учнів, культурні запити та політичні орієнтації останніх [20].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у Росії розгорнулась суспільна дискусія про організаційні форми вищої педагогічної освіти [21, с. 242]. На суд спеціально створених комісій було винесено декілька проектів. Аналізуючи досвід, накопичений навчальними закладами (які готували педагогічні кадри в рамках університетів та історико-філологічних інститутів), більшість учасників дискусії виступили проти створення спеціальних вищих педагогічних інститутів. Як аргумент ними висувалось твердження (підкріплене дослідженнями), що дані інститути будуть сприяти замкненості своїх вихованців, відриву їхнього навчання від реального життя. У результаті було прийняте рішення здійснювати підготовку вчителів на базі університетської освіти.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. в державній політиці (по відношенню до освіти) настає корінний перелом. Освіта була поставлена на службу політиці. Її першочерговим завданням було виховання нового покоління людей, від діяльності котрих залежало те, як швидко Росія перетвориться в соціалістичну державу. Природно, це завдання суттєво відрізнялось від того, яке переслідували навіть найбільш радикальні педагоги минулої епохи, прагнучи створити нову школу. Коли перед викладанням була поставлена політична мета, прогресивні, науково обґрунтовані педагогічні ідеї і методи втратили самостійне значення. Вони повинні були підлаштовуватись під неокантіанську формулу «соціального виховання», яка знаходила своє відображення у марксистській тезі «буття визначає свідомість».

У результаті реалізації даної мети були втрачені свобода викладання і автономія учнів, створена державна система управління освітою. Завданням останньої було як загальне, так і детальне управління педагогічним процесом. При цьому відбувалась орієнтація школи у бік «практизації» і трудового виховання. «Зайвими» ставали викладачі несоціалістичної орієнтації і «класово чужі» учні. Стосовно останніх, то встановлювались спеціальні перепони на шляху отримання вищої освіти для дітей дворянського, буржуазного і духовного походження.

Характерним чином «будувались» і соціологічні дослідження у галузі педагогіки і виховання. З одного боку, зберігалась об'єктивістська інерція дореволюційних соціолого-статистичних досліджень. Наприклад, протягом декількох років здійснювались обстеження світогляду учнів випускних класів, освітнього цензу викладачів, досліджувався економічний стан робочої молоді робфаків тощо. З другого боку, збільшувалось число публікацій ідеологічного і директивного плану, де обговорювався стан освіти і педагогічного процесу у відповідності із судженнями класиків марксизму і партійних директив.

Доволі швидко, ще в 1920-х рр., дослідження першого типу були практично згорнуті разом із витісненням «буржуазної соціології» марксистським історичним матеріалізмом. І хоча час від часу з'являлись деякі оригінальні дослідження в галузі соціальних питань освіти (наприклад, дослідження Л. С. Виготського в галузі педагогічної психології на основі культурно-історичної теорії, праці з педології – міждисциплінарному підході до вивчення цілісної дитини тощо), загалом соціологія освіти надовго перестала існувати як позитивна наука.

У другій половині 1920-х рр. продовжувалось відпрацювання структури викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах. У ході даного процесу кількість суспільних дисциплін дещо зменшилась. Тепер серед них з'явилися політична економія, діалектичний і історичний матеріалізм, еконо-

мічна політика і економіка відповідних галузей промисловості [22, с. 73–74]. Ці дисципліни вивчались у вузах і на факультетах в залежності від профілю підготовки спеціаліста. Так продовжувалось (практично без змін) до 1938 р. Вихід у світ «Короткого курсу історії ВКП(б)» спричинив введення в плани всіх вузів курсу «Основи марксизму-ленінізму», після вивчення котрого планувалося викладання політичної економії. Курс партії більшовиків на глобальну політизацію життя суспільства призвів до трагічної за методами і наслідками ломки основних принципів організації і функціонування вищої школи.

Реальне відродження соціології освіти (як і соціології загалом) розпочалось у 60-ті рр. ХХ ст. Однак у першій половині 1960-х рр. кількість публікацій у даній галузі знання була вельми невеликою. Протягом наступних п'яти років число статей збільшується в декілька разів і досягає максимуму в 1975–1979 рр. – приблизно 170 публікацій [23, с. 6].

Становлення соціології освіти тісно пов'язане із розвитком інших, суміжних галузей знання: соціології молоді, соціології сім'ї, соціології культури, соціальної психології тощо. Тому соціологію освіти (особливо в період її відродження) важко вичленити у «чистому вигляді». До того ж відродження соціології освіти (як, власне, і всієї соціології) розпочалось з емпіричних досліджень. Влада була до них більш толерантною: головне, щоб не було «замахів» на основи ідеології. Передбачалось, що виявлення окремих фактів може бути корисним для усунення недоліків і недопрацювань «на місцях».

На початку 1960-х рр. в Академмістечку під Новосибірськом розпочались широкомасштабні дослідження соціологічних проблем освіти (керівник В. М. Шубкін). Програма досліджень охоплювала широке коло соціально-економічних, соціологічних і соціально-психологічних проблем випускників шкіл. Зокрема, вивчались об'єктивні і суб'єктивні чинники, які впливають на систему освіти; професійні нахили; вибір професії, працевлаштування; життєві шляхи різних груп молоді; престиж різних занять і видів праці; соціальна, професійна й територіальна мобільність; ефективність виробничого навчання; проблеми вдосконалення системи професійної орієнтації.

У теоретико-методологічному і методичному плані це дослідження було досить примітним [24]. У першій серії обстежень (1963–1973 рр.) роль соціологів полягала в тому, щоб, по-перше, весною фіксувати особисті плани, аспірації, очікування, ставлення молоді до різних професій і, по-друге, восени збирати дані про те, які професії вони вибрали, в якій мірі здійснили свої плани одразу після закінчення середньої школи. Був і більш загальний сенс у такому методологічному підході, коли в одній анкеті агрегувалась інформація не лише про плани, бажання, аспірації, але й про реалізацію цих планів, конкретні рішення і поведінку випускників шкіл вже після закінчення школи.

Ще однією особливістю проекту було широке використання кількісних методів. Цьому сприяло те, що дослідження проводилося в установах Сибірського відділення АН СРСР, де був не лише Інститут математики, але й Обчислювальний центр і лабораторії, які застосовували статистику й математику в різних галузях науки. Завдяки цій взаємодії у 1966 р. вийшла монографія «Кількісні методи в соціології», де широко використовувалися методи математичної статистики й оптимального планування, розроблені Нобелівським лауреатом Л. В. Конторовичем.

У рамках реалізації даного проекту вперше радянські соціологи звернулися до владних структур з питанням про працевлаштування випускників середніх навчальних закладів і необхідність відновлення не лише Міністерства праці, але й бірж праці (вони називались у публікаціях «Територіальними управліннями перерозподілу робочої сили»), котрі, по-перше, інформували б населення про потреби в кадрах; по-друге, давали б керівникам підприємств інформацію про наявні трудові ресурси; по-третє, переймалися би працевлаштуванням, перепідготовкою і перекваліфікацією працівників. Ці публікації викликали гостру полеміку в СРСР і за кордоном.

У подальші роки дослідження з різних питань соціології освіти активно проводились у різних регіонах країни. Це, перш за все, дослідження М. Х. Тітми в Естонії з питань ціннісних орієнтацій при виборі професії [25]. У Ленінграді велику роботу в галузі соціальних проблем вищої школи і молоді проводили В. В. Водзинська, Л. М. Лесохіна, В. Т. Лісовський [26–28]. В Україні були проведені цікаві й ґрунтовні дослідження з проблем молоді і студентства під керівництвом В. П. Чорноволенка [29]. У Москві розпочались соціально-педагогічні дослідження під керівництвом Р. Г. Гурової [30]. Проводились дослідження в рамках даної проблематики і в інших регіонах СРСР (Ф. Р. Філіппов, М. М. Руткевич та ін.).

Уже перші роботи в галузі соціології освіти несли в собі сильний соціально-критичний заряд. Хоча в них не було прямих випадів проти владної ідеології, статистичні викладки та їх аналіз малювали образ зовсім іншого суспільства, іншої системи освіти. Виявилось, що в існуючій системі очевидними є гострі протиріччя між аспіраціями і потребами, нерівність шансів на отримання освіти, великі відмінності між соціальними групами у ставленні до професії.

Емпіричні дослідження стимулювали й теоретичні розробки. Вони велись, по-перше, в рамках власне емпіричних досліджень, коли отримані дані узагальнювались на рівні, головним чином, «теорій середнього рівня». Одночасно ця сфера знання підкріплювалась дослідженнями, котрі вели соціологи інших напрямів, а також соціальні філософи, психологи та культурологи.

Важливу роль у розвитку соціології освіти відіграла опублікована у 1967 р. книга І. С. Кона з проблем соціології особистості [31]. У тому ж році виходить

низка публікацій, де розглядаються соціологічні і соціально-психологічні проблеми освіти (праці А. Г. Здравомислова, В. О. Ядова, С. М. Іконнікової та ін.). Вони стали важливим стимулом для розробки теорії і проведення емпіричних досліджень у галузі соціології освіти.

Теоретичні й емпіричні дослідження в галузі соціології освіти (після її відродження в 1960-ті рр.) серйозно вплинули на вирішення практичних завдань, сприяли інституціоналізації соціології загалом, створили наукове підґрунтя для її розвитку в наступні десятиліття. Подальший розвиток досліджень у галузі соціальних питань освіти був тісно пов'язаний з політичною ситуацією в країні і ставленням до соціології владних структур. Тут можна виділити два етапи.

Перший етап був пов'язаний з розгромом на початку 1970-х рр. провідного соціологічного центру, Інституту конкретних соціальних досліджень АН СРСР і введенням жорсткої цензури. В результаті соціологія освіти більш ніж на десятиліття втратила динамізм. Розробки у даній галузі стали більшою мірою орієнтуватись не на вирішення актуальних проблем і практичних завдань, а на політичну кон'юнктуру і диктовані «зверху» ідеологеми. Багато дослідників були змушені заходити і «відкривати» в емпіричному матеріалі те, чого там не було, але що відповідало даним ідеологемам, ховаючи при цьому (або викривляючи) реальні соціальні факти.

Разом з тим у цей час з'являються значні й високопрофесійні дослідження в галузі соціології освіти. Мова йде про вивчення процесу формування соціального обліку молоді в процесі відтворення соціальної структури суспільства (Н. А. Аїтов, М. Х. Тітма, О. І. Шкаратан). Продовжувались дослідження професійних орієнтацій і способу життя окремих груп молоді, зокрема праці, присвячені аналізу професійних аспірацій випускників (Д. Л. Константиновський, В. М. Шубкін), способу життя й духовного обліку студентів вищих закладів освіти (В. Т. Лісовський).

Слід згадати також соціально-психологічні дослідження показників стану навчально-педагогічного колективу (О. І. Донцов). Спираючись на марксистську методологію, автор розробив концепцію предметно-цілісної єдності як провідного чинника інтеграції колективу. Розпочинає активну роботу з проблем соціального прогнозування В. І. Бестужев-Лада. Він пропонує низку методів і підходів до прогнозування, які могли широко використовуватись і в системі освіти.

Зі зростанням міри «жорсткості» цензури (з метою уникнення обговорення радянських реалій і не бажаючи керуватись ідеологемами) деякі дослідники були змушені відійти від власне соціологічного трактування освіти і виховання молодих людей у бік психологізації тематики. Яскравим прикладом цього є роботи І. С. Кона, котрий концентрує увагу на внутрішніх

механізмах людського «Я» і на тому, як модифікуються процеси самосвідомості в порівняльно-історичній, кроскультурній, віковій перспективі [32]. Цей поворот сприятливо позначився на дослідженнях вченого. У професійному відношенні його праці виграли. У них також містився значний моральний пафос – утвердження незалежності особистості, автономії її думок і дій.

Другий етап пов'язаний з епохою так званої «перебудови» – соціально-економічних і політичних реформ, що призвели до розпаду СРСР і появи на його терені незалежних держав, серед яких була й Україна. Ці процеси наклали свій відбиток і на дослідження в галузі соціології освіти. Разом із вторинною «реабілітацією» соціології і зняттям з неї цензурних обмежень з'явилась можливість залучення нових фактичних і статистичних матеріалів. Виникли реальні перспективи для більш глибоких теоретичних узагальнень у даній сфері і для практичного вирішення проблем, які визріли у системі освіти. Загалом у соціології освіти після 1985 р. можна умовно виділити два напрями. Один із них пов'язаний із узагальненням досвіду соціологічних досліджень, проведених у попередні роки. Це роботи В. М. Шубкіна, Ф. Р. Філіппова. У другій половині 1980-х рр. здійснюються дослідження соціального обліку учнів (Л. О. Коклягіна). Продовжуються дослідження окремих інститутів системи освіти, зокрема вищої школи (А. О. Овсянніков).

Іншим напрямом у соціології освіти виступили роботи нових дослідницьких колективів. Серед них лабораторія педагогічної соціології Тимчасового науково-дослідницького колективу (ТНК) «Школа», створеного у 1987 р. при Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом В. С. Собкіна. Колектив ТНК став основою створеного у 1992 р. при Російській Академії освіти Центру соціології освіти. Тут були проведені дослідження ціннісно-нормативних орієнтацій старшокласників, уявлень молоді про освіту, професійні наміри і життєві орієнтації випускників.

Зняття попередніх заборон позитивно позначилось і на діяльності українських соціологів, ефективності й результативності досліджень системи освіти. Саме в пострадянський період вітчизняними вченими було проведено низку широкомасштабних проектів. У нинішніх пострадянських країнах у 1960–1970-ті рр. повсюдно вивчалися соціально-професійні орієнтації молоді, студентства, вплив вищої школи на розвиток соціальної структури суспільства. У 1980-ті рр. аналізувалися проблеми ефективної підготовки спеціаліста [21, с. 150]. У 1980-ті рр. зросла увага до соціальних проблем безперервної освіти, ефективності різних форм перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників.

У російській і вітчизняній соціології освіти її різні аспекти представлені в працях В. І. Астахової (освіта як фактор формування соціальної структури і соціальних переміщень, вплив освіти на виробничу діяльність), Н. А. Аіто-

ва, В. М. Димова, Л. Н. Когана, М. Х. Тітми, В. Я. Нечаєва, В. Г. Харчевої, В. Т. Лісовського, Ф. Е. Шереги, Л. М. Герасіної (роль системи освіти у професійному самовизначенні молоді, формування студентства і його соціального обличчя), І. В. Бестужева-Лади, Ф. Р. Філіппова, В. М. Шубкіна, Ю. О. Чернецького (соціальні функції освіти, освіта і життєві шанси молоді, підвищення якості освіти) та ін.

У кінці 1980 – на початку 1990-х рр. соціологи аналізують проблеми входу вищої школи до ринкових відносин, проблеми управління і реформування школи (В. П. Андрущенко, І. М. Гавриленко, М. П. Лукашевич, Ю. О. Чернецький та ін.). З кінця 1990 – початку 2000-х рр. у фокусі дослідницького інтересу українських соціологів знаходяться проблеми теоретичних та історичних чинників становлення і розвитку соціології освіти, функціонування вищої школи за умов трансформації суспільства, модернізації системи вищої освіти тощо (В. Г. Кремень, М. З. Згуровський, В. Є. Пилипенко, В. М. Огаренко, О. Л. Скідін, Л. Г. Сокурянська, В. В. Чепак, Є. А. Подольська, О. І. Навроцький, О. А. Хомерікі та ін.).

Безумовно, на процес становлення і розвиток як соціології освіти взагалі, так і соціології вищої школи серйозний вплив мали дослідження зарубіжних вчених, досвід функціонування інституту освіти в розвинених країнах Заходу. У цьому плані показовим є шлях, який пройшла соціологія освіти США – країни, де соціологія взагалі мала (й має) найсприятливіші у світі умови існування та розвитку. Тут протягом тривалого періоду предметна сфера соціології освіти фактично обмежувалася функціонуванням закладів, де процес навчання здійснюється за допомогою викладання.

Починаючи з другої половини 60-х рр. ХХ ст. соціологія освіти США орієнтується на більш «науковий» підхід, вона перетворилася на більш «теоретичну» дисципліну, що концентрує увагу на формальних і неформальних структурах та функціональних аспектах навчальних ситуацій. Вона використовує емпіричні дані стосовно різноманітних освітніх ситуацій для дослідження: їхньої соціальної структури та функціональних особливостей, цінностей і норм, що лежать у їх основі; владних, статусних і класових зразків; організаційних і бюрократичних структур.

Соціологи аналізують як відкрите, так і приховане навчання в межах формальних освітніх інституцій. Також важливим елементом предметної сфери соціології освіти США нині є неформальне навчання, що має місце в межах не навчальних закладів, а інших інституцій (таких як сім'я) і різних проявів культурного життя (таких як функціонування засобів масової інформації). Крім того, соціологи почали застосовувати широкомасштабні соціально-наукові огляди для дослідження зв'язків між соціальною стратифікацією та освітніми зразками. Підготовлений під керівництвом видатного американ-

ського соціолога Дж. Коулмана огляд «Рівність освітніх можливостей» є першим прикладом подібної діяльності й символом розширення сфери соціальних та інтелектуальних інтересів соціології освіти взагалі [33].

Таким чином, до середини ХХ ст. в розвинутих країнах склалися системи вищої освіти, що мають поряд із національними особливостями багато спільних рис, обумовлених логікою розвитку сучасної цивілізації. Характерними для вищої школи сьогодення є такі моменти [34, с. 32–33]:

1) вища школа сформувалася як самостійна соціальна інституція із відповідною системою закладів, власними ресурсами, інституціолізованими зв'язками та взаємодіями;

2) вища освіта набула масового характеру, а її організація – характеру масового поточного виробництва;

3) вища школа набула справді наукового характеру. Наука й освіта у краях своїх взірцях презентовані єдиними навчально-виробничими комплексами;

4) вища освіта, в міру свого розвитку, все більше набуває конкретного, прикладного, практичного характеру, маючи головним завданням обслуговування потреб виробництва;

5) метою вищої освіти стає масове «виробництво» якісних, стандартних фахівців у відповідності з потребами суспільного виробництва;

6) у змісті вищої освіти стали домінувати її природничо-наукова й прикладна складові, ті дисципліни, які безпосередньо пов'язані з матеріальним виробництвом і обслуговують науково-технічний прогрес;

7) зміст навчального процесу у вищій школі в першу чергу став орієнтованим на вироблення у студентів навичок і вмінь практичної діяльності, вмінь оперувати знанням під час вирішення конкретних виробничих завдань;

8) в організації навчального процесу здебільшого домінують ідеї та методи авторитарної педагогіки, переважає суб'єкт-об'єктна схема взаємодії викладача зі студентами, що полегшує масове виробництво стандартних дипломованих фахівців.

Нині система освіти стає ключовим моментом у стратегіях по забезпеченню успадкованості в середовищі вищих прошарків, монополізації ними своїх позицій у суспільстві. І по мірі розвитку соціології освіти її завдання ускладнюються. І допомогти останній знайти свою істинну роль – одна із найважливіших проблем, котрі постають перед вченими, котрі працюють у цій галузі знання. Це стосується як цілей, так і методів як якісного, так і кількісного боку справи. При цьому не можна не враховувати і той факт, що кожний етап у розвитку суспільства вимагає специфічного розподілу населення за рівнем освіти.

Інституція освіти сама по собі немовби «розщеплюється» на функцію відкрити (завдання засвоєння знань, навичок, спеціалізації) і функцію латентну

(надання людині певного статусу, відтворення соціальної нерівності). Саме друга функція є, перш за все, сферою прикладення сил спеціалістів-соціологів.

За сучасних умов (особливо в країні, яка переживає економічну і політичну кризу) різко зростає непередбачуваність рішень і поведінки різних соціальних груп і організацій. Це також ставить нові завдання перед суспільствознавцями, оскільки неможливо вивчати таке суспільство за допомогою доктрин, породжених віком Просвітництва. Новий стан соціуму вимагає і нових підходів.

У зв'язку з цим усе більшою мірою відчувається потреба у використанні елементів тих концепцій і теорій, у котрих здійснювалися спроби вивчення таких складних, багатопрошаркових феноменів. У свою чергу це вимагає пошуку нових теоретичних і методичних підходів. Якщо соціологія (у тому числі і така її гілка, як соціологія освіти) відроджувалась в СРСР як галузь знання, що широко використовує статистичні та математичні методи, то в недалекому майбутньому їй необхідно буде значно розширити застосування якісних методів. Без цього неможливо глибоко зрозуміти роль освіти в соціокультурному відтворенні, зокрема, в розвитку економіки, її впливу на соціальну структуру, демографічні процеси.

Суспільство, котре у своєму розвитку прагне орієнтуватись на ліберальні моделі, неминує стикається як з позитивними, так і негативними їх наслідками, і повинно начебто з самого початку вивчати й оцінювати конфлікти і нові соціальні механізми, що виникають у сучасному соціумі. Селекція, котру неминує прийдеться вивчати соціологам, функціонує у такому суспільстві за допомогою тонкого, замаскованого і, тим не менше, чітко працюючого механізму. Він включає в себе велику різноманітність каналів підготовки учнів, формальну і неформальну ієрархію типів шкіл, відкриті й латентні ціннісні орієнтації різних освітніх організацій, специфічні критерії оцінки успішності, «суддів-педагогів», котрі приймають відповідні «правила гри». Без дослідження цих механізмів неможливо обґрунтовано оцінити ту чи іншу модель освіти.

Якщо орієнтуватись лише на економічні показники темпів зростання національного доходу, рентабельності, конкурентоздатності тощо, тобто розглядати систему освіти як додаток виробництва, то отримаємо зовсім далеку від демократичних традицій структуру. В такому випадку в суспільстві буде готуватись вузька група еліти – спеціалістів високої кваліфікації, котрі потім отримують доступ до важелів влади в економіці і політиці. Що ж стосується освіти широких мас населення, то вона буде «консервуватись» на досить низькому рівні. Як додаток до цього працюючі прошарки отримують ерзац-культуру, тобто так звану масову культуру. Тому своєчасне вивчення цих

тенденцій – важлива мета, що стоїть перед дослідниками в галузі соціології освіти.

Сучасна вітчизняна соціологія освіти повинна активно залучитись до процесу вивчення нових тенденцій і парадигм вищої освіти. Однією із актуальних і важливих парадигм останньої є антропоцентрична парадигма. Вона передбачає, за своєю суттю, що її головною метою є людина. Максимальне розкриття її індивідуальних здібностей, неповторних, унікальних особливостей психіки та інтелекту стають найважливішою метою освітнього процесу. Саме завданнями соціології освіти є пошук конкретних механізмів реформи вищої школи, визначення її соціальної бази, моніторинг найближчих і віддалених наслідків конкретних нововведень.

Виходячи з цього, пріоритетними напрямками реформи вищої освіти (і, відповідно, напрямками «роботи» соціології освіти) є головні механізми її реалізації, такі як гуманізація, гуманітаризація, фундаменталізація, інноваційний характер, демократизація, міжнародна інтеграція, інноваційний менеджмент [34, с. 49]. Ці складові можливої (й необхідної) реформи тісно взаємопов'язані між собою. Перші п'ять із них мають характер «продуктових» нововведень, спрямованих на зміну кінцевого «продукту» освітньої системи – людини; останні три – забезпечують нововведення, які є умовою реалізації перших.

Гуманізація вищої освіти означає, що її головною ланкою є людина. Єдиною метою такої освіти є розвиток і становлення людської особистості, творчого потенціалу останньої, а єдиним критерієм успіху – ступінь реалізації даної цілі. Природно, це потребує акценту на пріоритетності загальнолюдських цінностей, норм моралі, інших критеріїв оцінки людської діяльності, обґрунтованих не на прагматичній їхній корисності, а на усвідомленні їх тривалих наслідків для людини, розумінні відповідальності кожного (перед людством) за результати власної діяльності.

Одним із найважливіших інструментів, механізмів гуманізації вищої освіти є гуманітаризація. Процес гуманітаризації вищої освіти передбачає іншу «ідеологію» навчання, «ідеологію» духовності, яка повинна «пронизувати» природничі, технічні й гуманітарні предмети. Світогляд, що формується під впливом процесу гуманітаризації, за необхідністю включає в себе пріоритетність духовних цінностей над цінностями матеріальними.

Для більш ефективного й результативного розвитку процесу гуманітаризації вищої школи необхідно зруйнувати «стінку», що віддаляє природничі й технічні науки від гуманітарних, подолати нерозуміння між природознавцями і гуманітаріями. Вирішити це завдання допоможе фундаменталізація вищої освіти, яка у світлі нової освітньої парадигми набуває дещо іншого сенсу і включає до числа фундаментальних науки про людину і суспільство. Фун-

даменталізація як один із найважливіших напрямів соціології освіти передбачає швидке просування в систему вищої школи останніх досягнень фундаментальної науки, й передусім тих, що мають загальнонаукове значення і сприяють формуванню у людей цілісного світорозуміння і наукових методів мислення. У цьому плані вкрай актуальним є вивчення процесу організації більш тісної взаємодії освіти з фундаментальною наукою і, зокрема, просування у сферу освіти нових уявлень про інформаційно-енергетичну картину світу, а також останніх досягнень у галузі загальної теорії інформації [35, с. 113–114].

Пануюча в сучасній системі освіти матеріально-механістична наукова парадигма, сформована ще за часів Декарта і Ньютона, сьогодні не може розглядатись як задовільна основа для формування світогляду сучасної освіченої людини. І не тільки тому, що вона не відповідає сучасним досягненням теоретичної науки. Існує ще одне важливе прагматичне міркування. Воно полягає в тому, що подальше збереження цієї парадигми в освітній системі стратегічно небезпечне для майбутнього людства, яке постало нині перед «обличчям» глобальної кризи цивілізації.

Для подолання цієї кризи людству необхідно якомога швидше перейти на новий технологічний устрій життя, основою якого мають стати нові високоефективні ресурсо- й енергозберігаючі технології та екологічно чисте виробництво. Швидке виснаження ресурсів планети і невинне демографічне зростання населення потребують нових технологій, які за своєю ефективністю відрізнятимуться від існуючих не на відсотки, а на десятинні порядки.

Можна сподіватись, що сучасні тенденції розвитку наук дають певну надію на те, що найближчим часом фундаментальна наука явить світові цілу низку нових відкриттів, які докорінним чином впливатимуть на визначення шляхів виживання людства. Чи підготовлене останнє до сприйняття цих відкриттів і застосування їх результатів у соціальній практиці? Відповідь на це питання і покликана дати система освіти, проблеми розвитку якої так активно обговорюються сьогодні у наукових і педагогічних колах багатьох країн світу, у тому числі і пострадянських.

Тому одним із головних напрямів досліджень сучасної вітчизняної соціології освіти має стати вивчення процесу фундаменталізації системи останньої на основі сучасних досягнень науки і передусім впровадження в «педагогічне поле» нових принципів вивчення інформатики як фундаментальної науки і загальноосвітньої дисципліни.

Підвищення «інтелекту» системи освіти полягає в наданні їй випереджального характеру. Тільки так вона зможе підготувати людей до майбутнього, дати їм необхідні орієнтири для успішної адаптації у зовсім новому для них інформаційному середовищі. Тому вельми важливим завданням со-

ціології є дослідження шляхів прискорення просування в систему освіти нових результатів фундаментальної науки. Одним із таких шляхів є створення безпосередньо у вищих закладах освіти (спільно з академічними установами) науково-учбових центрів з різних напрямів фундаментальної науки.

Фундаменталізація вищої освіти не тільки не суперечить принципу багатоміжнародності теоретико-методологічних підходів, але й передбачає її. Те саме стосується індивідуалізації навчання, що передбачає врахування психічних особливостей кожного студента в процесі навчання. Механізмом, що сприяє реалізації цього принципу (і який повинен бути в полі зору соціології освіти), є індивідуалізація навчального процесу, яка тісно пов'язана з творчим інноваційним характером освіти.

Нарешті, найактуальнішим завданням соціологічної науки (і кроком становлення вітчизняної соціології освіти) є дослідження процесу інтеграції вищої школи України до світової освітньої системи. Необхідність такої інтеграції викликана, перш за все, об'єктивними процесами, що відбуваються у сучасному світі. Мова йде про тенденцію до інтеграції різних країн і народів у регіональні співдружності й утворення вищого ступеня спільності. Пов'язано це з усвідомленням існування цілої низки проблем глобального, планетарного характеру, які зачіпають усіх і потребують колективних зусиль для свого вирішення. Наслідком цього стало формування (в останній чверті ХХ ст.) міжнародної мережі вищих навчальних закладів. Це зумовило фактичне злиття систем вищої освіти низки країн, призвело до зростання мобільності кадрів вищої кваліфікації, можливості більш раціонального їх використання, суттєво знизило диспропорції на національних ринках висококваліфікованої праці.

З урахуванням сказаного вище не можна не зупинитись на міжнародних дослідженнях, результати котрих, безумовно, впливають на процес становлення і розвитку як вітчизняної соціології освіти взагалі, так і соціології вищої школи зокрема. Ще в 1970 р. на Всесвітньому соціологічному конгресі у Варні (Болгарія) при виконкомі Всесвітньої соціологічної асоціації був створений науково-дослідний комітет із соціології освіти, котрий стимулював міжнародне співтовариство. Було реалізовано низку міжнародних проектів, у котрих активну участь брали і вчені Радянського Союзу. Перш за все співробітництво охоплювало соціологів із СРСР і країн Східної Європи. Так, спеціальний міжнародний проект був реалізований наприкінці 1970-х рр. дослідниками із СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР та Чехословаччини. Цей проект був спрямований на вивчення загального і специфічного у свідомості й поведінці різних груп молоді в період завершення освіти і початку трудової діяльності. Результати дослідження були оприлюднені в монографії «Працююча молодь: орієнтації і життєві шляхи», де містились емпіричні дані і методичні документи

[36]. Проводячи це дослідження, учасники проекту виходили із необхідності різнобічного підходу до вивчення соціологічних проблем освіти. Мова йде про аналіз ціннісних орієнтацій, особистих планів і реальної поведінки (тобто соціальної, професійної та територіальної мобільності, життєвих планів) випускників.

Такі дослідження проводилися і пізніше соціологами із СРСР і Східної Європи. Спеціалісти в галузі освіти чітко уявляли, що дані проблеми мають не лише «академічну» цінність. Обговорювались практично важливі питання, пов'язані із професійним самовизначенням, тобто ті, з котрими доводилось зіткнутись молоді, органам освіти й соціального управління. Теоретичні й емпіричні дослідження в галузі соціології освіти (після її відродження в СРСР у 1960-ті рр.) суттєво вплинули на вирішення практичних завдань, сприяли інституалізації соціології освіти, створили солідну наукову базу для подальшого розвитку цієї гілки соціологічної науки у незалежній Україні.

Дослідження, проведені на теренах колишнього СРСР та зарубіжних країн, дозволяють визначити певні методологічні засади розвитку соціології освіти. Так, соціологія освіти повинна «відслідковувати» реальний процес становлення, зміни суб'єкта під впливом освіти. Сама соціологія освіти є при цьому, з одного боку, підгалуззю соціології культури, без принципів, установок і теоретичних висновків котрої неможливий соціологічний аналіз сфери освіти, а з другого боку – як частина соціології виховання. Навчання практикується тут як форма виховання, орієнтована на розвиток конкретно заданих окремих якостей, сторін культури соціального суб'єкта, особистості у спеціально організованому середовищі. Враховується, що як середовище виступає виховання і все суспільне життя. В навчальному закладі можна лише доповнити відсутні ланки в структурі або, іншими словами, вирішити завдання формування цілісної особистості. У предмет соціології освіти повинні увійти: по-перше, стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти; по-друге, закони, принципи, механізми, технології навчання соціокультурної дійсності; по-третє, взаємодія сфери освіти з іншими сферами суспільного життя [37, с. 41–42].

Досвід проведених досліджень підтверджує висновок про недостатність зведення усіх методологічних проблем освіти до інституціональних і соціологічних принципів Е. Дюркгейма і М. Вебера. Про це красномовно свідчать теоретичні пошуки К. Р. Поппера, Ф.-А. фон Гаєка, Р. Мертон, Т. Парсонса, Е. Фромма та інших західних соціологів. Новим кроком на шляху пошуків дійсних методологічних засобів соціології освіти є спроба інтегрувати різні методологічні позиції. Необхідність такої інтеграції впливає із діалектичної єдності двох сторін формування особистісних якостей студентів (інституціональної і соціокультурної). Ця єдність знаходить відображення в таких парних

категоріях, як «соціальна норма» і «девіація»; «соціалізація» та «індивідуалізація»; «ідеалізація» і «життєвий світ»; «інституціоналізація» і «гуманізація»; «інновація» і «традиція»; «соціальна адаптація» і «соціальна творчість»; «соціальний простір» і «соціальний час»; «менталітет» і «освітня політика»; «соціальна взаємодія» і «соціальне управління».

Методологічний аналіз цих категорій дозволяє перейти від опису й пояснення освітніх процесів, їх соціологічної діагностики до вироблення відповідних освітніх технологій, обґрунтування взаємодії соціології освіти із соціальною педагогікою і працею у соціальній сфері суспільства. Без категоріального аналізу соціології освіти соціальна педагогіка не в змозі вийти за межі традиційних педагогічних поглядів на власний предмет дослідження як педагогізацію соціального середовища і соціалізацію особистості. Вона втрачає свої основні методологічні і діагностичні засоби.

Це принципово важливо і для усвідомлення того, що соціокультурні чинники не можна уявляти як щось однорідне. За змістом і функціями їх підрозділяють на чинники символічної, раціонально-нормативної і повсякденної або традиційної культури. Одна з цих культур є результатом творчості окремих новаторів у галузі мистецтва, літератури, науки, інша – підсумком еволюції форм життєдіяльності. Протиріччя між цими чинниками проявляються як протиріччя між традиційною та інноваційною діяльністю.

Захоплення лише нормативно-раціональною, конструктивною стороною процесу призводить до ігнорування проблем реального повсякденного життя людей, проблем соціогенезу й абсолютизації інституціонального, нормативно-раціонального початку у житті суспільства, що переконливо показав Ф.-А. фон Гаск у своїй роботі «Пагубна самовпевненість: помилки соціалізму» [38]. Перекуси у той чи інший бік наочно проявляються на рівні організації і реформування системи освіти, закладів культури та інших соціальних інституцій суспільства.

Разом з тим без інституціональних норм поведінки і діяльності індивідів (затверджуваних державою у вигляді системи прав і свобод) у вихованні й освіті особистості студента не обійтись. В основі цих норм лежать відповідні ціннісні ідеали або ідеологія як сукупність смислів, цінностей і норм моральної, політичної, економічної та інших видів поведінки та діяльності. Вони виражають ідеальну модель майбутнього або основні цілі і напрями розвитку держави, є «ядром» її політики і духовної культури. Крім того, вони є основними «статутними» вимогами соціалізації й індивідуалізації підростаючого покоління. Формування індивіда як громадянина починається із засвоєння цієї сукупності смислів-цінностей-норм і формування його ідеологічної і поведінкової культури. Даній меті підвладні не лише система освіти і виховання, але й усі соціальні інституції культури.

Як галузь соціологія освіти є одночасно і фундаментальною, і прикладною, і теоретичною, і емпіричною наукою. Вона має свої методологічні принципи, використовує весь арсенал методів соціологічних досліджень. Зміст соціальних функцій системи освіти визначається, з одного боку, загальнолюдською природою, а з другого – конкретно-історичними умовами реалізації цих функцій [39, с. 64].

Сукупність соціальних функцій освіти у кожен історичну епоху, на кожному етапі розвитку соціуму характеризується взаємодією системи освіти з основними сторонами суспільної структури – виробництвом і працею, соціальними відносинами, політичною системою, духовним життям суспільства і особистості. При цьому ці сторони суспільної структури (і відповідні їм соціальні функції освіти) взаємопов'язані і взаємодіють між собою. Саме соціологічний аналіз дозволяє виокремити кожен із функцій для окремого розгляду. Але таке виокремлення завжди носить штучний характер.

Соціальні функції освіти постійно збагачуються новим конкретно-історичним змістом, видозмінюються, вдосконалюються, інколи «деграду-ють». Їхня загальногуманістична спрямованість може розширюватись або звужуватись у залежності від конкретних соціально-історичних умов реалізації. Разом з тим такі функції мають відносну «спадкоємність» при переході від одних суспільних відносин до інших, від одного політичного режиму до іншого. Тому соціальні функції освіти не можна розглядати як дещо стале, незмінне. В той же час їх неможливо розглядати як такі, що розвиваються через ланцюг руйнівних катастроф. Еволюційний і революційний розвиток цих функцій, їх спадкоємність і мінливість знаходяться у діалектичній єдності.

Соціологія освіти повинна рішуче відмежуватись від ідеологічних кліше, що мали місце в недалекому минулому. За тих умов освіта виступала функцією суспільства, а людина – як деяка освітня одиниця, котра майже автоматично формується існуючими суспільними відносинами. Найважливішими методологічними принципами соціології освіти є [40, с. 172]: 1) дослідження освіти як органічної, але самостійної активної частини процесу виробництва і відтворення суспільного життя і людини; 2) системність, що передбачає аналіз освіти як цілісності, яка має свої складові елементи, підсистеми, пов'язані з іншими елементами та підсистемами суспільства; 3) єдність теоретичного та емпіричного пізнання; 4) орієнтація освіти на сучасну науку про особистість, у відповідності з котрою людина розглядається не лише як об'єкт, але й як суб'єкт освітніх процесів.

Творчий пошук соціології освіти проявляється в її «відкритості» реальному буттю, що зумовлює необхідність таких рівнів аналізу: а) філософських основ соціологічного пізнання; б) проблем теоретичного пізнання; в) проблем

емпіричного пізнання; г) методологічного аналізу процедури, техніки й інструментарію організації дослідження; д) міждисциплінарного контексту досліджень.

Філософським підґрунтям соціології освіти виступають теорії суспільного прогресу, цивілізації. Вони відображені в концепції англійського соціолога З. Баумана про три типи відтворення суспільства: традиційний, модерністський, постмодерністський. У даній концепції використані ідеї європейської соціологічної школи про індустріальне суспільство (Р. Арон, Ж. Фураст'є, А. Турен); американської школи про постіндустріальне суспільство (Д. Белл, Дж. К. Гелбрейт, О. Тоффлер). Для соціології освіти ці концепції дають деякі загальні орієнтири. Наприклад, у постіндустріальному (інформаційному) суспільстві освіта і наука є пріоритетними сферами людської діяльності. Головними витратами із національного прибутку повинні бути витрати на виробництво засобів інформації, освіти і розвиток самої людини.

Аналіз проблеми теоретичного пізнання в соціології освіти повинен враховувати провідну тенденцію сучасної цивілізації, у відповідності з котрою взаємозв'язок освіти, особистості, соціальних груп і суспільства розглядається як головна складова частина суспільного прогресу. Соціологія освіти спирається і на часткові теорії: теорію дії особистості або ролеву (Т. Парсонс); теорію гуманітаризованої праці (Р. Кан). Зокрема Р. Кан вважає, що праця ефективна, коли вона цікава людині і задовольняє її, розвиває здібності останньої. Велике значення для соціології освіти мають також теорії культури Х. Ортеги-і-Гассета, Р. Майора та інших дослідників.

Особливість соціологічного підходу до освіти полягає в аналізі взаємодії суб'єктів освіти з матеріальним і духовним виробництвом, зі всіма сферами суспільного життя. Головна мета аналізу цих взаємозв'язків полягає в пошуках відповіді на питання: в якій мірі освіта задовольняє потреби суспільства і особистості, яка її ефективність, тобто які функції вона виконує? Частково мова про ці функції йшла вище. Разом з тим різні соціологічні школи, напрями по-різному представляють ці функції. Але, мабуть, не буде помилкою відмітити дві основні групи соціальних функцій освіти по відтворенню суспільного життя: інтегративну і диференціюючу. Сучасні уявлення про освіту як соціальну інституцію, її взаємозв'язки із суспільними сферами, потребами й інтересами індивідів (тобто виділення її функцій) – все це дозволяє говорити про нову філософію освіти. І завдання соціології освіти великою мірою полягає у дослідженні цієї нової філософії освітнього процесу, особливо в умовах глобалізації сучасного світу [41].

Висновки. Становлення вітчизняної соціології освіти свідчить про те, що вона має глибоке історичне коріння, фундаментальну методологічну базу. Сучасна вітчизняна соціологія освіти досліджує освіту як багаторівневу сис-

тому, що функціонує в чотирьох основних взаємопов'язаних формах: як процес формування знань у індивідів, залучених в ту чи іншу ланку освіти; як процес зміни суспільної свідомості; як чинник соціалізації особистості, і її виховання; як своєрідна феноменологія особистісної свідомості. Освіта, будучи найважливішим елементом соціальної системи, покликана розвивати людський капітал. У надрах цієї системи формуються ідеї, ідеали, світоглядні позиції. Це сфера формування надій і сподівань, на основі яких формується соціально значуща і позитивна поведінка людей, у результаті чого відбувається найважливіший аспект конструювання суспільства, його інститутів. Ця система багато в чому визначає собою і долю окремих людей. Освіта, таким чином, – це система проектування майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ballantine J. H., Hammack F. M., Stuber J. The sociology of education. Eighth Edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. xvi, 581 p.
2. Banfield G. Critical realism for marxist sociology of education. New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016. xii, 193 p.
3. Bathmaker A.-M., Ingram N., Abrahams J., Hoare A., Waller R., Bradley H. Higher education, social class and social mobility: the degree generation. London: Palgrave Macmillan, 2016. xxi, 188 p.
4. Brown C. Evidence-informed policy and practice in education: a sociological grounding. London; New York: Bloomsbury Academic, 2015. 188 p.
5. Contemporary debates in the sociology of education / edited by R. Brooks, M. McCormack, K. Bhopal. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2015. xiv, 238 p.
6. Jayaram N. Sociology of education in India. Second edition (revised and enlarged). Jaipur: Rawat Publications, 2015. xviii, 382 p.
7. Paradoxes of the democratization of higher education / edited by Ted I. K. Youn. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited, 2017. xxi, 212 p.
8. Power and education: contexts of oppression and opportunity / edited by Antonia Kupfer. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2015. viii, 222 p.
9. Routledge handbook of the sociology of higher education / edited by James E. Côté and Andy Furlong. London; New York, NY: Routledge, 2016. xvii, 396 p.
10. Rury J. L. Education and social change: contours in the history of American schooling. Fifth edition. New York: Routledge, 2016. viii, 261 p.
11. Schwille J. Internationalizing a school of education: integration and infusion in practice. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press, 2017. xvi, 293 p.
12. Shaping of European education: interdisciplinary perspectives / edited by M. Lawn, R. Normand. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2015. x, 232 p.

13. Sociology of education: a critical reader / edited by Alan R. Sadovnik and Ryan Coughlan. Third edition. New York: Routledge, 2016. xvii, 502 p.
14. Spiteri D. Multiculturalism, higher education and intercultural communication: developing strengths-based narratives for teaching and learning. London: Palgrave Macmillan UK, 2017. xxi, 230 p.
15. Spring J. H. Economization of education: human capital, global corporations, skills-based schooling. New York; London: Routledge, 2015. xii, 156 p.
16. The handbook of global education policy / edited by Karen Mundy, Andy Green, Bob Lingard, and Antoni Verger. Chichester, UK; Malden, MA: John Wiley & Sons, 2016. xxiv, 606 p.
17. The social and cultural foundations of education: a reader / edited by Joshua Diem. San Diego, CA: Cognella, 2016. xvi, 279 p.
18. The structure of schooling: readings in the sociology of education / edited by R. Arum, I. R. Beattie, M. K. Ford. Third Edition. Los Angeles: SAGE Publications, Inc., 2015. xii, 782 p.
19. Tomlinson S. A sociology of special and inclusive education: exploring the manufacture of inability. London; New York, NY: Routledge, 2017. xiv, 182 p.
20. Радин Е. П. Душевное настроение современной учащейся молодежи по данным Петербургской общестуденческой анкеты 1912 года: Психологическая и социологическая самооценка. Разочарованность. Санкт-Петербург: Н. П. Карбасников, 1913. 118 с.
21. Социология в России / под ред. В. А. Ядова. 2-е изд., перераб. и дополн. Москва: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. 696 с.
22. Сиверцев Л. Н. Высшая школа России: особенности послереволюционной реформы. *Социолог. исследования*. 1994. №3. С. 70–75.
23. Социология образования. Труды по социологии образования. Т. I. Вып. I / под ред. В. С. Собкина. Москва: Центр социологии образования РАО, 1993. 106 с.
24. Шубкин В. Н. Социологические опыты: методологические вопросы социальных исследований. Москва: Мысль, 1970. 288 с.
25. Титма М. Х., Кенкманн П., Саар Э. и др. Жизненные пути молодого поколения: Опыт и методика генетических исследований в социологии. Таллин: Ээсти раамат, 1983. 222 с.
26. Водзинская В. В., Шубкин В. Н., Сарапата А. Социальные проблемы труда и производства: Советско-польское сравнительное исследование / под ред. Г. В. Осипова и Я. Щепаньского; АН СССР, Ин-т конкретных социальных исследований; Пол. акад. наук; Ин-т философии и социологии. Москва; Варшава: Мысль, Książka i wiedza, 1969. 511 с.
27. Лесохина Л. Н., Шадрин Т. В. Центры образования взрослых. *Социолог. исследования*. 1989. №2. С. 52–56.
28. Лисовский В. Т., Дмитриев А. В. Личность студента / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. 184 с.
29. Черноволенко В. Ф., Паниотто В. И., Оссовский В. Л. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи: опыт социологического исследования. Киев: Наук. думка, 1979. 214 с.

30. Гурова Р. Г. К вопросу о конкретных социально-педагогических исследованиях. *Сов. педагогика*. 1966. № 2. С. 28–41.
31. Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967. 383 с.
32. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1984. 335 с.
33. Coleman J. S. Equality of educational opportunity [summary report]. Washington, U. S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Office of Education; for sale by the Superintendent of Documents, U. S. Govt. Print. Off., 1966. v, 33 p.
34. Нароцький О. Вища школа України в умовах трансформації суспільства. Харків: Основа, 2000. 240 с.
35. Україна: інтелект нації на межі століть: кол. моногр. / кер. авт. кол. В. К. Врублевський. Київ: Інтелект, 2000. 516 с.
36. Трудящаяся молодежь: ориентации и жизненные пути (опыт сравнительного международного социологического исследования) / под общ. ред. Ференца Гажо и Владимира Шубкина. Будапешт: ИОН при ЦК ВСРП, 1980. 595 с.
37. Левко А. И. Методологические проблемы социологии образования. *Социология*. 1997. № 1. С. 40–46.
38. Hayek F. A. von. The fatal conceit: the errors of socialism / edited by W. W. Bartley III. London; New York, N. Y.: Routledge, 1988. xiii, 180 p.
39. Филиппов Ф. Р. Социология образования. *Социолог. исследования*. 1994. № 8–9. С. 62–70.
40. Димов В. М., Лесная Л. В. Актуальные проблемы образования. *Соц.-полит. журн.* 1995. № 2. С. 169–182.
41. Требін М. П. Освіта в умовах глобалізації. *Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Студентська молодь в умовах глобалізації»* (м. Дніпро, 21 квітня 2017 р.) / відп. за вип. проф. В. В. Кривошеїн. Дніпропетровськ: Грані, 2017. С. 29–33.

REFERENCES

1. Ballantine, J. H., Hammack, F. M., Stuber, J. (2017). The sociology of education. Eighth Edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
2. Banfield, G. (2016). Critical realism for marxist sociology of education. New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group.
3. Bathmaker, A.-M., Ingram, N., Abrahams, J., Hoare, A., Waller, R., Bradley, H. (2016). Higher education, social class and social mobility: the degree generation. London: Palgrave Macmillan.
4. Brown, C. (2015). Evidence-informed policy and practice in education: a sociological grounding. London; New York: Bloomsbury Academic.
5. Brooks, R., McCormack, M., Bhopal, K. eds. (2015). Contemporary debates in the sociology of education. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan.

6. Jayaram, N. (2015). *Sociology of education in India*. Second edition (revised and enlarged). Jaipur: Rawat Publications.
7. Youn, T. ed. (2017). *Paradoxes of the democratization of higher education*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
8. Kupfer, A. ed. (2015). *Power and education: contexts of oppression and opportunity*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan.
9. Côté, J. E., Furlong, A. eds. (2016). *Routledge handbook of the sociology of higher education*. London; New York, NY: Routledge.
10. Rury, J. L. (2016). *Education and social change: contours in the history of American schooling*. Fifth edition. New York: Routledge.
11. Schwille, J. (2017). *Internationalizing a school of education: integration and infusion in practice*. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press.
12. Lawn, M., Normand, R. eds. (2015). *Shaping of European education: interdisciplinary perspectives*. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
13. Sadovnik, A. R., Coughlan, R. eds. (2016). *Sociology of education: a critical reader*. Third edition. New York: Routledge.
14. Spiteri, D. (2017). *Multiculturalism, higher education and intercultural communication: developing strengths-based narratives for teaching and learning*. London: Palgrave Macmillan UK.
15. Spring, J. H. (2015). *Economization of education: human capital, global corporations, skills-based schooling*. New York; London: Routledge.
16. Mundy, K., Green, A., Lingard, B., Verger, A. eds. (2016). *The handbook of global education policy*. Chichester, UK; Malden, MA: John Wiley & Sons.
17. Diem, J. ed. (2016). *The social and cultural foundations of education: a reader*. San Diego, CA: Cognella.
18. Arum, R., Beattie, I. R., Ford, M. K. eds. (2015). *The structure of schooling: readings in the sociology of education*. Third Edition. Los Angeles: SAGE Publications, Inc.
19. Tomlinson, S. (2017). *A sociology of special and inclusive education: exploring the manufacture of inability*. London; New York, NY: Routledge.
20. Radin, E. P. (1913). *Dushevnoe nastroyenie sovremennoy uchasheysya molodezhi po dannym Peterburgskoy obschestvencheskoy anketi 1912 goda: Psihol. i sotsiol. samootsenka. Razocharovannost*. Sankt-Peterburg: N. P. Karbasnikov [in Russian].
21. *Sotsiologiya v Rossii / Pod red. V. A. Yadova* (1998). 2-e izd., pererab. i dopoln. Moskva: Izdatelstvo Instituta sotsiologii RAN [in Russian].
22. Sivertsev, L. N. (1994). *Vysshaya shkola Rossii: osobennosti poslerevoljucionnoy reformy. Sotsiologicheskie issledovaniya, 3, 70–75* [in Russian].
23. *Sotsiologiya obrazovaniya. Trudy po sotsiologii obrazovaniya. Tom I. Vyipusk I / Pod red. V. S. Sobkina* (1993). Moskva: Tsentr sotsiologii obrazovaniya RAO [in Russian].
24. Shubkin, V. N. (1970). *Sotsiologicheskie opytyi: metodol. voprosy sotsialnykh issledovaniy*. Moskva: Myisl [in Russian].

25. Titma, M. H., Kenkmann, P., Saar, E. et al. (1983). Zhiznennyye puti molodogo pokoleniya: Opyit i metodika genet. issled. v sotsiologii. Tallin: Eesti raamat [in Russian].
26. Vodzinskaya, V. V., Shubkin, V. N., Sarapata, A. (1969). Sotsialnyie problemyi truda i proizvodstva: Sovetsko-pol. sravnit. issledovanie / Pod red. G. V. Osipova i Ya. Schepanskogo; AN SSSR. In-t konkretnyih sotsialnyih issledovaniy. Pol. akad. nauk. In-t filosofii i sotsiologii. Moskva; Varshava: Myisl, Książka i wiedza [in Russian].
27. Lesohina, L. N., Shadrina, T. V. (1989). Tsentryi obrazovaniya vzroslyih. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 2, 52–56 [in Russian].
28. Lisovskiy, V. T., Dmitriev, A. V. (1974). Lichnost studenta / Leningr. gos. un-t im. A. A. Zhdanova. Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta [in Russian].
29. Chernovolenko, V. F., Paniotto, V. I., Ossovskiy, V. L. (1979). Prestizh professiy i problemyi sotsialno-professionalnoy orientatsii molodezhi: opyit sotsiol. issled. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].
30. Gurova, R. G. (1966). K voprosu o konkretnih sotsialno-pedagogicheskikh issledovaniyah. *Sovetskaya pedagogika*, 2, 28–41 [in Russian].
31. Kon, I. S. (1967). Sotsiologiya lichnosti. Moskva: Politizdat [in Russian].
32. Kon, I. S. (1984). V poiskah sebya: Lichnost i ee samosoznanie. Moskva: Politizdat [in Russian].
33. Coleman, J. S. (1966). Equality of educational opportunity [summary report]. Washington, U. S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Office of Education; for sale by the Superintendent of Documents, U. S. Govt. Print. Off.
34. Narotskiy, O. (2000). Vyshcha shkola Ukrainy v umovakh transformatsii suspilstva. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
35. Ukraina: intelekt natsii na mezhi stolit kol. monohrafiia / Kerivnyk avtorskoho kolektyvu V. K. Vrublevskiy (2000). Kyiv: Intelekt [in Ukrainian].
36. Trudyaschayasya molodezh: orientatsii i zhiznennyye puti (opyit sravnitel'nogo mezhdunarodnogo sotsiologicheskogo issledovaniya) / pod obsch. red. Ferentsa Gazho i Vladimira Shubkina (1980). Budapesht: ION pri TsK VSRP [in Russian].
37. Levko, A. I. (1997). Metodologicheskie problemyi sotsiologii obrazovaniya. *Sotsiologiya*, 1, 40–46 [in Russian].
38. Hayek, F. A. von. (1988). The fatal conceit: the errors of socialism / edited by W. W. Bartley III. London; New York, N. Y.: Routledge.
39. Filippov, F. R. (1994). Sotsiologiya obrazovaniya. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 8–9, 62–70 [in Russian].
40. Dimov, V. M., Lesnaya, L. V. (1995). Aktualnyie problemyi obrazovaniya. *Sotsialno-politicheskiy zhurnal*, 2, 169–182 [in Russian].
41. Trebin, M. P. (2017). Osvita v umovakh hlobalizatsii. *Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Studentska molod v umovakh hlobalizatsii»* (m. Dnipro, 21 kvitnia 2017 r.) / vidp. za vypusk profesor V. V. Kryvoshein. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Hrani», 29–33 [in Ukrainian].

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ СОЦИОЛОГИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Пилипенко В. Е., Волянская Е. В.

В статье рассматриваются теоретико-методологические и исторические основы отечественной социологии образования, советский и постсоветский периоды развития последней. Становление дисциплины связывается с функционированием смежных отраслей знания: социологией, социологией семьи, социологией культуры, социальной психологией. Уровень и качество образования всегда играли важную роль в социальной мобильности, процессах формирования элитных групп. Именно латентная функция образования (предоставление человеку определенного статуса, воспроизведение социального неравенства), в первую очередь, является сферой исследования социологов. В силу этого дискуссии в советской социологии образования нередко имели достаточно острый политический подтекст. Значительное внимание в статье уделяется тому, как менялся фокус социологических исследований под влиянием «цензуры» и в период «снятия запретов». Социология образования и сегодня решает ряд «пограничных» вопросов теоретического разграничения с педагогикой, экономикой образования, демографией. Существенно различаются существующие в ней теории для выработки образа объекта и норм его исследования. Не всегда работают методы, зарекомендовавшие себя в других областях, в частности методы количественного анализа.

Ключевые слова: *социология образования, исторические основы, методологические принципы, социальные функции.*

DOMESTIC SOCIOLOGY OF EDUCATION: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL AND HISTORICAL FOUNDATIONS

Pilipenko V. Ye., Volyanska O. V.

Sociology of education belongs to those disciplines that were formed and institutionalized later than the analysis of social structure, social mobility, social organizations, etc. However, there are highly different theories, existing in it, of the image of the object and norms of its research creation. It is not always are suitable those methods that made a good showing of themselves in other branches, namely, quantitative analysis methods. The «boundary» problems of the theoretical differentiation with the pedagogy, economics of education and demography has not been solved yet.

This also concerns the formation and development of sociology of education and in Post-Soviet Ukraine. In essence, its formation begins only in the late 1960s, when philosophers, economists, lawyers, and teachers (based on the principle of «transparency» of interdisciplinary boundaries) began to carry out large-scale researches of the problems

of the transition from education to work and professional self-determination and careers, ignoring the taboo of the Central Committee of the (Communist Party of the Soviet Union (CPSU)).

Currently, the education system is becoming a key point in strategies on ensuring inheritance in the environment of the highest strata, monopolizing by them their positions in society. In addition, with the development of sociology of education, its tasks are complicating. Moreover, helping the latter to find its true role – one of the most important challenges faced by scholars – those, working in this field of knowledge. This concerns both the goals and methods of both qualitative and quantitative aspects of the case. At the same time, it is impossible not take into account and that fact that every stage in the development of society requires a specific distribution of the population by the level of education.

The institution of education by itself as if is «broken down» into an open function (task of mastering knowledge, skills and specialization) and a latent function (granting a person a certain status, recalling of social inequality). It is the second function is, above all, the sphere of application of the forces of the specialists-sociologists.

Under current conditions (especially in a country experiencing an economic and political crisis), the unpredictability of the decisions and behavior of various social groups and organizations is increasing sharply. It also puts new challenges before social scientists, since it is impossible to study such a society through the doctrines generated by the age of the Enlightenment. A new state of the society demands new approaches.

The peculiarity of the sociological approach to education is to analyze the interaction of subjects of education with material and spiritual production, with all spheres of social life. The main aim of the analysis of these relationships is to find the answer to the questions such as: to what extent education satisfies the needs of society and the individual, what is its effectiveness, that is, what functions does it perform? Partly, the talk on these functions was mentioned above. However, apparently, it will not be a mistake to mark the two main groups of social functions of education on the recalling of social life such as: an integrative and differentiating one.

The modern idea on education as a social institution, its relationships with public spheres, needs and interests of individuals (i.e. the allocation of its functions) – all these give right to speak on a new philosophy of education. Moreover, tasks of sociology of education largely lies in the investigation of this new philosophy of the educational process.

Keywords: sociology of education, historical bases, methodological principles, social functions.

Погрібна В. Л., доктор соціологічних наук, професор;
Підкуркова І. В., кандидат соціологічних наук, доцент

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

У статті визначається місце професійного самовизначення молоді в системі соціалізації. Аналіз даного феномену крізь призму «теорії збагачення праці» Ф. Герцберга дозволив авторам довести, що результати професійного самовизначення полягають у змінах у структурі свідомості особистості, які відбуваються поступово, супроводжуються формуванням професійних інтересів і приводять до свідомого вибору професії, розкриття власного професійного потенціалу та розбудови професійної кар'єри.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійний вибір, професійна ідентифікація, теорія збагачення праці.

Актуальність проблеми. Вступаючи у доросле життя після закінчення школи, випускники постають перед проблемою вибору професії. Це один із доленосних виборів у житті кожної людини, оскільки передбачає активний пошук свого місця у професійній структурі суспільства через процеси професійної самоідентифікації, самовизначення та саморозвитку. Від вдалого професійного самовизначення залежить не тільки ефективність реалізації особистісного потенціалу людини, але й функціонування суспільства в цілому. Активний усвідомлений вибір подальшої професійної діяльності може супроводжуватися певними труднощами, пов'язаними з відсутністю у суспільстві комплексної програми професійної орієнтації молоді. На жаль, сьогодні проблема професійного вибору практично повністю покладена на плечі молодих людей та їх батьків. Численні дослідження фіксують, що старшокласникам бракує інформації про професії, які існують у суспільстві, їх зміст та умови професійної діяльності, про сучасний ринок праці. Молодим людям не вистачає знань про власні можливості, про відповідність між професійними уподобаннями та власними схильностями й здібностями.

Аналіз основних джерел і публікацій свідчить про те, що дослідженню професійного самовизначення та професійної самоідентифікації в різних її аспектах присвятили свої праці такі вчені, як Т. В. Ананко, А. Арванітіс, Л. М. Даніельс, Л. Донг, Т. Л. Дурксен, Е. Ф. Зеєр, Л. А. Інжієвська, С. Калді, Р. М. Классен, Є. О. Клімов, Е. Ксакакос, М. З. Кузів, В. Т. Лозовецька, Г. Ф. Москалик, М. С. Пряжников, А. Резвані, П. Хосраві, Г.-М. М. Саппа,

П. Хосраві та ін. [1–12]. У роботах В. А. Архіпова, О. М. Бабосова, В. І. Журавльова, Ю. А. Зубок, В. Т. Лісовського, Є. М. Павлютенкова, В. П. Потапова, В. І. Чупрова знаходимо аналіз чинників, що впливають на формування професійного самовизначення та професійну мотивацію молоді, а проблема соціальної обумовленості вибору тих чи інших професій, динаміка їх престижу, професійні інтереси та наміри представлені в наукових дослідженнях Є. І. Головахи, Д. Л. Костянтинівського, В. Г. Костюка, М. М. Траскунової, М. Х. Тітми, В. М. Шубкіна.

Метою статті є теоретичне та емпіричне обґрунтування феномену професійного самовизначення молоді в умовах мобілізованого (перехідного) суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема професійного самовизначення існує у людини протягом усього життя. Як зазначає у своїх роботах Е. Ф. Зеєр, перед особистістю постійно виникають проблеми, що вимагають від неї визначення свого ставлення до професій, іноді аналізу і рефлексії власних професійних досягнень, прийняття рішення про вибір професії або її зміну, уточнення або корекцію кар'єри, вирішення інших професійно обумовлених питань [13].

Професійне самовизначення – не одномоментний акт вибору професії, а комплексне явище, що включає у себе філософські, психологічні, соціологічні, педагогічні аспекти і може актуалізуватися на різних етапах становлення особистості.

Існує багато визначень сутності поняття «професійне самовизначення». Однак усі вони містять декілька основних моментів. По-перше, професійне самовизначення – це усвідомлений вибір професійної діяльності, заснований на оцінці власних здібностей та можливостей, особливостей професії та вимог до неї. Так, М. Дубінка зазначає, що «професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає... самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста» [14, с. 48]. Е. Ф. Зеєр додає до цього ще й такі показники, як усвідомлення цінності суспільно-корисної праці; орієнтування в соціально-економічній ситуації і прогнозування престижності обраної праці; загальне орієнтування в світі професій і виділення професійної мети; інформування про професії, спеціальності, професійні навчальні заклади і місця працевлаштування; уявлення про перешкоди на шляху досягнення професійних цілей, про свої переваги, що сприяють реалізації намічених планів і перспектив; наявність резервних варіантів вибору на випадок невдачі за основним варіантом професійного самовизначення; початок практичної

реалізації особистісної професійної перспективи і постійне коригування намічених планів [13].

По-друге, процес професійного самовизначення зазвичай пов'язаний з прагненням людини до саморозвитку та самореалізації. Зокрема, М. С. Пряжников підкреслює нерозривний зв'язок професійного самовизначення із само-реалізацією людини в інших важливих сферах життя, і відзначає: «суттю професійного самовизначення є самостійне і усвідомлене знаходження значень обраної або вже виконуваної роботи і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, а також знаходження значення в самому процесі самовизначення» [15, с. 64].

По-третє, професійне самовизначення характеризується активним пошуком можливостей для власного професійного саморозвитку. Як зазначає В. Т. Лозовецька, «особистість відходить від позиції об'єкта впливу з боку суспільства, державних і громадських організацій щодо вирішення своєї професійної долі, перестає служити об'єктом програмування ззовні» [16, с. 10], стаючи самостійним суб'єктом професійного самовизначення.

Найбільш актуальною проблема професійного самовизначення стає у юному віці, коли випускники школи – старшокласники вперше обирають професію. У цей час у молодих людей актуалізуються такі пошукові етапи: первинна орієнтація у професіях, формування професійної готовності до самовизначення, формування професійних намірів, розвиток інтересів та схильностей, конкретний професійний вибір.

Відповідно, чинниками успішного професійного самовизначення є: поінформованість про те, які у суспільстві існують професії, та які до них висуваються вимоги; знання об'єктивних потреб у різних видах праці у суспільстві; оцінка своїх якостей та здібностей і співвідношення їх з вимогами професії та ін.

У той же час слід зазначити, що за умов відсутності загальної профорієнтаційної програми у суспільстві у процесі професійного самовизначення особистості можуть виникати певні проблеми, пов'язані з адекватністю оцінки власних здібностей, змісту праці, кон'юнктури ринку праці тощо. Ці проблеми потребують негайного вирішення.

Враховуючи, що процес ідентифікації у відповідності до теорій Г. Теджфела [17] і Дж. Тернера [18] включає дві взаємодіючі підсистеми – соціальну та особистісну, соціальна самоідентифікація є основою для визначення життєвих стратегій у взаємовідносинах із соціальним оточенням. При цьому професійна самоідентифікація характеризує прагнення особистості оволодіти знаннями, уміннями та навичками тієї або іншої професії, мислене застосування до себе професійно значущих особливостей характеру, поведінки, спілкування, тобто формується через професійне самовизначення.

У процесі професійного самовизначення особистість, орієнтуючись на певну професійну групу суспільства, до якої прагне вступити, має виявити свої особистісні якості та оцінити їх. Залежно від наявності необхідних для професії якостей формується «вольова спрямованість на самоідентифікацію з обраною групою шляхом збереження і розвитку особистісних якостей, що сприяють самоідентифікації, або пошуки іншої групи» [19]. Фактично мова йде про можливість працювати за своїм покликанням.

Слово «покликання» у тлумачному словнику С. Ожегова має значення (мовою оригіналу): «склонність к тому или иному делу, профессии»; «дело жизни, предназначение» [20, с. 609]. Схильність людини до професії співвідноситься з тими видами діяльності, якими вона займається в господарському житті суспільства. Але в господарському житті суспільства представлені і ті, хто схильностей до справи, якою зайняті, не мають. І в цьому сенсі вони не мають шансів стати професіоналами. Постає питання: яким може бути стан суспільства, якщо в ньому взаємодіють професіонали і непрофесіонали? Відповідь є очевидною.

На необхідність створення умов, при яких у професійній діяльності людини виявляється її «природна» схильність до того, чим вона зайнята на підприємстві чи в організації, вказують результати деяких соціологічних досліджень, що проводилися ще за часів радянської влади. Якщо продуктивність праці працівника, що вдало обрав свою роботу і виконує її з бажанням, прийняти за 100%, то продуктивність праці працюючого без бажання буде складати 65%; працюючого охоче, але такого, що неправильно обрав професію – 50%, а тих, хто працює без бажання і помилився у професійному виборі – 30 (!) % [21, с. 208–209].

Разом з тим визнання факту «вірного»/«невірного» професійного самовизначення молоді людини припускає, що в процесі професійної діяльності відіграють важливу роль здатності, які не піддаються змінам. Оскільки здатності, що дані людині від природи, не змінюються в процесі спільної діяльності, вони виконують функцію незмінних (інваріантних) величин та є тими елементами, значенням яких не можна нехтувати, оскільки саме на їхній основі повинна будуватися оптимальна організація професійної діяльності людини.

У подальшому аналізі феномену професійного самовизначення ми пропонуємо звернутися до ідей Ф. Герцберга і його співробітників, які у другій половині 50-х рр. минулого століття розробили «теорію збагачення праці». Вони, зокрема, визнають: «Якщо праця (labour) нудна, монотонна або неприємна, людина стане працювати тільки заради того, щоб уникнути матеріальних позбавлень і несхвалення. ...І навпаки, для людей будь-якої культури й у будь-якому регіоні завжди кращим мотиватором праці є власне

уміння робити конкретну роботу (work), котра відповідає їхнім здібностям, звичайно, за умови, що така робота їм надана» [22, с. 125]. Відповідно до цього висновку дослідники направили свої зусилля в напрямку, який самі ж і визначили як найбільш перспективний для вивчення. «Збагачення праці, – вказують Ф. Герцберг і М. У. Майнер, – допомагає так організувати роботу, щоб здібності і можливості їх виявити росли в працівників швидкими темпами» [22, с. 129]. Отже, модель дій, запропонована авторами теорії збагачення праці, являє приклад того, як на раціональному рівні може змінюватися підхід до організації спільної діяльності людей, що, в свою чергу, опосередковано впливає на механізм професійного самовизначення. Якщо молода людина розуміє, що «збагачена праця» надасть або, навпаки, не надасть їй можливість розкрити власний професійний потенціал і побудувати професійну кар'єру, вона бути робити свій вибір свідомо, а не інтуїтивно.

Таким чином, науковці відійшли від протиставлення чинників, що впливають на працівника та пояснюються в рамках змістовних і процесуальних теорій мотивації, й звернулися до розробки системних моделей. Такого роду моделі, що містять рівні активності працівника, визнають, що такі поняття, як «зусилля», «здібності», «результати», «винагороди», «задоволення», «сприйняття», мають співвідноситися у рамках єдиної системи, невід'ємною складовою якої є професійне самовизначення та професійний вибір.

Відомо, що у кожної молодої людини, що стоїть на порозі вибору свого професійного майбутнього, є не тільки культурно обумовлені, але і індивідуальні особливості. Факт наявності в особистості «позакультурних» індивідуальних особливостей робить професійний вибір елементом процесу організації праці [23, с. 26]. Але при цьому не ставиться питання про те, що професійний вибір у масштабах суспільства – це приваблива і демократична ідея. Так, Е. Дюркгейм, надаючи особливого значення організації професійної діяльності людей у сучасному йому суспільстві на умовах праці по здібностях, підкреслював, що недостатньо виробити нові правила організації праці, «необхідно ще, щоб вони були справедливі, а для цього треба, щоб зовнішні умови конкуренції були рівними» [24, с. 378].

Разом з тим ідея рівних умов для усіх на стадії її практичної реалізації набуває форми соціального примусу, втрачаючи при цьому усю свою привабливість і демократичність («Держава» Платона). Якщо професійний вибір не знаходить такої форми, у якій він стає «привабливим» для молодої людини, то її професійна соціалізація «нагадує не завжди влучний постріл по мішені, яка рухається» [25, с. 124].

Досить часто сучасні випускники шкіл приходять до ситуації професійного самовизначення без певної мотивації, не усвідомлюючи важливості цього кроку, бо є значний ризик помилкового вибору, який може потягнути

за собою особисті розчарування та гальмування процесу професіоналізації. З метою дослідження мотивів професійного самовизначення молоді у жовтні 2016 р. було проведено опитування 784 студентів першого курсу усіх інститутів та факультетів денної форми навчання Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

За статтю було опитано 42,2% чоловіків та 57,8% жінок. Більшість опитаних першокурсників – представники Харківської (27,2%) та прилеглих до неї областей – Донецької (11,4%), Дніпропетровської (8,9%), Луганської (7,0%). Це свідчить про те, що у своїх освітніх орієнтаціях молоді люди обирають, в основному, свій регіон для навчання.

Професійна самоідентифікація та професійне самовизначення зумовлене певним мотиваційним підґрунтям, що відбиває, з одного боку, реалії суспільного життя, а з іншого – духовні потреби особистості. Це ми можемо спостерігати у відповідях респондентів на запитання «Чому Ви для навчання обрали саме Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого?». Найбільш поширеною відповіддю (62,9%) були «компліменти» в бік професії, якій навчають в університеті, 56,9% першокурсників давно мріяли навчатися саме в цьому університеті, 43,8% хотіли отримати диплом престижного вишу, 40,5% вважають, що в університеті є перспективи подальшого працевлаштування, кар'єри, 23,9% звернули увагу на те, що університет має добру матеріально-технічну базу, 15,5% респондентів як мотив обрали бажання продовжити династію батьків. Як бачимо, домінують мотиви, пов'язані із «модною», затребуваною професією, престижністю вишу, перспективою працевлаштування, що одночасно є засобом реалізації себе у професії та гарантованим високим соціальним статусом.

Мотив продовження династії заслуговує окремої уваги. Під впливом сім'ї формується вихідна система ставлення до світу, професії і себе, як майбутнього професіонала. Велике значення при цьому мають так звані «сценарії виховання». Ці сценарії можуть сприяти формуванню, як правило, полярних типів мотивації – цільової та контрмотивації. Формування першого, найбільш привабливого, типу відбувається в результаті використання класичних виховних стратегій, коли батьки м'яко і ненав'язливо спрямовують природні схильності і здібності дитини в русло їхньої максимальної реалізації. Проте можна виділити і найбільш поширені батьківські плани, що негативно позначаються на майбутньому професійному житті.

1. Жорстка статева перевага – у випадку попереднього настрою на дитину певної статі при появі дитини іншої спостерігається або виховання по типу протилежної статі, із жорстким нав'язуванням відповідних інтересів і професій, або падіння інтересу до виховання взагалі й ігнорування явних здібностей дитини.

2. Прагнення продовжити в дитині власну лінію розвитку – нав'язується професійний напрям, подібний до батьківського, нерідко протилежний істинним здібностям і схильностям.

3. Прагнення до компенсації – батьки вважають, що дитина просто зобов'язана досягти того, що не вдалося батькам.

4. Реалізація сценарію «батьки вундеркінда» – дитину орієнтують на дуже високі досягнення в обстановці підвищеної відповідальності і перевтоми.

5. Прагнення до збереження батьківського пріоритету за будь-яку ціну – розвиток дитини навмисно гальмується з тим, щоб вона не перевищила рівня батьків, у тому числі й у професійному відношенні.

У більшості випадків результатом реалізації подібних сценаріїв є штучне обмеження кола майбутніх професійних занять, емоційна напруженість, зниження самооцінки, а у професійному аспекті – неадекватний вибір професійного шляху, низька ефективність діяльності. Хоча наше дослідження виявило відносно невисокий відсоток респондентів, які визначають свій професійний вибір бажанням продовжити сімейну династію (15,5%), ми схильні пояснювати це розвитком самостійності як домінуючої якості в структурі модального типу особистості, характерного для сучасної української молоді, а також переважанням в сім'ях опитаних першокурсників класичних соціально позитивних виховних стратегій.

Крім батьків, найбільш поширеними джерелами інформації про університет були визначені сайт університету (53,9%), друзі та знайомі (52,4%), а також Дні відкритих дверей (16,2%) й соціальні мережі (13,8%). Найменш інформативними для респондентів джерелами виявилися телебачення (1,4%) та газети і журнали (0,4%).

Отже, можемо спостерігати природне підвищення впливовості такої гілки засобів масової інформації, як Інтернет, потенціал якого доцільно максимально використовувати в профорієнтаційній роботі.

Аналіз соціального походження першокурсників виявив, що більшість із них мають батьків-підприємців (22,1%). Далі рейтинг склали такі позиції – юрист (15,5%), представник робочої професії (11,6%), працівник освіти (7,5%), медичний працівник (6,1%), економіст (5,7%), інженер (3,5%), працівник сільського господарства (2,1%). Близько 9% опитаних відповіли, що їх батьки – безробітні, ще 5% – пенсіонери.

Отже, простежується три основних напрями впливу батьків на професійне самовизначення дітей: 1) підприємці мають за мету орієнтацію нащадків на продовження сімейного бізнесу, можливість поглибленої підготовки з проблем, що забезпечують юридичне супроводження бізнес-діяльності; 2) юристи орієнтують на спадкоємність та престиж професії; 3) «бюджетни-

ки» бажають забезпечити дітей надійним майбутнім, спрямовуючи їх на отримання престижної професії у високореєтинговому вузі, і, як наслідок, можливість після його закінчення знайти гідне місце роботи.

Висновки. Професійне самовизначення молоді є важливою складовою процесу соціалізації, його результати полягають у змінах в структурі свідомості особистості, які відбуваються поступово, супроводжуються формуванням професійних інтересів і призводять до свідомого вибору професії. Виходячи з цього, особливого значення набуває теза Є. А. Климова: «Професія – це доля, життєвий шлях людини... це і спосіб життя, і склад думок, і стереотипи сприйняття світу, і соціальний тип людини» [26, с. 7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Arvanitis A. Autonomy and morality: A Self-Determination Theory discussion of ethics. *New Ideas in Psychology*. 2017. Vol. 47. P. 57–61.
2. Brummelhuis ten L. L., Lautsch B. A. Office or kitchen? Wellbeing consequences of role participation depend on role salience. *Journal of Vocational Behavior*. 2016. Vol. 93. P. 171–182.
3. Camus G., Berjot S., Amoura C. et al. Motivation scale to be (re)worked: towards a new approach of the theory of self-determination. *Canadian Journal of Behavioural Science*. 2017. Vol. 49, Issue 2. P. 122–132.
4. Durksen T. L., Klassen R. M., Daniels L. M. Motivation and collaboration: The keys to a developmental framework for teachers' professional learning. *Teaching and Teacher Education*. 2017. Vol. 67. P. 53–66.
5. Freund A., Cohen A., Blit-Cohen E. et al. Professional socialization and commitment to the profession in social work students: A longitudinal study exploring the effect of attitudes, perception of the profession, teaching, training, and supervision. *Journal of Social Work*. 2017. Vol.17, Issue 6. P. 635–658.
6. Kaldi S., Xafakos E. Student teachers' school teaching practice: The relation amongst perceived self-competence, motivation and sources of support. *Teaching and Teacher Education*. 2017. Vol. 67. P. 246–258.
7. Rezvani A., Khosravi P., Dong L. Motivating users toward continued usage of information systems: Self-determinationtheory perspective. *Computers in Human Behavior*. 2017. Vol. 76. P. 263–275.
8. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory: basic psychological needs in motivation, development, and wellness. New York: Guilford Press, 2017. xii, 756 p.
9. Self and social identity in educational contexts / edited by Kenneth I. Mavor, Michael J. Platow and Boris Bizumic. London; New York, NY: Routledge, 2017. xiv, 363 p.
10. Self-determination theory (SDT): perspective, applications and impact / Susan L. Wade, editor. New York: Nova Publishers, 2017. xi, 180 p.

11. Self-determination theory in new work arrangements / Maria José Chambel, editor. Hauppauge, New York: Nova Science Publishers, Inc., 2016. x, 160 p.
12. The theory of self-determination / edited by Fernando R. Tesón. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2016. xi, 245 p.
13. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учеб. пособие для студентов вузов. 4-е изд., перераб., доп. Москва: Академ. Проект; Фонд «Мир», 2006. 336 с.
14. Дубінка М. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця. *Наук. зап. КДПУ. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград. 2015. Вип. 140. С. 47–51.
15. Пряжников Н. С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 62–71.
16. Лозовецька В. Т. Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці: монографія. Київ: ІНТО НАПН України, 2012. 157 с.
17. Social identity and intergroup relations / edited by Henri Tajfel. Cambridge, Cambridgeshire; New York: Cambridge University Press, 1982. xv, 528 p.
18. Turner J. C. Social Categorization and Self-Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behavior. *Advances in Group Process: Theory and Research* / edited by E. J. Lawler. Greenwich, Connecticut: JAI Press, 1985. Vol. 2. P. 77–121.
19. Инжиевська Л. А. Психологічні особливості професійної самоідентифікації молодого фахівця. URL: <http://vuzlib.com/content/view/434/94/>.
20. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 3-е изд. Москва: Азъ Ltd., 2008. 928 с.
21. Энциклопедия профессионального образования: в 3 т. / руководитель авт. кол., науч. и лит. ред. С. Я. Батышев; науч.-ред. совет: С. Я. Батышев (пред.) и др. Москва: Рос. акад. образования: Проф. образование, 1998. Т. 1: А-Л. 1998. 566 с.
22. Херцберг Ф., Майнер М. У. Побуждения к труду и производственная мотивация. *Социолог. исследования*. 1990. № 1. С. 121–129.
23. Рощина Я. М., Другов М. А. Выбор профессии: по любви или по расчету?: Препринт WP3/2002/04. Москва: ГУ-ВШЭ, 2002. 43 с.
24. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / пер. с фр. и послесл. А. Б. Гофмана. Москва: Наука, 1991. 572 с.
25. Смелзер Н. Социология / науч. ред. изд. на рус. яз. и авт. предисл. В. А. Ядов; пер. с англ. Москва: Феникс, 1994. 687 с.
26. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для вузов. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 509 с.

REFERENCES

1. Arvanitis, A. (2017). Autonomy and morality: A Self-Determination Theory discussion of ethics. *New Ideas in Psychology*. 47: 57–61.
2. Brummelhuis, ten L. L., Lautsch, B. A. (2016). Office or kitchen? Wellbeing consequences of role participation depend on role salience. *Journal of Vocational Behavior*. 93: 171–182.

3. Camus, G., Berjot, S., Amoura, C. et al. (2017). Motivation scale to be (re)worked: towards a new approach of the theory of self-determination. *Canadian Journal of Behavioural Science*. 49 (2): 122–132.
4. Durksen, T. L., Klassen, R. M., Daniels, L. M. (2017). Motivation and collaboration: The keys to a developmental framework for teachers' professional learning. *Teaching and Teacher Education*. 67: 53–66.
5. Freund, A., Cohen, A., Blit-Cohen, E. et al. (2017). Professional socialization and commitment to the profession in social work students: A longitudinal study exploring the effect of attitudes, perception of the profession, teaching, training, and supervision. *Journal of Social Work*. 17 (6): 635–658.
6. Kaldi, S., Xafakos, E. (2017). Student teachers' school teaching practice: The relation amongst perceived self-competence, motivation and sources of support. *Teaching and Teacher Education*. 67: 246–258.
7. Rezvani, A., Khosravi, P., Dong, L. (2017). Motivating users toward continued usage of information systems: Self-determination theory perspective. *Computers in Human Behavior*. 76: 263–275.
8. Ryan, R. M., Deci, E. L. (2017). Self-determination theory: basic psychological needs in motivation, development, and wellness. New York: Guilford Press.
9. Mavor, K. I., Platow, M. J., Bizumic, B. eds. (2017). Self and social identity in educational contexts / edited by Kenneth I. Mavor, Michael J. Platow and Boris Bizumic. London; New York, NY: Routledge.
10. Wade, S. L. ed. (2017). Self-determination theory (SDT): perspective, applications and impact. New York: Nova Publishers.
11. Chambel, M. J. ed (2016). Self-determination theory in new work arrangements. Hauppauge, New York: Nova Science Publishers, Inc.
12. Tesón, F.R. (2016). The theory of self-determination / edited by Fernando R. Tesón. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
13. Zeer, E. F. (2006). Psihologiya professiy: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. 4-e izd., pererab., dop. Moskva: Akademicheskiiy Proekt; Fond «Mir» [in Russian].
14. Dubinka, M. (2015). Spetsyfika profesiinoho samovyznachennia osobystosti maibutnoho fakhivtsia. *Naukovi zapysky KDPU. Seriya: Pedahohichni nauky*, 140, 47–51 [in Ukrainian].
15. Pryazhnikov, N. S. (1996). Professionalnoe samoopredelenie v kulturno-istoricheskoy perspektive. *Voprosyi psihologii*, 1, 62–71 [in Russian].
16. Lozovetska, V. T. (2012). Profesiina orientatsiia molodi v umovakh suchasnoho rynku pratsi: monohrafiia. Kyiv: IPTO NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Tajfel, H. ed. (1982). Social identity and intergroup relations / edited by Henri Tajfel. Cambridge, Cambridgeshire; New York: Cambridge University Press.
18. Turner, J. C. (1985). Social Categorization and Self-Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behavior. *Advances in Group Process: Theory and Research* / edited by E. J. Lawler. Greenwich, Connecticut: JAI Press, 2: 77–121.
19. Inzhyievska, L. A. Psykholohichni osoblyvosti profesiinoy samoidentyfikatsii molodoho fakhivtsia. URL: <http://vuzlib.com/content/view/434/94/> [in Ukrainian].

20. Ozhegov, S. I., Shvedova, N. Yu. (2008). *Tolkoviy slovar russkogo yazyika*. 3-e izd. Moskva: Az' Ltd. [in Russian].
21. *Entsiklopediya professionalnogo obrazovaniya*: V 3 t. / Rukovoditel avt. kol., nauch. i lit. red. S. Ya. Batyishev; Nauch.-red. sovet: Batyishev S. Ya. (pred.) i dr. (1998). Moskva: Ros. akad. obrazovaniya: Prof. obrazovanie, T. 1: A-L [in Russian].
22. Hertsberg, F., Mayner, M. U (1990). *Pobuzhdeniya k trudu i proizvodstvennaya motivatsiya. Sotsiologicheskie issledovaniya. 1, 121–129* [in Russian].
23. Roschina, Ya.M., Drugov, M. A. (2002). *Vyibor professii: po lyubvi ili po raschetu?*: Preprint WP3/2002/04. Moskva: GU-VShE [in Russian].
24. Dyurkgeym, E. (1991). *O razdelenii obschestvennogo truda. Metod sotsiologii / per. s fr. i posleslovie A. B. Gofmana*. Moskva: Nauka [in Russian].
25. Smelzer, N. (1994). *Sotsiologiya / Nauch. red. izd. na rus. yaz. i avt. predisl. V. A. Yadov; per. s angl.* Moskva: Feniks [in Russian].
26. Klimov, E. A. (1996). *Psihologiya professionalnogo samoopredeleniya: ucheb. posobie dlya vuzov*. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Погребная В. Л., Подкуркова И. В.

В статье определяется место профессионального самоопределения молодежи в системе социализации. Анализ данного феномена сквозь призму «теории обогащения труда» Ф. Херцберга позволил авторам доказать, что результаты профессионального самоопределения заключаются в изменениях в структуре сознания личности, которые происходят постепенно, сопровождаются формированием профессиональных интересов и приводят к осознанному выбору профессии, выявлению собственного профессионального потенциала и построению профессиональной карьеры.

***Ключевые слова:** профессиональное самоопределение, профессиональный выбор, профессиональная идентификация, теория обогащения труда.*

PROFESSIONAL SELF-DEFINITION: PROBLEMS OF THE THEORY AND THE PRACTICE

Pogribna V. L., Pidkurkova I. V.

The problem of professional self-determination exists in a person throughout his life. Personality always faces problems requiring her to determine her attitude to professions, sometimes to analyze and reflect their own professional achievements, to decide on the choice of profession or its change, refinement or correction of a career, the resolution of other professionally determined issues.

There are many definitions of the concept of «professional self-determination». However, they all contain a few key points. First, professional self-determination is a conscious

choice of professional activity, based on the assessment of their own abilities and capabilities, the characteristics of the profession and the requirements for it. Second, the process of professional self-determination is usually associated with the person's desire for self-development and self-realization. Thirdly, professional self-determination is characterized by an active search for opportunities for own professional self-development.

The most actual problem of professional self-determination is at a young age, when school graduates – senior students first choose a profession.

Factors of successful professional self-determination are: awareness of what are the professions in the society and what are the requirements for them; knowledge of objective needs in different kinds of work in society; assessment of their qualities and abilities and their correlation with the requirements of the profession etc.

In the process of professional self-determination, the personality, guided by a certain professional group of the society, to which he aspires to enter, must reveal his personal qualities and evaluate them, to show a «tendency to a profession».

In analyzing the phenomenon of professional self-determination, one should turn to the ideas of F. Herzberg and his colleagues, who in the second half of the 1950s developed a «theory of enrichment of labor». This made it possible to conclude that if a young person realizes that «enriched labor» will provide or, on the contrary, will not enable her to reveal her own professional potential and build a professional career, she will make her choice consciously and not intuitively.

Quite often modern graduates of schools come to a situation of professional self-determination without a certain motivation, not realizing the importance of this step, because there is a significant risk of mistaken choice, which can lead to personal frustrations and inhibition of the process of professionalization.

In order to study the motives of professional self-determination of young people in October 2016, 784 students of the first year of study at all institutes and faculties of full-time education at Yaroslav the Wise National Law University were interviewed. The results of the survey made it possible to draw conclusions about the motivational basis for professional self-identification and professional self-determination, the priority sources of information about the future profession and educational institution etc.

Keywords: professional self-determination, professional choice, professional identification, theory of the enrichment of labor.

Pogribna V. L., Doctor of Sociological Sciences, Professor;
Sakhan O. M., PhD (Sociology), Associate Professor

RESOURCES AND RISKS OF PERSONAL AUTONOMY IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY: SOCIOLOGICAL ASPECTS OF THE ANALYSIS

The sociological aspect of the issue related to personal autonomy under the terms and conditions of the modern development of the Ukrainian society has been considered. It is proved that autonomy, as an integrative quality of an individual, is formed and manifested in the course of the social interaction of individuals in various life spheres. It is shown that the personal autonomy is determined by the freedom to choose the actions in different social situations, the possibility of own individual potential realization during selection and implementation of any activity. The reasons and social consequences of the risks of the personal autonomy in the modern Ukrainian society have been analyzed.

Keywords: *personality, autonomy, mentality, social activity, political activity, independence resources, and independence risks.*

Target setting. Socio-political changes that are going on in the modern Ukrainian society require people to quickly orient themselves in new circumstances, to independently self-manage their behavior and to act in accordance with their personal motivation, not controlled externally, to take decisions and to make choices that are most relevant to the circumstances that have developed. Depending on the level of the personal autonomy and various resources that a person can use to achieve his/her own goals for certain purposes, a person establishes his/her contacts with the outside world (from the manifestation of independence to indifferent subordination) and demonstrates the ability to effectively influence not only his/her life but also the surrounding world. However, the personal autonomy can cause risks, whereas negligence thereof may lead to consequences that are difficult, and sometimes even impossible, to be rectified. In connection therewith, the issue of showing the meaning of the main resources and the possible risks of the personal autonomy in the modern Ukrainian society becomes of particular importance.

The rationale of the possibilities and obstacles to the personal autonomy formation is caused by the theoretical and practical needs of the social transformations in Ukraine. Today we should state that the relatively passive role of the participants in the social interactions, which has been observed over the last decades of the 20th century, has been changed significantly. And this can only be explained by the

process of building of democratic institutions of the society (all the more so as there are opposite tendencies) or the growing role of the subjective factor is clearly not enough. It is a qualitatively new phenomenon – an access to the social arena for a large number of self-acting individuals. A person becomes not only a formal agent (according to P. Shtompka) of the historical process but also gets the opportunity to influence various aspects of his/her own life in the economic, social, political, and spiritual spheres of being. His/her potential is changing substantially because it is based on the ability to effectively influence the surrounding world and himself/herself. In this case, the researcher has a number of issues that require immediate resolution. The most important among them are as follows. Firstly, in what way is this potential formed and realized? Is it in demand in modern Ukraine? Secondly, does the increase in individual autonomy increases his/her freedom, especially when it affects the interests of those who already own property, power and other instruments of influence? Thirdly, what are the prospects and consequences of the development of the mass independence for a person and society as a whole? How is the tendency of the personal autonomy growth consistent with a need in the social partnership system development? Or is it, maybe, just an illusion of partnership, which only hides the change in the nature of social communications? Thus, the issue related to the determination of the resources and risks of the individual autonomy in the modern Ukrainian society is actualized.

The analysis of the recent studies and publications certifies the fact that certain aspects of the issue under study have already been in the scientific interest of Ukrainian and foreign scientists. The issue of the individual autonomy is most highlighted in the psycho-pedagogical studies of G. O. Ball, F. Benson, H. M. Hodina, Yu. M. Dmytrieva, M. I. Makhmutov, P. I. Podkasysty, A. H. Khrypkova (essence, nature and structure of independence, the ratio of its components); P. K. Anokhin, S. Yu. Golovin, O. H. Kovaliov, H. S. Kostiuk, O. V. Petrovsky, D. A. Tsyryn, Z. I. Shylkunova, V. Ya. Yablonko (various properties and personal features); R. S. Bure, Z. V. Yelisyeyeva, K. P. Kuzovkova, M. V. Krulekht, A. A. Liublinska, S. A. Marutian, N. Ya. Mykhailenko, S. L. Rubinstein, V. O. Sukhomlynsky, K. D. Ushynsky (stages, conditions and methods of independence development); Z. V. Halazhynsky, E. Ya. Golant, L. H. Dyka, A. L. Zhuravliev, L. A. Korostylyev, A. B. Kupreichenko, V. I. Morosanova, H. S. Pryhin (various phenomena of the personality autonomy, among which, for example, self-regulation, self-affirmation, self-realization, etc.) and others. However, a few sociological studies of this issue (Yu. I. Giller, M. Kon, P. Shtompka) [1-3] are limited to the consideration of the phenomenon of autonomy in combination with other personal features, leaving the issue of resources and risks without due attention, that causes new scientific research.

The *purpose of the article* is to identify the resources and to determine the ways to reduce the risks of personal autonomy in the modern socio-political space of Ukraine in the context of the sociological science.

Statement of basic materials. *Independence* (in psychology – internality) is one of the most important volitional powers of an individual that is formed in the process of his/her socialization and reaches a certain level of development during education and upbringing and individual implementation of various activities. In fact, it is the development of *self-being* (according to J. Mid), the disclosure of the individual's human potential. Independence is manifested in the *active position of the individual* in relation to the realization of the set goal, in the ability to act regardless of any external influence, to rely on own forces, views and beliefs, taking into account the position and experience of other persons, and to be responsible for their own actions and consequences thereof.

Internal qualities of a person, his/her knowledge, skills and abilities, psychological characteristics, attitude to the process of activity, results and conditions of its implementation, in conjunction with the external living conditions (socio-political, economic, spiritual and cultural, etc.) and the nature of social relations, which are caused by the historical types of the relationship between a person and the social space, determine the *degree of autonomy* and *resource potential* of the individual.

During satisfaction of the needs, implementation of the interests and values of the individual there may be the *risks* of its independence. This, among other things, relates to the level of freedom and socio-legal protection of human rights in a concrete historical social system, the dependence of psychological characteristics of a person on the parameters of the socio-stratified and socio-class structure of society and the ability to use its resources (economic, material, human, social, organizational, political, moral, spiritual, cultural, informational, etc.) to support their actions and activities when achieving the goals.

Long-term being of the Ukrainian population under the terms and conditions of permanent opposition of political forces, high level of corruption and selective justice, unemployment, depreciation of the monetary unit, rapid change in the priorities of life, as well as violent events of recent years (Revolution of Dignity 2013-2014, Russian armed aggression against Ukraine, annexation of the Crimea, etc.) contributed to the fact that the paternalistic mood of the Ukrainian society began to yield to an active civic position. Thus, the level of independence in the consciousness and actions of Ukrainians has started to increase actively.

The rethinking of the today realities by the citizens of our country, the understanding of the essence of the processes taking place in the society, the desire to have confidence in the future and the real protection of their rights and freedoms,

the desire to accelerate the implementation of the European standards in all spheres of public life have encouraged a significant part of the Ukrainian society to have a sense of responsibility for their country, readiness to take an active part in democratic transformations, the process of the state reformation and the development of civil society institutions, protection those interests of fellow citizens, attempts to find their *own ways to take part in the social and political life* and relations with the authorities.

On the socio-political arena there were subjects of new types – born and up-brought under the terms and conditions of an independent Ukrainian state that are not burdened with authoritarian and conservative views, are confident in their forces, whose activity determines the directions of development of all spheres of the public life [4, p. 152]. People's awareness of the community of their interests with the interests of those social and political groups to which they belong due to objective and subjective factors, a civil status of the subject, endowed with rights, freedoms, and opportunities to influence the power formed the motivation of the *active inclusion of a person in the political sphere of life* of the modern Ukrainian society, manifestation of autonomy and initiative of the individual. The revival of the values of freedom, dignity, and patriotism, liberation of creative potential and civic activity in the socio-political space of Ukraine contributed to the fact that people had a belief “in their own ability to assume the responsibility for their actions, as well as the fact that the society has a form of government that enables the expression of independence” [5, p. 56].

Today you can state that democracy has become an essential feature of the modern Ukrainian *mentality* and a condition for the self-realization of separate individuals and social groups. People have started to sympathize more and help each other, to overcome indifference, and to direct their efforts in support of the front, restoration of the Ukrainian army, and formation of new institutions of the civil society [6, p. 360].

Sociologists have put the following question in the questionnaire throughout the years: “Are you proud of your country?” That said, most respondents did not usually conceal their skepticism: what to be proud of – worldview amorphous, traditional “it is no business of mine”? Now everything has changed. Nowadays there is an increase in the dignity of the people, a focus on self-realization and autonomy, which increases self-assurance of Ukrainians, helps to find support due to the traditional and new values and internal unity with other people. According to Anatoliy Ruchka, the chief researcher of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the phenomenon of *creative individualism* is connected with the positive self-realization and independence. He considers the creative individualism as a citizen's responsibility for himself/herself, his/her fam-

ily, his/her own life-making, and awareness of the value of his/her personality. Uniting in extreme conditions, Ukrainians demonstrate creative self-realization, defending the public interests of everyone in their place, forming a civil society from a number of civil initiatives. Accordingly, the level of solidarity of the society increases [7]. This means that during the extraordinary events, the mentality of our citizens is subject to a certain value metamorphosis, connected, first of all, with the marked increase in the importance of not only patriotism and democracy, but also creative individualism and cultural competence, which form the basis of the personal mental autonomy [8].

Mental autonomy is an indicator of the level of human claims and assessment of the degree of his/her individual control over the characteristics of life-sustaining activity, relative autonomy and impact on the surrounding world. If we consider the mechanism of behavior regulation either as a hierarchical or as a coordinated dispositional system, this characteristic is not just the dominant value orientation of a person, but the «prism», which integrates the integrity in the consciousness of society. This prism determines for a person his/her social status and role in the society, as well as his/her attitude towards himself/herself. One can agree with Yu. Giller that «... mental autonomy forms the direction of activity for a person and the degree of freedom in his/her choice determines where (within or outside the person) the dominant source of this activity is. Thus, the consent of the active participants of social relations to the established interaction provides for their consent to the limits of their activity (freedom) and the sources that determine these limits. This agreement forms the basis for the general meaning of the social interaction» [1, p. 88].

It should be noted that the content of the very mental characteristics of both independent and non-independent personality regulates his/her behavior in specific situations. The analysis of the specifics of communal (Gemeinschaft) public (Gesellschaft) relations, conducted by F. Tionsis, is very illustrative here [9]. In a traditional society based on community relations, the main social regulator of relations between people is the traditional social norms, which in consciousness are reflected in the form of uncritical behavioral arrangement – the absolute willingness to adhere to these norms in their own behavior with the minimal independence of choice. In the modern society, where social relations dominate, compliance with the rules and regulations is almost always associated with the process of the internal choice, which is ensured by the presence of a certain rational justification of the corresponding decision, that is, a high degree of the personal autonomy.

Based on the mental characteristics, direction and nature of manifestations of activity in the society, an internal attitude of a person to the principles of social interaction and its subjective assessment are formed. This thesis, in our opinion, is extremely important for the analysis of the resources of an independent person, as

a *mental resource*, of course, serves as a source of the personal autonomy formation and development, because it activates social reserves for solving the strategic tasks of the society.

Under the terms and conditions of differentiation of social status, the issue of subjective attitude to social inequality and social domination is directly related to the problem of social justice. The basis for assessing the social domination as fair or unfair is the character of the mentality of the interacting people and, above all, their perceptions of the origin of the system of social relations that have developed and the possibilities for its change. Z. Baumann, referring to the research of B. Moore Jr., states: «... in only a few cases, the suffering that fell on the people's share was perceived as unfair and caused protests. Usually, only "excessive" suffering, that is, more severe than those that have been experienced in the past, are perceived as "unfair» [10, p. 36]. This means that the habit, the tradition of the rules, regulating the relations in certain social situations, the lack of variability in their implementation, do not put into doubt the justice of the members of the society. Accordingly, attitudes, formed on this basis, have the nature of uncritical automatic behavioral readiness of a person to perform them, that is, they produce inertness of the personality. An independent person acts in a different way: «The practice of people's coming to Euromaidan has shown that the energy of self-organization of Ukrainian citizens has a great potential for consolidation around socially significant problems» [11, p. 8], and, therefore, mobilizes the external resource of the autonomy.

In addition to the *external resource* – mental – you can determine the number of *internal resources*, which can be used by a person to consciously influence the situation, namely:

- psychophysiological (physical strength, psychological qualities);
- intellectual (abilities, type of thinking);
- acquired during education and various social practices (knowledge, abilities, and skills).

Behavior that does not rely on these resources is passive and is usually ineffective. As K. Abulkhanova states, characterizing the social behavior of a person, «no deep knowledge of motivation and will, cannot help the psychologist to understand the reasons for weakness and passivity, if he/she does not take into account the pessimistic attitude of the individual to life» [12, p. 43]. And then: «The subject of activity is a synthesis of personal features and ways of being engaged in the activities and requirements of activity to an individual. This synthesis is executed in the form of tasks in which the subject can transform not only its own personal and psychological resources, but also the conditions and requirements to activities themselves» [12, p. 45]. Thus, we can assume that the *level of the personal autonomy* is the degree of implementation of his/her subject potential.

The conditions that ensure a possibility of the individual autonomy development is his/her relative independence, that is, freedom from absolute subjugation to the situation, and the availability of the resource potential of the situation.

Relative independence of an individual is determined by the freedom to choose actions in different social situations, and, therefore, a person's possibility of his/her individual potential realization during selection and implementation of the activities. Resource potential of the situation indicates his/her ability to provide a person with the material, social, political, cultural resources, which enable the person to actively influence the social processes in the society. At the same time, the importance of social resources and resource use (according to P. Bourdieu) should be emphasized – as a recognition of the special importance of those attributes of subjects (actors, agents) in the society that allow them to establish their “rules of the game” in the system of social relations.

The analysis of the basic levels of human autonomy, conducted by Russian sociologist Yu. Giller, is quite interesting in this sense. He allocates three such levels. The researcher relates the first level to situations where human attempts to carry out independent activities can cause life risks, and the stability of social relations is based on unconditional conscious or unconscious readiness of people to exchange the possible freedom for life. It is a biological autonomy.

The second level of autonomy, according to Yu. Giller, no longer correlates with direct threats to life, but is produced by situations of social coercion, when the stability of social relations is based on the readiness of people to deliberately exchange the freedom of choice of the type of desired activity to satisfy a set of standard needs. This is the autonomy of guaranteed life-sustaining activity (satisfaction of all standard needs of stable operation).

The Russian sociologist presents the third level of autonomy of the personality as that one providing for consideration of the requirements of the regulation, that is, compliance with certain characteristics of its chosen activities is limited only by a need to reconcile own interests with the interests of other social actors. The stability of social relations, in this case, is based on the readiness of a person to meet the regulation requirements. This is autonomy of self-realization of a person. It is the third level of autonomy, of course, that he considers as the basis for the formation of an independent person [1, p. 45–48].

However, the last thesis of Yu. Giller raises quite reasonable questions – if the autonomy entitles a person to act at his/her own discretion, does that mean that it is possible to fail to fulfill any requirements or to refrain from active efforts at all? Moreover, can such a manifestation of autonomy be considered as the foundation of individuality? And finally, if so, what are the social consequences of an individual's identity? We believe that the answers to these questions center on the

analysis of the phenomenon of individual self-identity through the prism of the risks that it creates.

As we know, the development of *human activity*, first of all, is aimed at maximizing own self-realization. However, the nature of this desire is largely determined by the characteristics of the culture of the society in which a person is. At the same time, the desirable self-realization is manifested, in general, not in the fact that the person realizes himself/herself in the same degree in the entire set of social relations, in all spheres of activity, but in the fact that the dominant activity captures a person as a whole. How does the «plunge» of a person into a dominant activity take place? Z. Bauman believes that in the modern society, under the terms and conditions of the pressure of mass culture imposed by the mass media, this activity is not the result of an independent choice of a person, but manifests itself in the choice of one of the socially representative forms proposed for a person by standard examples of the culture of the society [10, p. 108–109]. Therefore, guided by the characteristics of the culture of the society and the related mentality, value orientations and attitudes, as well as the level of its own activity, a person in pursuance of self-realization and independence will not always try to change the social “for him/her”. As it can be determined there are several reasons for the latter (personal unwillingness to actively protest actions, a lack of resources for this, the nature of personal qualities, etc.), but a special role plays the reason that demonstrates the connection between the individual’s individuality and the *social risks* that follow there from.

The risk for an active self-employed individual is associated by most people not only with the process of struggle for changing the situation in the society but also with the possible negative consequences of such a change for the person himself/herself. First of all, it is a fear of raising the level of responsibility for their own actions, when a person begins to realize himself/herself as an active social actor. Such fears lead to the emergence and spread of such a specific phenomenon in the society as a *strategy of adaptive activity* (according to Yu. Hiller). In this strategy, the risks of autonomy are valued by humans higher than the preferences that result from its development, and, accordingly, restrict autonomy.

The social counterweight for this strategy is a strategy based on the assurance of the individual and social significance of self-sufficiency and the corresponding social activity, intolerance to the adaptive position. In the postmodern society, this behavior is formed as a reaction to the attempts of the state to appropriate the most influential role in the life of the society, the desire to put the burden of the society on the shoulders of citizens without providing any resources, necessary for their solution, the ever-increasing volatility and dis-functionality of a large number of social institutions, including political ones. But at the same time, there is a risk of

inhibition of the rational component of the social activity, the emergence of irrational aggression as a reaction to its own powerlessness. Under such conditions, the role of random factors of an impact on human behavior increases, which, in accordance with the effect of synergy, increases the risks of individual autonomy. However, we do not see the meaning of exaggerating the significance of these factors for the independence of the individual, because they affect the choice of the strategy of activity rather than the lack/availability of the autonomy.

There is another risk of personal autonomy, which we propose to define as a «risk of social memory». This risk is of particular importance in transitional or mobilized (by Yu. Levada), societies, and hence, in Ukraine. Up to date, a significant number of Ukrainians feel phantom belonging to the former USSR, and «Soviet» continues to affect their social well-being and behavior. These are mainly elder and elderly people, among whom there are many representatives of all branches of the state power, all of whom used to live under the conditions of a totalitarian political regime, who categorically dislike the socio-political changes taking place in the country, seek to preserve the already established ones, habitual and understandable for having a vague hope for “objective” positive changes in the future, while waiting for the authorities to solve their own problems. Due to the nostalgia for the past, they do not feel like a representative of the new community – the Ukrainian people that leads to the increase in the *mental confrontation of citizens* and to the postponement of consolidation processes in the Ukrainian society. Playing the role of passive, apolitical or indifferent to politics individuals who, at best, in a neutral way, and at worst, disrespect power and politics, these citizens stand in the way of any democratic change in the society, inhibiting the processes of stimulating the responsibility of politicians and exposing the most active participants in the political process to risk (for example, the loss of public loyalty to their methods of work and the constant overcoming of the situation of general unpreparedness of the population to modernize the society, instead of the focus on solving the pressing issues of social importance, etc.).

A testing ground for individual autonomy is its involvement in the political life of the society. Depending on the political status of the subject in the political system and its role in the political process, the level of individual autonomy and the amount of resources that it can use to influence the authorities and the course of political events, achievement of the socially meaningful goals through the external (behavioral) level of political activity, shall be determined. Under the today's conditions of democratization of the society and modernization of power, the integration of Ukraine into the European space, independence of the individual manifests through a wide range of political activity, which is realized in various forms of political behavior, political participation and political activity.

Among the *resources*, used by a person to take part in the political sphere of the society, there are «*resources of a citizen* (knowledge, time, money) and socialization of a person through participation in the structures of the civil society» [13, p. 27]. Its education and profession, political knowledge, values and ideals, the level of political culture, competence, self-confidence, positive mood, authority, teamwork, willingness to cooperate, tolerance, responsibility, ability to meet a challenge, emotional stability, readiness for change, etc. are important for the fulfillment of the functions relevant to the political status of the subject. If these qualities of an individual are not developed or filled with conflict-related or even destructive content, there may be risks of his/her independence. This happened with N. Savchenko, who, on a huge loan of trust and support on the part of the society and government, has become a big politician (she became a deputy of the Verkhovna Rada and a PACE delegate), but very quickly lost her credibility and all allies due to inexperience, political incompetence, low level culture, including political, irresponsibility and self-confidence. A number of inadequate statements and ridiculous actions, performed by N. Savchenko as a deputy of the Ukrainian parliament, which disoriented the international community, have led to discrediting this person as a national heroine and to the devaluation of her image.

Political rights and freedoms that allow a citizen to influence the political life of the country are provided with *legal resources of the state*: state-legal institutes, rules and procedures that form the basis for a legal democratic state. The personal autonomy in the political sphere of the society's life is based on the trust and support of «*strong communities*», capable of solving complex problems based on a common vision, a sense of belonging and a positive attitude, recognition of the value of diversity and the development of networks of interaction» [12, p. 21], which together with the new political institutions and procedures and civil society form the *structural resources of the society*.

The personal autonomy has been manifested in the voluntary activity of the community, aimed at helping people in a unique *volunteer movement*, institutional units of civil society, which is a selfless (in most cases anonymous), which have arisen as a response to the call of the society for assistance in the development of the events of 2013-2014. The most active citizens formed a network of voluntary associations and organizations for solving the strategic issues for the development of the Ukrainian society, proving the ability of Ukrainians to self-organize and to oblige different political forces to reckon with public opinion. This structural resource of the society has become not only a significant element of the civil society, but also revealed the best qualities of the individual, based on which people can avoid the risks of independence, namely: knowledge, competence and professionalism, purposefulness, responsibility and self-discipline, humanity, justice, tolerance

and openness, decency and honesty; high level of culture, optimism, confidence in their abilities in achieving their goals and other qualities that meet the challenges of the present.

Conclusions. Autonomy is a complex, integral quality, a feature of the character of a person, which is formed during socialization and is manifested in various spheres of activity. The right of an individual to self-realization implies his/her responsibility to the society, the resources thereof he/she enjoys to implement the plans. In the modern post-Soviet countries, a tendency which characterizes the desire to minimize the risks associated with possible constraints in satisfying the standard set of needs has been established, that is, people are not ready to sacrifice the quality of their own lives for the sake of achieving a vital life success, but are ready to actively work for the purpose of the growth of their human capital [14, p. 133-134]. Thus, the prospects for the development of an independent personality in Ukraine are in the direction of holistic self-realization, which is based on the increase of individual human capital. It is in this way that a person acquires the opportunity to actively realize his/her individual and social potential. Therefore, special emphasis should be put on the development of the individual autonomy from childhood through all the institutions of his/her socialization (family, educational, cultural and artistic and sports institutions, mass media, army, church, etc.).

The transformation of the potential opportunity of the personal autonomy in Ukraine from an individual phenomenon into the mass one will not happen “automatically”. This requires counter-measures of the society and citizens and the awareness of the fact that any significant transformation in the society creates both opportunities and significant threats (risks) for the society and its citizens. The concrete trajectory of the social development is increasingly determined by independent individuals who are clearly aware of these opportunities and risks and can respond to them adequately.

REFERENCES

1. Giller, Yu.I. (2006). *Sotsiologiya samostoyatelnoy lichnosti: monografiya*. Moskva: Akademicheskii Proekt; Gaudeamus [in Russian].
2. Kon, M. L. (2013). *Sotsialni strukturi i osobistist: doslidzhennya Melvina L. Kona i yogo spivpratsivnikiv / per. s angl. pid nauk. red. V. E. Hmelka I S. M. Oksamitnoyi*. Kiyiv: KMIS [in Ukrainian].
3. Shtompka, P. (1996). *Sotsiologiya sotsialnyih izmeneniy / Per. s angl. pod red. V. A. Yadova*. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
4. Markozova, O. O. (2013). *Samostiynist lyudini yak osnovna peredumova dosyagnennya zhittevogo usplhu. Visnik Natsionalnogo universitetu «Yuridichna akademiya Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo». Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sotsiologiya, 4, 152–159* [in Ukrainian].

5. Dieva, T. S. (2005). Vzaemozv'yazok sotsialno-stratifikatsiynoyi pozitsiyi ta samostiynosti orientatsiy na pochatku radikalnih sotsialnih zmin v Ukrayini. *Naukovi zapiski NaUKMA, Sotsiologichni nauki*, 46, 56–59 [in Ukrainian].
6. Sahan, O. M. (2017). Mentalnist ukrayinskogo sotsiumu v umovah transformatsiynih protsesiv v suspilstvi. *Visnik Natsionalnogo universitetu «Yuridichna akademiya Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo»*. *Seriya Politologiya*, 2, 358–361 [in Ukrainian].
7. Kirichenko, I. Triumf «voyiniv svitla»: pidvischennya gradusa intelektu i pochuttiv. URL: <http://gazeta.dt.ua/socium/triumf-voyiniv-svitla-pidvischennya-gradusa-intelektu-i-pochuttiv-.html> [in Ukrainian].
8. Pogribna, V. L. (2016). Volonterskiy ruh yak oznaka zmin u mentalnosti ukrayintsiv. *Visnik Natsionalnogo universitetu «Yuridichna akademiya Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo»*. *Seriya: Filosofofiya*, 1, 196–203 [in Ukrainian].
9. Tennis, F. Obschnost i obschestvo. URL: <http://socioline.ru/pages/f-tennis-obshchnost-i-obshchestvo> [in Russian].
10. Bauman, Z. (2005). Individualizirovannoe obschestvo / Per. s angl. pod red. V. L. Inozemtseva. Moskva: Logos [in Russian].
11. Pro stan rozvitku gromadyanskogo suspilstva v Ukrayini: zagalni tendentsiyi, regionalni osoblivosti: analit. dop. (2014). Kiyiv: NISD [in Ukrainian].
12. Psihologiya individualnogo i gruppovogo sub'ekta / pod red. A. V. Brushlinskogo, M. I. Volovikovoy (2002). Moskva: PER SE [in Russian].
13. Kavilin, O. A. (2016). Institutstionalizatsiya politichnoyi uchasti molodi v suchasniy Ukrayini. Candidate's thesis. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
14. Magun, V., Engovatov, M. (2003). Ambitsii i amunitsiya rossiyskoy i ukrainskoy molodezhi. Moskva: Demoskop Weekly [in Russian].

РЕСУРСЫ И РИСКИ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА

Погребная В. Л., Сахань Е. Н.

В статье анализируются социологические аспекты процесса становления и реализации самостоятельности личности в современных украинских реалиях. Доказано, что самостоятельность, как интегративная характеристика личности, формируется и проявляется в ходе социального взаимодействия индивидов в различных сферах жизнедеятельности и определяется свободой выбора действий в различных социальных ситуациях, возможностью реализации в процессе выбора и осуществления деятельности собственного индивидуального потенциала. Проанализированы виды, причины и социальные последствия рисков самостоятельности личности в современном украинском обществе.

Ключевые слова: *личность, самостоятельность, ментальность, социальная активность, политическая активность, ресурсы самостоятельности, риски самостоятельности.*

РЕСУРСИ ТА РИЗИКИ САМОСТІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ

Погрібна В. Л., Сахань О. М.

У статті аналізується якісно нове явище – вихід на соціальну арену великої кількості самостійно діючих особистостей. Людина стає не просто формальним агентом історичного процесу, а отримує можливість впливати на різні аспекти власної життєдіяльності.

Доводиться, що переосмислення українцями реалій сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в суспільстві, бажання мати впевненість у завтрашньому дні та реальний захист своїх прав і свобод, прагнення пришвидшити впровадження європейських стандартів у всіх сферах суспільного життя сформували у значної частини українського соціуму почуття відповідальності за свою країну, готовність взяти активну участь у демократичних перетвореннях, процесі реформування держави та розвитку інститутів громадянського суспільства, захисті інтересів співгромадян, намагання знайти власні способи участі у суспільно-політичному житті та взаємовідносин із владою.

Авторами зазначається, що ментальна самостійність в умовах сучасної України стає основним зовнішнім ресурсом та індикатором рівня домагань людини і оцінки ступеня її індивідуального контролю характеристик життєдіяльності, відносної автономності й впливу на оточуючий світ. На основі характеристики внутрішніх ресурсів особистості – психофізіологічних, інтелектуальних та набутих в процесі навчання і різних соціальних практик знань, вмінь і навичок – доводиться, що поведінка, яка не спирається на ці ресурси, є пасивною та зазвичай малоефективною, а умовами, що забезпечують можливість розвитку самостійності особистості, є її відносна незалежність та наявність ресурсного потенціалу ситуації.

Досліджуючи ризики самостійності особистості в сучасній Україні, автори підкреслюють, що у більшості людей вони асоціюються з можливими негативними наслідками для них соціальних змін, що відбуваються. У першу чергу, це побоювання підвищення рівня відповідальності за власні дії, які призводять до виникнення та поширення в суспільстві такого специфічного явища, як стратегія пристосовувальної активності. У цій стратегії ризики самостійності оцінюються людьми вище, ніж преференції, що отримуються внаслідок її розвитку, і, відповідно, обмежують самостійність. Ще один ризик самостійності особистості визначається, як «ризик соціальної пам'яті», пов'язаний з тим, що значна кількість українців досі відчуває фантомну належність до СРСР, і «радянськість» продо-

вжує впливати на їх соціальне самопочуття та поведінку. Проведений аналіз дозволяє авторам дійти висновку, що перспективи розвитку самостійної особистості в Україні містяться в напрямі цілісної самореалізації, і саме в такий спосіб люди набувають можливості активно реалізувати свій індивідуальний та соціальний потенціал.

Ключові слова: особистість, самостійність, ментальність, соціальна активність, політична активність, ресурси самостійності, ризики самостійності.

Поліщук І. О., доктор політичних наук, професор

МЕНТАЛЬНА ПІДОЙМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкривається специфіка формування ментальних чинників виникнення Української Народної Республіки на початку ХХ ст. Найбільш важливі фактори та етапи тогочасного українського державотворення відтворюються за допомогою методу історичної ретроспективи. Метою даної статті є виявлення політико-ментальних особливостей українського народу на підставі аналізу історичної форми державності – УНР. Проект Конституції УНР запроваджував Українську державу, головними принципами функціонування якої були: традиційний демократизм (який свідчить про збереження народоправчої домінанти в політичній ментальності українства), принцип розподілу влади, усіякє гарантування прав національних меншин (що вказує на безумовну толерантність українства у ставленні до громадян інших національностей) та ін. Проект Конституції УНР передбачав створення парламентської республіки, адже Всенародні Збори (парламент) виступали головним органом державної політики.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, форма правління, політична ментальність українства, державна традиція, актуалізація.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ ст. український народ отримав реальний шанс створити власну суверенну державу. Всенародний референдум у грудні 1991 р. остаточно легітимізував нашу сучасну незалежну державу. Доля новітнього державотворення у постсоціалістичній Україні буде залежати від усталення демократично-етатистських настанов у політичній свідомості сучасної української політичної еліти та електорату. Адже навіть за теперішніх умов перехідного режиму народ починає виступати єдиним джерелом політичної влади, здійснюючи демократичну процедуру її легітимації. У цьому контексті звернення до українського державотворчого досвіду початку ХХ ст. має пролити світло на історичні особливості, які закарбувалися у певних формах у теперішній політичній ментальності українства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробку проблеми політичної ментальності українства зустрічаємо в роботах В. Бебика, В. Кизими, Н. Корнієнко, О. Кульчицького, С. Тарана, О. Рудакевича, Н. Хамітова, Д. Чижевського, В. Янова, В. Яреми та ін. Історіософський аналіз української ментальності міститься у працях О. Бондаренко, І. Кривонос, О. Козлової, В. Фокіної, О. Яремчук та ін. У своїх дослідженнях названі вчені приділяють увагу по-

літико-філософським узагальненням щодо проблеми української ментальності, залишаючи осторонь її конкретно історичні прояви.

У зв'язку з цим нагальною *метою* даної статті є виявлення політико-ментальних особливостей українського народу на підставі аналізу історичної форми державності – УНР. Завдання статті полягає у виокремленні базових уявлень про політичну ментальність українства в історичній науковій традиції.

Виклад основного матеріалу. Перемога Петроградського більшовицького збройного повстання у жовтні 1917 р. чи не вперше у новітній історії створює для України реальні умови для здійснення споконвічної мрії українства про формування власної національної державності. Центральна Рада, використовуючи історичний шанс, 7 (20) листопада III Універсалом проголошує утворення автономної Української Народної Республіки у складі єдиної Російської Республіки. Крім того, у III Універсалі визначалися кордони автономної української держави, проголошувалися традиційні для українства демократичні принципи – свободи слова, друку, віросповідання, зборів, недоторканності особи; скасовано смертну кару.

Таким чином, з 20 листопада 1917 р. по 21 січня 1918 р. Україна отримала свою першу у XX ст. державність – автономне самоуправління у складі Російської Республіки. 22 січня 1918 р. Центральна Рада видає IV Універсал, який проголошує Україну самостійною Народною Республікою і протягом чотирьох місяців (до гетьманського перевороту) здійснюються практичні заходи зі створення парламентсько-республіканської форми правління. 29 квітня 1918 р., у день державного перевороту, Центральна Рада обирає Президентом УНР М. С. Грушевського, а також ухвалює проект Конституції республіки – «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Історичні обставини склалися так, що він не набрав юридичної чинності, проте проект Конституції УНР є важливим історико-правовим документом, у якому містяться основні контури бачення українського державотворення з боку тогочасної політичної еліти України. Відтак цей документ заслуговує на нашу увагу. Базовим принципом функціонування державних структур декларується принцип розподілу влади. Законодавчу владу мусять здійснювати Всенародні Збори, які обираються шляхом всенародного голосування. Рада Міністрів є найвищою інституцією виконавчої влади. Вищою інституцією судової влади, згідно з проектом, має бути Генеральний суд, обраний Всенародними Зборами.

Проект Основного Закону УНР визнавав за громадянами всі конституційні свободи, а національним меншостям забезпечував право національно-персональної автономії. Більше того, найвищим законодавчим органом виникаючого Національного Союзу мали бути Національні установчі Збори, що

повинні обиратися на базі рівного, прямого і таємного голосування, урахувавши принцип пропорційного представництва. Найвищим виконавчим органом Союзу виступає, за проектом, Національна рада, яка мала обиратися Національними Зборами. Однак усі постанови, що стосуються компетенції Національного Союзу, мусили розглядатися і затверджуватися Всенародними Зборами УНР. Для остаточного розв'язання проблеми національно-державного будівництва готувався проект нового адміністративно-територіального поділу України. М. С. Грушевський як автор даної концепції запропонував поділ на 30 земель, з яких три міста – Київ, Харків та Одеса – виділяються в окремі округи з приміськими територіями. Отже, можемо констатувати, що проект Конституції УНР та проект закону про новий адміністративно-територіальний поділ держави закладали підвалини земельного устрою України.

Оцінюючи проект Конституції УНР, треба підкреслити, що головними принципами розбудови новітньої української державності виступають традиційний демократизм (який свідчить про збереження народоправчої домінанти в політичній ментальності українства), принцип розподілу влади, усіляке гарантування прав національних меншин (що вказує на безумовну толерантність українства у ставленні до громадян інших національностей) та ін. Проект Конституції УНР передбачав створення парламентської республіки, адже Всенародні Збори (парламент) виступають головним чинником державної політики, до компетенції якого, наприклад, відносилось право оголошувати вотум недовіри уряду в цілому та його окремим міністрам.

А. Г. Слюсаренко та М. В. Томенко, наголошуючи на «всесильності парламенту», пишуть, що «юридичним нонсенсом була відсутність в Основному законі УНР посади голови держави (президента) і голови уряду (прем'єра)» [1, с. 71]. Варто погодитися з цим зауваженням, особливо якщо згадати, що на останньому засіданні Малої Ради Президентом України було обрано М. С. Грушевського, про посаду якого у проекті Конституції УНР дійсно нічого не зазначається. Проте, незважаючи на суттєві юридичні недоліки, зміст проекту Конституції УНР заслуговує на повагу, він указує на цілком європейський характер політичного мислення тогочасних лідерів поневоленого українського народу, які навіть за тяжких умов колоніальної підлеглості виявилися спроможними висунути ідею державної незалежності та у стислий термін розробили конкретну програму її втілення в життя.

Подальший розвиток подій унеможливив дію прийнятої Конституції УНР, адже 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд хліборобів-землевласників, делегати якого виступили за утворення гетьманату. Гетьманом на з'їзді було одностайно обрано Павла Скоропадського. Розпочинається другий, гетьманський період розвитку новітньої української державності. Гетьманщина, або Українська держава, за умов військового протистояння ґрунтувалася на над-

звичайному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад. Її підданим гарантувалися звичайні громадянські права. «Законо про тимчасовий державний устрій» визначалися чинними до скликання сейму. До цього часу влада повинна була належати виключно Гетьману України, який наділявся широкими повноваженнями: виключним правом видавати нові закони, призначати кабінет міністрів, керувати зовнішньополітичними стосунками та військовими справами, бути верховним суддею України. Як слушно зауважує В. А. Потульницький, «короткочасний, перехідний етап існування гетьманської держави не давав де-юре визначити форму державного правління. Ця невизначеність посилювалася тим фактом, що влада в Україні практично належала німцям, а не українцям, хоча сам гетьман був, насамперед, українським державником» [2, с. 126]. Остання зазначена обставина є досить важливою з огляду на неприродність диктаторських ухилів щодо традиційної політичної ментальності українства.

15 листопада 1918 р. Україна знову проголошується самостійною Народною Республікою, про відновлення якої заявила Директорія, сформована В. Винниченком, А. Макаренком, С. Петлюрою, П. Андрієвським та іншими колишніми діячами Центральної Ради. Директорія обіймає повноваження верховного органу влади, поєднуючи законодавчу, виконавчу та судову функції. Легітимація діяльності Директорії відбулася на Трудовому Конгресі Народів України, який розпочав свою роботу 22 січня 1919 р. у Києві. Згідно із задумом організаторів Трудового Конгресу Народів, він мав виконати роль своєрідного передпарламенту об'єднаної України. Вибори до Конгресу передбачали найповнішу репрезентованість електорату за соціальною ознакою і проводилися по трьох куріях – робітничій, селянській та інтелігентській. 14 лютого 1919 р. постановою Директорії було проведено часткове розподілення законодавчих, виконавчих та судових функцій. Однак розгортання військових подій змушувало Директорію і надалі концентрувати у своїх руках усі головні державні функції, виступаючи, таким чином, державним органом з диктаторськими повноваженнями. Подібне становище зберігається і після прийняття закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листопада 1920 р.

Державотворчий процес у Наддніпрянщині у сполученні із сприятливими політичними умовами (військова поразка й розвал Австро-Угорської монархії) надихнули західне українство на проголошення власної державності. Спочатку 18 жовтня 1918 р. у Львові парламентарії, провідники політичних партій, церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини прийняли рішення про утворення Української Національної Ради, що мала діяти як представницький орган. Крім того, вони оголосили про намір об'єднати всі західно-українські землі в одне ціле. Після досягнення згоди між усіма партіями ре-

гіону 9 листопада 1918 р. було утворено уряд – Генеральний секретаріат, найвищу інституцію виконавчої влади на чолі з К. Левицьким. Незабаром відбулося офіційне проголошення новоутвореної держави, яка дістала назву – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Було ухвалено Тимчасовий Основний закон ЗУНР, доповнений законами від 13.11.1918 р., 16.11.1918 р., 01.12.1918 р. та 04.01.1919 р., де були накреслені базові принципи державного ладу. Згідно із законом від 13.11.1918 р. внутрішня суверенність належить виключно народові, який мав її здійснювати через представницький орган (парламент), що обирається рівним, безпосереднім, таємним та пропорційним голосуванням. До обрання парламенту дані функції виконує УНРада. Законом від 04.01.1919 р. утворено окремих виділ УНРади, до якого входили 9 членів на чолі з президентом УНРади Є. Петрушкевичем. Верховна влада належала УНРаді, а виділ на чолі з Президентом репрезентував ЗУНР назовні та здійснював важливі функції суверенності (затверження й оголошення законів, відкликання членів Генерального секретаріату тощо). Судова влада згідно із законом від 21.11.1918 р. будувалася на принципі незалежності, передбачалося створення Найвищого Суду. Парламентська система забезпечувалася законом від 14.04.1919 р. виборами до сойму кожної національної курії відповідно до перепису населення пропорційно кількості мандатів. У межах кожної курії, поділеної на виборчі округи, національні виборчі партії розподіляли між собою мандати на підоймі пропорційної системи.

ЗУНР входила у правові стосунки з УНР. 22 січня 1919 р. у Києві було проголошено Акт злуки двох українських держав, за яким ЗУНР гарантувалася повна автономія у складі соборної УНР. У перші місяці існування соборна УНР була конфедеративним об'єднанням, а остаточне вирішення питання про державне об'єднання та характер державної структури відкладалося до Установчих Зборів, котрим так і не судилося бути скликаними. Умови об'єднання двох українських держав передбачали збереження ЗУНР власних органів влади, сфер та обсягів їхніх повноважень. Виходячи з викладеного, можна визначити форму державного правління Західно-Української Народної Республіки як парламентську республіку.

Загалом оцінюючи політичні традиції ЗУНР, варто наголосити на їхньому демократичному змісті, що, безперечно, єднає політичну ментальність обох гілок українства – галицької та наддніпрянської, але разом з тим сам факт недовготривалості хиткого об'єднання двох українських держав (від 22 січня до 16 листопада 1919 р.) виявляє помітні ментальні розбіжності у громадян УНР та ЗУНР.

На думку В. А. Потульницького, вихід ЗУНР зі складу об'єднаної Республіки пояснювався «по-перше, тією обставиною, що влада Директорії та її розпорядчих органів і надалі обмежувалася на схід від Збруча, а по-друге,

поступово на передній план у стосунках УНР з ЗУНР з усією очевидністю виступали глибокі ідейні, культурні, психологічні та політичні розбіжності, які накопичувались між східняками і галицькими українцями протягом століть» [2, с. 128].

Цікаво про ментальні відмінності західного та східного українства саме у період, що розглядається, пише у своїй роботі «Галичанство» М. Шлемкевич, аналізуючи конкретно події листопада 1918 р.: «На Західній Україні бачимо тоді вперше зусилля української провідної верстви, отже, в першій мірі інтелігенції, далі освіченого селянства і свідомого робітництва, – розбудувати і утвердити нову державу, що постала на руїнах австрійської імперії. Ми бачимо ті зусилля при деякій безвладності, якомусь спокою народних мас. Як не було б, одне певне – творчий пафос провідної верстви, отже, головно інтелігенції, був значно сильніший за силу народної стихії. Її треба було спонукати до руху, а не втихомирювати.

Інше враження матимемо, коли пригадаємо той листопад у Східній Україні. Розбурхана народна стихія кипить, переливається. Це місяць повстання під проводом Директорії Української Народної Республіки. Об Київ б'ють прибої моря – дійсно величезної народної армії, край заливають менші ріки повстанчих загонів. І знову, як не відноситися до тих подій, одне для нас тут важне і певне – пафос стихій був значно потужніший за організаційну спромогу провідної верстви, і вона ледве встигала оформлювати стихійні рухи...

Отже, протилежне враження – на заході перевага раціональних, розумових первнів; на сході перевага ірраціональних, стихійних, емоціонально-волевих рухів» [3, с. 248]. Напевно, довготривалі, в одному випадку західноєвропейські впливи (здаймо особливості розвитку ще Галицько-Волинської Русі); в іншому випадку російські впливи спричиняють зазначені М. Шлемкевичем ментальні особливості відповідно галицького та наддніпрянського українства. У розвитку ментальної диференціації суттєву роль відіграла не раз згадувана Берестейська 1596 р. церковна унія, яка започаткувала релігійні відмінності в українській спільноті. Як слушно зауважує М. Шафовал, «існування українського православного і греко-католицького світів несе в собі не лише елементи церковної юрисдикції, але має світоглядове та культурно-політичне значення» [4, с. 99]. Порівнюючи релігійні та політичні традиції різних гілок українства, М. Шафовал далі зазначає: «...Українське православ'я стоїть під впливом певних елементів візантизму, як, наприклад, містика естетики, цезаропапізм, демократичність церковних баз, а з другого боку, український католицизм, себто, греко-католицизм, стоїть на засадах і традиціях строгого збереження церковної самостійності перед світською владою, демократичного підбору кадрів, але збереження ієрархічного принципу в процесі розв'язки церковних питань та раціоналізму західного типу.

Церковне зрізничування збігається на початку нашого століття з двома окремими політичними досвідами – авторитарна царська дійсність та обмежена парламентарна монархія з виборами і нерозвиненою партійною системою в Австро-Угорщині. Отже, українці дійшли до визвольних змагань 1917–1921 рр. з двома окремими досвідами. Західно-українські землі мали досвід політичної дії через парламент та широкоіснуючу мережу суспільно-громадських, політичних і церковних установ. На центральних та східноукраїнських землях дійсність була іншою, відмінною. Існуюче українське життя проходило на кволіх і лябільних межах між легальною і нелегальною дією» [4, с. 100].

Різноманітний політичний досвід західного та східного українства, який утворився на початку ХХ ст., має певне відлуння й у кінці цього ж століття, коли за умов незалежної України ми спостерігаємо помітні розбіжності у способах політичної дії, геополітичній і партійно-ідеологічній орієнтації галичан та наддніпрянців.

Висновок. Аналіз української державності на початку ХХ ст. дозволяє визначити кілька головних властивостей політичного менталітету українства: демократизм, конституціоналізм, егалітаризм, екзистенціальний індивідуалізм, регіоналізм та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української Конституції / упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко ; Укр. правн. фундація. Київ : Право, 1997. 464 с.
2. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 1994. 319 с.
3. Шлемкевич М. Галичанство. *Політол. читання*. 1993. № 1. С. 245–301.
4. Шафовал М. Політична культура України. *Наук. зб. Укр. Вільн. Ун-ту*. Мюнхен, 1995. Т. 15. С. 95–106.

REFERENCES

1. Istoriiia ukrainskoi Konstytutsii / uporiad. A. H. Sliusarenko, M. V. Tomenko (1997); Ukrainska pravnycha fundatsiia. Kyiv : Pravo [in Ukrainian].
2. Potulnytskyi, V. A. (1994). Narysy z ukrainskoi politolohii (1819-1991): navch. posibnyk dlia studentiv vyshchychkh navch.zakladiv. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. Shlemkevych, M. (1993). Halychanstvo. *Politolohichni chytannia*, 1, 245-301 [in Ukrainian].
4. Shafoval, M. (1995). Politychna kultura Ukrainy. *Nauk. zbirnyk Ukr. Viln. Un-tu*, 15, 95-106 [in Ukrainian].

МЕНТАЛЬНАЯ ОСНОВА УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В НАЧАЛЕ XX ст.

Полищук И. А.

В статье раскрывается специфика формирования ментальных факторов возникновения Украинской Народной Республики в начале XX в. Наиболее важные факторы и этапы формирования тогдашнего Украинского государства воспроизводятся с помощью метода исторической ретроспективы. Целью данной статьи является выявление политико-ментальных особенностей украинского народа на основании анализа исторической формы государственности – УНР. Проект Конституции УНР учреждал Украинское государство, главными принципами функционирования которого были: традиционный демократизм (который свидетельствует о сохранении демократической доминанты в политической ментальности украинцев), принцип разделения властей, обеспечение прав национальных меньшинств (что указывает на безусловную толерантность украинцев в отношении граждан других национальностей) и др. Проект Конституции УНР предусматривал создание парламентской республики, ведь Всенародное Собрание (парламент) выступало главным органом государственной политики.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, форма правления, политическая ментальность украинцев, государственная традиция, актуализация.

THE MENTAL FOUNDATION OF UKRAINIAN STATEHOOD IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Polischuk I. O.

The article reveals the specifics of the formation of mental factors of the emergence of the Ukrainian People's Republic in the early twentieth century. The most important factors and stages in the formation of the then Ukrainian state are reproduced with the help of the historical retrospective method. The purpose of this article is to reveal the political and mental features of the Ukrainian people on the basis of an analysis of the historical form of statehood – the UPR. The draft Constitution of the UPR established the Ukrainian state, the main principles of its functioning were: traditional democracy (which indicates the preservation of the dominant in the political mentality of Ukrainians), the principle of separation of powers, ensuring the rights of national minorities (which indicates the unconditional tolerance of Ukrainians against citizens of other nationalities) and The draft Constitution of the UPR provided for the creation of a parliamentary republic, since the National Assembly (parliament) public policy. Analysis of Ukrainian statehood at the beginning.

The withdrawal of the ZUNR from the United Republic was explained "firstly, by the fact that the authorities of the Directorate and its governing bodies were further restricted to the east of Zbruch, and secondly, gradually in the foreground in the relations of the

UPR with the ZUNR, with all the evident appearance deep ideological, cultural, psychological and political differences that have accumulated between the East and Galician Ukrainians for centuries.

Religious factor played important role. Ukrainian Orthodoxy is under the influence of certain elements of Byzantium, such as the mysticism of aesthetics, cesaropapism, the democratic nature of church bases, and on the other hand, Ukrainian Catholicism, that is, Greek Catholicism, is based on the principles and traditions of the strict preservation of ecclesial independence before secular authorities, democratic selection of personnel, but the preservation of the hierarchical principle in the process of resolving church issues and Western-style rationalism.

Church divisions coincide at the beginning of this century with two separate political experiences – authoritarian royal reality and a limited parliamentary monarchy with elections and an underdeveloped party system in Austria-Hungary. Consequently, Ukrainians reached the liberation struggles of 1917–1921 with two separate experiences.

Twentieth century allows us to determine some of the main features of the political mentality of Ukrainian: democracy, constitutionalism, egalitarianism, existential individualism, regionalism, and others. The diverse political experience of Western and Eastern Ukrainians, which was formed at the beginning of the 20th century, has a certain echo at the end of the same century, when in the conditions of independent Ukraine we observe noticeable differences in the methods of political action, geopolitical and party-ideological orientation of the Galician and Dnipro.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, form of government, political mentality of Ukraine, state tradition, actualization.*

Требін М. П., доктор філософських наук, професор

УКРАЇНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ХХІ ст.

ХХІ ст. кидає людству, у тому числі й Україні, величезну кількість викликів, на які необхідно відповісти. Зрозуміти спектр загроз і тенденції розвитку світового співтовариства – найважливіше завдання для людства. Визначено глобальні ризики, а також тенденції, які можуть посилити їх або змінити співвідношення між ними. Ризики поділяються на п'ять категорій: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні та технологічні, що ґрунтовно досліджені.

Ключові слова: *ризик, виклик, загроза, тенденції розвитку, глобалізація, нелінійність, нестабільність, майбутнє людства.*

Постановка проблеми. ХХ ст., протягом якого відбувся історичний перехід від індустріалізму до постіндустріалізму, приніс дві світові війни, десятик революцій і сотні локальних конфліктів, «холодну війну», Хіросиму і Нагасакі, Чорнобиль. Геополітичні розломи минулого століття продемонстрували всьому світу, наскільки крихкою є всесвітня рівновага і як швидко вона може бути зруйнованою. Поряд із цим висновком політики і вчені розвинених країн прийшли до усвідомлення того, що світові процеси потребують постійного контролю й управління і той, хто першим зможе запропонувати свій прогноз, буде визначати або принаймні контролювати майбутній вектор світового розвитку. Не випадково перші тези про глобальні проблеми людства з'явилися в надрах Римського клубу, до складу якого ввійшли в основному вчені, політики і бізнесмени розвинених країн. ХХІ ст. кидає людству, у тому числі й Україні, величезну кількість викликів, на які необхідно відповісти. Зрозуміти спектр загроз і тенденції розвитку світового співтовариства – найважливіше завдання для людства.

Аналіз досліджень і публікацій. Осмисленням викликів і загроз століття, що йде, займаються вчені всього світу. Слід виділити імена таких вчених, як Володимир Арутюнов, Ентоні Барноскі, Олівія Біна, Грішикеш Венкатараман, Сертіф Демір, Террі Дінан, Майкл Еванс, Анналіса Каффа, Роберт Кларк, Чунг Мін Лі, Георгій Лісичкін, Сандра Матеус, Сюзанна Мозер, Доріна Мокута, Лавінія Перейра, Раймонд Пун, Адам Робертс, Хусейн Соломон, Федеріко Фернандес-Монтесінос, Елізабет Хадлі, Саймон Хакім та ін., які аналізували виклики в економічній, соціальній, екологічній, кібернетичній, продовольчій та інших сферах буття соціуму [1–20]. Однак світ дуже рухливий і нестійкий, нові технології, нові успіхи породжують нові загрози. Тому

процес осмислення загроз і викликів, які з'являються щодня, повинен здійснюватися постійно.

Мета статті – проаналізувати глобальні ризики, які стоять перед людством у доступному для огляду майбутньому, а також тенденції, які можуть посилити їх або змінити співвідношення між ними.

Вклад основного матеріалу дослідження. Сучасний світ зазвичай характеризується епітетами «кризовий», «турбулентний», «нестійкий». Ці характеристики, безперечно, справедливі. Але вони не є вичерпними. Мабуть, з ще більшою підставою світ можна назвати динамічним, складним і все більш небезпечним. У процесі боротьби за майбутнє, що розгортається на планеті, значно зростають ризики і множаться загрози. До Давоського форуму 2017 р. була опублікована доповідь про глобальні ризики, які очікують людство найближчим часом [21].

Усього експерти визначили 30 глобальних ризиків, а також 13 тенденцій, які можуть посилити їх або змінити співвідношення між ними. Ризики поділяються на п'ять категорій: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні та технологічні. У порівнянні з попереднім роком їх склад практично не змінився. Єдиний виняток – новий ризик «неефективності регіонального та глобального управління», який визначається як нездатність регіональних і глобальних структур вирішувати економічні, геополітичні та екологічні проблеми.

У десятці найбільш імовірних ризиків 2017 р. – три зі сфери екології та три з геополітики, при цьому екологічні вище: два з них увійшли в топ-3 глобальних ризиків. Це екстремальні погодні явища і масштабні стихійні лиха. У десятку увійшли також ризики антропогенних екологічних катастроф.

У минулому році у сфері зміни клімату було досягнуто значного прогресу: понад сто країн, у тому числі провідні економіки світу – США і Китай, ратифікували Паризьку угоду про зміну клімату 2015 р., що регулює заходи щодо зниження вуглекислого газу в атмосфері, відзначається в доповіді. Проте зміни в політичній сфері Європи і Північної Америки несуть загрозу цим досягненням, попереджали експерти Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ).

У телевізійному зверненні з Рожевого саду Білого дому 1 червня 2017 р. Дональд Трамп заявив: «Для того щоб виконати мій священний обов'язок, щоб захистити Сполучені Штати і американських громадян, я повинен відмовитися від участі у Паризькій кліматичній угоді», додавши, що Паризька угода дуже несправедлива по відношенню до США. Він зазначив, що реалізація цих угод буде коштувати США 3 трлн дол. і 6,5 млн втрачених робочих місць. Також він додав, що угода може підірвати економіку держави й «ефективно обезголовити нашу вугільну промисловість» [22]. Трамп сказав, що він

відкритий для перегляду угоди або переговорів, проте європейські лідери і керівники ООН заявили, що угода не може бути переглянута на вимогу однієї держави. Також Трамп розкритикував Зелений кліматичний фонд, назвавши його «схемою для перерозподілу багатства від багатих до бідних країн». Трамп також зазначив, що вихід з угоди відповідає обраній політиці «Америка понад усе».

За останні 30 років температура повітря на планеті піднялася приблизно на 0,5 °C. За даними вчених, за десять місяців 2015 р. середня температура планети виявилася на 1,02 °C вище тієї, яку фіксували в XIX ст. (коли почалося спостереження за змінами глобальної температури). Поріг в один градус був перевищений уперше в сучасній історії [23]. Якщо держави не почнуть серйозно займатися проблемою охорони навколишнього середовища, до 2100 р. температура на планеті може піднятися на 3,7–4,8 °C. Кліматологи попереджають: незворотні наслідки для екології настануть вже при потеплінні більш ніж на 2 °C. За їхніми розрахунками, при поточному темпі зростання викидів парникових газів вже до 2070 р. середня температура повітря в країнах Перської затоки може скласти 74–77 °C. Одним із найбільш відчутних наслідків потепління клімату, напевно, стане танення льодовиків і підвищення рівня Світового океану. Мільйони людей на узбережжі загинуть від частих повеней або будуть змушені переселитися, передбачають аналітики ООН. На думку експертного співтовариства, підвищення рівня моря в XXI ст. складе до 1 м (у XX ст. – 0,1–0,2 м) [23].

Друга за значимістю категорія ризиків – геополітика. Серед них найнебезпечніші – великі теракти, за ними слідує міждержавні конфлікти і неефективне держуправління. Зростанню геополітичних ризиків сприяє цілий ряд чинників, упевнені експерти ВЕФ. У їх числі односторонній підхід до вирішення міжнародних питань замість необхідних колективних зусиль світової спільноти. Крім того, країни відкрито звинувачують одна одну у втручанні у свої внутрішні справи. «Роками президент Путін звинувачував США в прагненні підірвати стабільність світової системи і суверенітет Росії, а в 2016 р. Агентство національної безпеки США звинуватило Росію у втручанні в президентські вибори в Америці», – наголошується в доповіді [21].

Особливо слід підкреслити, що глобальні ризики не існують окремо один від одного, а мають тенденцію породжувати один одного, накладатися, перетворюючись у найпотужніші руйнівні каскади загроз. Більшість експертів вважає, що вперше з кінця 1980-х рр. спусковим гачком для подібного «доміно ризиків», здатного запустити руйнівні процеси глобальної деструкції, можуть стати ті чи інші збройні конфлікти, спочатку локальні, але такі, що втягують у свою воронку все більше число держав і недержавних утворень.

Відзначено, що в даний час, по суті, немає налагоджених процедур попередження ескалації такого роду збройних конфліктів і переростання їх у глобальний конфлікт. З таким висновком експертів Давоського форуму солідаризується і Римський Папа Франциск I, який у 2014 р. на церемонії, присвяченій 100-річчю початку Першої світової війни на кладовищі в Редіпульє на північному сході Італії, де поховані 100 187 загиблих у Першій світовій війні, заявив: «Війна – це безумство!». У своїй промові він сказав, що «Третя світова війна вже почалася, частково...» і підкреслив, що «війни знищують надії і сподівання поколінь... Війна ірраціональна, її єдиний план – принести руйнування... Жадібність, нетерпимість, амбіції влади – ці мотиви лежать в основі рішення почати війну, і дуже часто це виправдовується ідеологією» [24].

У зв'язку з цим досить характерно, що проведене у лютому 2015 р. провідним політичним виданням США Foreign Policy опитування більше тисячі експертів із 30 країн показало, що вперше за останні 20 років ризик прямого військового зіткнення США з Росією оцінюється вище, ніж війна між США і Китаєм. При цьому ризики воєн США з Росією та/або Китаєм експерти у цей раз оцінили набагато вище, ніж будь-коли в минулому за час проведення подібних опитувань [25].

Щорічно світова спільнота витрачає мільярди доларів на гонку озброєнь. За даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI), з 2011 р. світові військові витрати збільшилися. Так, у минулому році всі країни в цілому виділили на озброєння 1 трлн 686 млрд дол. США, що на 0,4% вище, ніж у 2015 р. Наприклад, витрати на озброєння США виросли на 1,7% до 611 млрд дол. Бюджет на оборону Китаю збільшився на 5,4%, склавши 215 млрд дол. Росія витратила на військові потреби 69,2 млрд дол., що на 5,99% вище у порівнянні з попереднім роком [26]. Наша країна також збільшує свої військові витрати – за даними SIPRI, у 2016 р. ця сума склала 3,4 млрд дол. (близько 90 млрд грн). Більше того, після Росії Україна є «чемпіоном» за кількістю військових витрат серед країн колишнього СРСР. За даними української влади, оборонний бюджет нашої країни постійно зростає: якщо в 2016 р. він перевищував 113 млрд грн (з них понад 55 млрд пішло на армію), то в 2017-му – вже майже 130 млрд (5% від ВВП). Бюджет армії в цьому році становить приблизно 65 млрд грн. Однак у SIPRI вважають, що реальні витрати на оборону в нашій країні, навпаки, знизилися (у 2015 р. вони становили 3,62 млрд дол.). Пояснюється це зростанням курсу долара до гривні, тому що саме до долара прив'язуються військові витрати держав світу. Як пояснив член парламентського комітету з питань національної безпеки і оборони Дмитро Тимчук, після того, як з 1 січня

2016 р. було збільшено грошове забезпечення військовослужбовців, 75% військового бюджету стало йти на утримання армії і лише решта 25% – на модернізацію і закупівлю нових систем озброєння. А в 2017 р. на розвиток озброєнь і військової техніки Збройних Сил України передбачено близько 6,5 млрд грн, тобто 10% військового бюджету [27]. При цьому міжнародна норма – 40% бюджету на утримання, 30% – на бойову підготовку і 30% – на закупівлю нового озброєння.

З 2014 р. на Сході України йде антитерористична операція, за даними ООН, загальні втрати перевищили 10 тис. осіб загиблими, десятки тисяч поранених, 2 млн вимушених переселенців. У цій, як зараз модно говорити, «гібридній» війні [28] гине насамперед мирне населення. У війнах кінця ХХ – початку ХХІ ст. частка мирного населення наближається до 90% загальних втрат. У нашому випадку це 75%. Серед них жінки, люди похилого віку, діти [29].

Геополітичній напруженості сприяє і неефективність державної влади. У Сирії вона спровокувала громадянський конфлікт, який змушує людей мігрувати до країн, які відчувають серйозні економічні проблеми, такі як сповільнення зростання ВВП і посилення нерівності, наводять приклад експерти ВЕФ. Розбіжності світових держав паралізують роботу ООН, перешкоджаючи припиненню конфліктів і наданню гуманітарної допомоги цивільному населенню, що знаходиться в зоні бойових дій.

Ризики конфліктів поглиблюються технологічними нововведеннями. У таких сферах, як військова робототехніка і штучний інтелект, прискорюється гонка озброєнь. На цьому тлі експерти форуму відзначають інертність і повільність інститутів, відповідальних за забезпечення глобальної безпеки.

На третьому місці – ризики технологічні: шахрайство з особистими чи службовими даними або їх розкрадання, що досягли «безпрецедентних масштабів». У числі найбільш імовірних технологічних ризиків найближчого десятиліття експерти назвали масштабні кібератаки (шосте місце в десятці). Вони також сходяться на думці, що в найближчі роки деструктивний вплив технологій на невиробничі галузі економіки лише посилиться: стрімкий розвиток робототехніки, сенсорів і машинного навчання буде витісняти людську працю зі сфери послуг.

У десятку також увійшли ризики соціальні та економічні – масштабна вимушена міграція і незаконна торгівля (включаючи відмивання грошей, контрабанду тощо) відповідно. Раптовий приплив мігрантів збільшує тиск на соціальні системи і ресурси. Так, у 2015 р. в Європу прибуло 1 млн мігрантів – це в чотири з гаком рази більше, ніж у 2014 р. [21]. Крім того, підтримка громадянами Великої Британії виходу країни з ЄС була розцінена як реакція на неконтрольований приплив гастарбайтерів, вважають експерти ВЕФ.

Питання ідентичності та культури лежать в основі найкардинальніших змін у політичному житті Заходу в 2016 р. – перемоги республіканців на партійних виборах і їх кандидата на виборах президента в США та Brexit у Великій Британії, стверджують автори доповіді. Вони відзначають зміцнення позицій національно орієнтованих партій в ЄС і зростання підтримки їх ідеології. До ключових соціальних тенденцій за межами ЄС експерти ВЕФ віднесли посилення поляризації суспільства в Туреччині (у липні в країні була зроблена спроба військового перевороту), а також утвердження Росією своєї національної політичної ідентичності за допомогою проведення все більш жорсткої міжнародної політики.

У десятку найбільш імовірних ризиків 2017 р. експерти ВЕФ включили також незаконну торгівлю. Під цим формулюванням вони мають на увазі цілу серію протиправних дій: незаконний рух фінансових коштів, ухилення від сплати податків, работоргівля, виробництво і розповсюдження контрафактної продукції, а також організована злочинність – чинники, які підривають соціальну взаємодію, регіональне та міжнародне співробітництво, а також зростання світової економіки.

У число 13 тенденцій, які можуть посилити глобальні ризики або змінити співвідношення між ними, експерти ВЕФ включили:

1) старіюче населення. У світі зростає середній показник тривалості життя. З 2010 по 2015 р. середня тривалість життя у світі виросла з 67 до 70 років. В Африці люди доживають приблизно до 60 років, в Азії – до 72, у Латинській Америці – до 75, у Європі – до 77, у Північній Америці – до 79. До 2100 р. середня тривалість життя на планеті зросте до 83 років [30]. Зростають темпи старіння населення планети. У 2015 р. 12% населення у світі були старше 60 років. Цей показник щорічно зростає на 3,26%. У Європі кожна четверта людина старше 60-річного віку. Згідно з прогнозом, до 2050 р. у світі налічуватиметься 2,1 млрд осіб старше 60 років, а це близько 20% очікуваного населення. Згідно з прогнозами, європейське населення до 2050 р. скоротиться більш ніж на 15%. Зменшення кількості жителів очікується в таких країнах, як Україна, Болгарія, Угорщина, Хорватія, Литва, Латвія і Сербія. У Європі сумарний коефіцієнт народжуваності збільшиться з 1,6 до 1,8 дитини на одну жінку до 2050 р., але це не змінить тенденцію до скорочення населення. В Україні сумарний коефіцієнт народжуваності в 2015 р. склав 1,5 дитини на жінку, що нижче рівня, необхідного для природного руху в довгостроковій перспективі (близько 2,1 дитини на одну жінку). Україна є одним із «лідерів» у світі за смертністю. Гірше нас ситуація у 2016 р. була лише в Лесото, Литві та Болгарії [31];

2) зміну ролі міжнародних структур (ООН, МВФ, НАТО) [32];

3) зміни клімату;

4) погіршення стану навколишнього середовища. У країнах світу щодня 18 млн людей вмирають від забруднення повітря [33]. За даними Міністерства екології, на території України розташовано близько 6,2 тис. легальних і 32 тис. нелегальних звалищ. Сумарно вони займають до 7% території країни. Зараз на звалищах зберігається близько 12,5 млрд т відходів, а щорічно українці виробляють близько 300 млн т сміття. При цьому 80% звалищ переповнені і повинні бути закриті. Україна складає близько 96% від загальної кількості відходів, що є антирекордом серед країн Європейського Союзу. Для порівняння: у них переробляється 38–40% від сумарної кількості відходів [34];

5) приріст середнього класу в країнах з економікою, що розвивається;

6) посилення національно орієнтованих настроїв;

7) поглиблюється поляризація суспільства. Якщо в минулому про це говорили комуністичні ідеологи і дослідники, то сьогодні на величезному статистичному матеріалі про це розповів автор головного економічного бестселера 2014 р. «Капітал двадцять першого століття» Тома Пікетті, чия книга переведена на десятки мов [35]. За даними британської благодійної організації Oxfam, обсяг загальносвітового багатства, що знаходиться в руках 1% найбагатших людей на Землі, виріс з 44% в 2009 р. до 48% в 2014-му і в 2015 р. перевищив 50% [36]. Вісім найбагатших жителів планети володіють статком, який оцінюється в 400 млрд євро. Для порівняння: 3,6 млрд найменш забезпечених жителів планети мають у своєму розпорядженні приблизно 384 млрд євро [37];

8) зростання числа людей, які страждають хронічними хворобами. За оцінками ООН, понад 1 млрд людей мають ту чи іншу форму інвалідності і в більшості суспільств відносяться до найбідніших верств населення [33];

9) збільшення залежності від цифрових технологій [38];

10) зростаючу географічну мобільність населення. Сьогодні 244 млн людей живуть за межами своїх країн походження [33];

11) збільшення різниці в доходах між бідними і багатими. Наприклад, якщо в 2000 р. розрив між доходами 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян становив у Росії 13,9 разу, то в 2015-му вже 15,6 разу [37]. У країнах Євросоюзу цей розрив до кризи знаходився на рівні 6–8, а в останні два роки знизився до 5–6 разів. 60% наших громадян, за даними ООН, живуть за межею бідності. Серед населення світу кожен дев'ятий страждає від голоду, а кожен третій – від незадовільного харчування [33];

12) зміщення центрів сили. Гегемонії США, яка тривала понад сімдесят років, приходить кінець. Рано чи пізно Сполучені Штати Америки не зможуть більше бути лідером Світ-Системи у звичному для нас розумінні, у резуль-

таті чого геополітичний ландшафт світу серйозно зміниться. Роль США і Заходу скоротиться, а країн, що розвиваються (особливо великих), – зросте. За останні чверть століття на тлі ослаблення США, Європи і триваючої стагнації Японії вирости економічні гіганти в Азії (Китай і Індія), а також з'явилася ціла когорта держав, які швидко розвиваються (від Мексики до Малайзії і Ефіопії), які продовжують міцніти (хоча і не без труднощів) і займають лідируючі позиції у світі в не настільки віддаленому майбутньому. У той же час надії деяких політологів і економістів на швидкий і обвальний крах США безпідставні: таке скорочення, швидше за все, буде відбуватися поступово, у міру того як об'єктивні обставини, включаючи зростання периферійних країн, будуть цьому сприяти;

а також 13) підсилюється урбанізація. Показово, що всього лише сто років тому тільки 20% населення світу проживало в міських районах. У найменш розвинених країнах цей показник був усього лише 5%. Світ з тих пір урбанізувався прискореними темпами, і в 2008 р. вперше за весь час міське населення за своєю чисельністю перевищило сільське населення. Тому тепер можна вважати, що світ вступив у тисячоліття міст, і очікується, що до 2050 р. 70% населення планети буде жити в міських районах [39].

Як бачимо, людське суспільство подібно до всіх складних систем змінюється за законами нелінійної динаміки. Періоди прогнозованого розвитку змінюються періодами нестійкості. Вони, у свою чергу, завершуються точками біфуркації, а правильніше говорити – моментами поліфуркації. Якщо говорити просто, у певні моменти історії людства в цілому й окремих країн зокрема існують не дві (біфуркація), а набагато більше можливостей (поліфуркація) подальших змін.

Політична дисфункція, як зазначив у своїй книзі «Світовий порядок» Генрі Кіссінджер, «веде до ослаблення міжнародного права, інститутів міждержавного регулювання і породжує в сучасних, набагато більш небезпечних умовах примат права сильного, могутнього і вольового» [40, р. 12]. Чому приклад дії Росії в Україні. Сьогодні структура міжнародного права повсюдно піддається ерозії і руйнуванню. Усе в меншій кількості випадків працює система стримувань і противаг на міжнародній арені. Відповідно безперервно збільшується ризик локальних і глобальних збройних конфліктів.

Турбулентна і нелінійна динаміка світового розвитку в усіх його сферах відбувається в умовах наростання складності сучасного світу. Незважаючи на численні висловлювання про завершення глобалізації, продовжує наростати технологічна, фінансова та економічна зв'язність різних країн і регіонів. Причому наростання зв'язності відбувається паралельно з поглибленням різного роду протиріч і посиленням розбіжності інтересів як окремих країн,

так і тих чи інших груп світової еліти. Паралельно з цим у сьогоdnішньому і тим більше завтрашньому світі у набагато більшій мірі, ніж раніше, пов'язуються в єдине ціле економічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні та інші процеси. Між ними виявляється все менше перегородок. Вони дедалі більше стають взаємозалежними. Якщо раніше в переважній більшості випадків саме буття визначало свідомість, то сьогодні, за часів Інтернету і всепроникаючих інформаційних потоків, свідомість усе частіше і сильніше детермінує буття. Сьогодні все важче розділяти первинне і вторинне, виділяти причини і сліdstва. У світі починає панувати гіперцикл, коли причини і сліdstва сплітаються в кільця і постійно міняються місцями. Гіперцикл ж, як відомо, – це обов'язкова умова і живильне середовище для нелінійної динаміки, коли найменші фактори можуть викликати гігантські зміни. Насліdки тих чи інших дій і подій стають усе менш передбачуваними і свідомо керованими. У світ прилітає з кожним роком все більше «чорних лебедів», як їх назвав Нассим Талеб [41].

Складність світу кумулятивно наростає не тільки завдяки тісному переплетенню політики, економіки та соціуму, не тільки через все зростаючу взаємозалежність процесів в окремих країнах і стану світової економіки, політики і соціуму в цілому, але і завдяки повсюдному впровадженню інформаційних технологій, і перш за все Інтернету. Сьогодні, коли «Інтернет всього» стає реальністю не тільки в найбільш розвинених країнах, але і в усьому світі, по суті все стає взаємопов'язано з усім.

Як показав у своїй книзі «Антикрихкість» Н. Таллеб, зворотним боком складності стає все зростаюча крихкість нашого світу [42]. Усе частіше ми бачимо відмови технічних, соціальних та інших систем, які зливаються в каскади неприємностей. Загалом, світ вступив у надзвичайно небезпечну, ризиковану фазу екстремальної динаміки. Для цієї фази характерна ситуація, коли техніко-технологічні можливості превалюють над стримуючими їх соціально-культурними механізмами [43]. У такі періоди, як показує історія людства, значно збільшується ймовірність воєн. Вони стають більш поширеними, жорстокими і руйнівними.

Висновки. Сучасний світ змінює свою конфігурацію, у результаті чого збільшуються його нестабільність, рухомість, нелінійність. З'являються якісно нові загрози, обумовлені просуванням людства шляхом техніко-технологічного прогресу. У цих умовах Україна як незалежна держава повинна виробити таку стратегію своєї зовнішньої і внутрішньої політики, яка б насамперед забезпечувала її національні інтереси, суверенітет і територіальну цілісність, добробут населення, перспективи майбутнього для дітей і внуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Addanki S. C., Venkataraman H. Greening the economy: A review of urban sustainability measures for developing new cities. *Sustainable Cities and Society*. 2017. Vol. 32. P. 1–8.
2. Antonucci D. The cyber risk handbook: creating and measuring effective cybersecurity capabilities. Hoboken, New Jersey: Wiley, 2017. xxxv, 412 p.
3. Arutyunov V. S., Lisichkin G. V. Energy resources of the 21st century: problems and forecasts. Can renewable energy sources replace fossil fuels? *Russian Chemical Reviews*. 2017. Vol. 86, Issue 8. P. 777–804.
4. Bina O., Mateus S., Pereira L., Caffa A. The future imagined: Exploring fiction as a means of reflecting on today's Grand Societal Challenges and tomorrow's options. *Futures*. 2017. Vol. 86. P. 166–184.
5. Demir S. Nato's Role in Maintaining Peace and Security in 21st Century. *Gazi Akademik Bakis – Gazi Academic View*. 2016. Vol. 9, Issue 18. P. 235–252.
6. Dinan T. Projected increases in hurricane damage in the United States: the role of climate change and coastal development. *Ecological Economics*. 2017. Vol. 138. P. 186–198.
7. Evans M. Future war in cities: Urbanization's challenge to strategic studies in the 21st century. *International Review of the Red Cross*. 2016. Vol. 98, Issue 901. P. 37–51.
8. Fernandez-Montesinos F. A. Globalization, security and crises. The role of the armed forces in the 21st century. *Revista de Salud Ambiental*. 2015. Vol. 15, Issue 1. P. 37–42.
9. Groves T., Badallo A. C. Higher Education Across Europe: Contemporary Missions for Historical Institutions. *Foro de Educacion*. 2016. Vol. 14, Issue 21. P. 3–10.
10. Held D. Elements of a theory of global governance. *Philosophy & Social Criticism*. 2016. Vol. 42, Issue 9. P. 837–846.
11. Lee C. M. Asia's new long march: bottling conflicts and managing political turbulences. *Pacific Review*. 2017. Vol. 30, Issue 6. P. 843–856.
12. Mocuta D. N. Influence of the climate changes on the human life quality, in rural areas. *Revista de Chimie*. 2017. Vol. 68, Issue 6. P. 1392–1396.
13. Moser S. C. Reflections on climate change communication research and practice in the second decade of the 21st century: what more is there to say? *Wiley Interdisciplinary Reviews – Climate Change*. 2016. Vol. 7, Issue 3. P. 345–369.
14. Pun R. Conceptualizing the integration of digital humanities in instructional services Possibilities to enhance digital literacy in the 21st century. *Library Hi Tech*. 2015. Vol. 33, Issue 1. P. 134–142.
15. Rahman K. S. The shape of things to come the on-demand economy and the normative stakes of regulating 21st-century capitalism. *European Journal of Risk Regulation*. 2016. Vol. 7, Issue 4. P. 652–663.
16. Roberts A. Political order and political decay: from the industrial revolution to the globalization of democracy. *International Affairs*. 2015. Vol. 91, Issue 1. P. 171–172.

17. Rosinska-Bukowska M. Strategic changes in transnational corporations as an adjustment to the challenges of the 21st century. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 2017. Vol. 5, Issue 2. P. 143–157.
18. Solomon H. Beyond the state: reconceptualising African security in the 21st century. *African Security Review*. 2017. Vol. 26, Issue 1. P. 62–76.
19. Webb R., Buratini J. Global challenges for the 21st century: the role and strategy of the agri-food sector. *Animal Reproduction*. 2016. Vol. 13, Issue 3. P. 133–142.
20. Zurbriggen C., Travieso E. Towards a new developmental state: challenges for Latin America. *Perfiles Latinoamericanos*. 2016. Vol. 24, Issue 47. P. 259–281.
21. The Global Risks Report 2017. 12th Edition. URL: http://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf (дата звернення: 25.10.2017).
22. Выход США из Парижского соглашения. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Выход_США_из_Парижского_соглашения (дата звернення: 25.10.2017).
23. Климатический хаос. Чем грозит человечеству потепление, и что делать для предотвращения катастрофы. URL: <http://tass.ru/spec/climate> (дата звернення: 25.10.2017).
24. Il Papa a Redipuglia: «Guerra è follia, ma ora c'è terzo conflitto mondiale». URL: http://www.corriere.it/cronache/14_settembre_13/papa-arrivato-redipuglia-100-anni-grande-guerra-fde773fa-3b17-11e4-9b9b-3ef80c141cfc.shtml?refresh_ce-cr (дата звернення: 25.10.2017).
25. Опрос экспертов Foreign Policy: насколько вероятна война между США и Россией. URL: <http://dossierdip.interaffairs.ru/index.php/analitika/item/838-838> (дата звернення: 25.10.2017).
26. SIPRI: военные расходы в мире растут. URL: <http://www.trt.net.tr/russian/ekonomika/2017/04/24/sipri-voennyie-raskhody-v-mirje-rastut-719355> (дата звернення: 25.10.2017).
27. Попович Д. Зачем Россия увеличивает военные расходы и что это значит для Украины. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2017/04/27/kolonka/denis-popovich/bezopasnost/zachem-rossiya-uvelichivaet-voennye-rasxody-i-cto-eto-znachit-ukrainy> (дата звернення: 25.10.2017).
28. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Укр. соціум*. 2014. № 3. С. 113–127.
29. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Випуск 6. С. 89–98.
30. 10 важных фактов о демографической ситуации в мире. URL: <http://www.baker-tilly.ua/ru/news/id921> (дата звернення: 25.10.2017).
31. Уровень смертности в странах мира 2016. URL: <http://mostinfo.su/6587-uroven-smernosti-v-stranah-mira-2016.html> (дата звернення: 25.10.2017).
32. Humanity at risk: the need for global governance / edited by Daniel Innerarity and Javier Solana; articles in Spanish and French translated by Sandra Kingery and Stephen Williams. New York: Bloomsbury Academic, 2013. xxi, 183 p.

33. Доклад о человеческом развитии 2016. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf (дата звернення: 25.10.2017).
34. Украина задыхается от мусора. URL: <https://www.gazeta.ru/business/2017/04/14/10627415.shtml> (дата звернення: 25.10.2017).
35. Piketty T. Capital in the twenty-first century / translated by Arthur Goldhammer. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. viii, 685 p.
36. Oxfam: 1% богатых владеет половиной общемировых средств. URL: http://www.bbc.com/russian/business/2015/01/150119_oxfam_wealth_inequality (дата звернення: 25.10.2017).
37. Башкатова А. Россия признана страной неравных возможностей. Расслоение населения по доходам сейчас выше, чем в начале нулевых. URL: http://www.ng.ru/economics/2017-01-17/1_6904_unequal.html (дата звернення: 25.10.2017).
38. DuBravac S. Digital destiny: how the new age of data will transform the way we work, live, and communicate / Foreword by Gary Shapiro. Washington, DC: Regnery Publishing, a Salem Communications Company, 2015. xxvi, 372 p.
39. Прогресс, достигнутый к настоящему времени в осуществлении решений второй Конференции Организации Объединенных Наций по населенным пунктам (Хабитат-II) и в выявлении новых и возникающих проблем в области устойчивого развития городов: докл. Генер. секретаря Конф. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.226/PC.1/5&lang=R (дата звернення: 25.10.2017).
40. Kissinger H. World order. New York: Penguin Press, 2014. 420 p.
41. Талеб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / пер. с англ. В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попова; под ред. М. Тюнькиной. Москва: КоЛибри, 2010. 528 с.
42. Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса / пер. с англ. Н. Кареева. Москва: КоЛибри: Азбука-Аттикус, 2014. 768 с.
43. Barnosky A. D., Hadly E. A. Tipping point for planet earth: how close are we to the edge? New York: Thomas Dunne Books, 2016. 264 p.

REFERENCES

1. Addanki, S. C., Venkataraman, H. (2017). Greening the economy: A review of urban sustainability measures for developing new cities. *Sustainable Cities and Society*. 32: 1–8.
2. Antonucci, D. (2017). The cyber risk handbook: creating and measuring effective cybersecurity capabilities. Hoboken, New Jersey: Wiley.
3. Arutyunov, V. S., Lisichkin, G. V. (2017). Energy resources of the 21st century: problems and forecasts. Can renewable energy sources replace fossil fuels? *Russian Chemical Reviews*. 86 (8): 777–804.

4. Bina, O., Mateus, S., Pereira, L., Caffa, A. (2017). The future imagined: Exploring fiction as a means of reflecting on today's Grand Societal Challenges and tomorrow's options. *Futures*. 86: 166–184.
5. Demir, S. (2016). NATO's Role in Maintaining Peace and Security in 21st Century. *Gazi Akademik Bakis – Gazi Academic View*. 9 (18): 235–252.
6. Dinan, T. (2017). Projected increases in hurricane damage in the United States: the role of climate change and coastal development. *Ecological Economics*. 138: 186–198.
7. Evans, M. (2016). Future war in cities: Urbanization's challenge to strategic studies in the 21st century. *International Review of the Red Cross*. 98 (901): 37–51.
8. Fernandez-Montesinos, F. A. (2015). Globalization, security and crises. The role of the armed forces in the 21st century. *Revista de Salud Ambiental*. 15 (1): 37–42.
9. Groves, T., Badallo, A. C. (2016). Higher Education Across Europe: Contemporary Missions for Historical Institutions. *Foro de Educacion*. 14 (21): 3–10.
10. Held, D. (2016). Elements of a theory of global governance. *Philosophy & Social Criticism*. 42 (9): 837–846.
11. Lee, C. M. (2017). Asia's new long march: bottling conflicts and managing political turbulences. *Pacific Review*. 30 (6): 843–856.
12. Mocuta, D. N. (2017). Influence of the climate changes on the human life quality, in rural areas. *Revista de Chimie*. 68 (6): 1392–1396.
13. Moser, S. C. (2016). Reflections on climate change communication research and practice in the second decade of the 21st century: what more is there to say? *Wiley Interdisciplinary Reviews – Climate Change*. 7 (3): 345–369.
14. Pun, R. (2015). Conceptualizing the integration of digital humanities in instructional services Possibilities to enhance digital literacy in the 21st century. *Library Hi Tech*. 33 (1): 134–142.
15. Rahman, K. S. (2016). The shape of things to come the on-demand economy and the normative stakes of regulating 21st-century capitalism. *European Journal of Risk Regulation*. 7 (4): 652–663.
16. Roberts, A. (2015). Political order and political decay: from the industrial revolution to the globalization of democracy. *International Affairs*. 91 (1): 171–172.
17. Rosinska-Bukowska, M. (2017). Strategic changes in transnational corporations as an adjustment to the challenges of the 21st century. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 5 (2): 143–157.
18. Solomon, H. (2017). Beyond the state: reconceptualising African security in the 21st century. *African Security Review*. 26 (1): 62–76.
19. Webb, R., Buratini, J. (2016). Global challenges for the 21st century: the role and strategy of the agri-food sector. *Animal Reproduction*. 13 (3): 133–142.
20. Zurbriggen, C., Travieso, E. (2016). Towards a new developmental state: challenges for Latin America. *Perfiles Latinoamericanos*. 24 (47): 259–281.
21. The Global Risks Report 2017. 12th Edition. URL: http://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf.
22. Vyihod SShA iz Parizhskogo soglasheniya. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Vyihod_SShA_iz_Parizhskogo_soglasheniya [in Russian].

23. Klimaticheskiiy haos. Chem grozit chelovechestvu poteplenie, i chto delat dlya predotvrascheniya katastrofyi. URL: <http://tass.ru/spec/climate> [in Russian].
24. Il Papa a Redipuglia: «Guerra è follia, ma ora c'è terzo conflitto mondiale». URL: http://www.corriere.it/cronache/14_settembre_13/papa-arrivato-redipuglia-100-anni-grande-guerra-fde773fa-3b17-11e4-9b9b-3ef80c141cfc.shtml?refresh_ce-cp
25. Opros ekspertov Foreign Policy: naskolko veroyatna voyna mezhdu SShA i Rossiey. URL: <http://dossierdip.interaffairs.ru/index.php/analitika/item/838-838> [in Russian].
26. SIPRI: voennyye rashodyi v mire rastut. URL: <http://www.trt.net.tr/russian/ekonomika/2017/04/24/sipri-voennyye-raskhodyi-v-mirie-rastut-719355> [in Russian].
27. Popovich D. Zachem Rossiya uvelichivaet voennyye rashodyi i chto eto znachit dlya Ukrainyi. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2017/04/27/kolonka/denis-popovich/bezopasnost/zachem-rossiya-uvelichivaet-voennye-rasxody-i-cto-eto-znachit-ukrainy> [in Russian].
28. Trebin, M. P. (2014). «Hibrydna» viina yak nova ukrainska realnist. *Ukrainskyi sotsium*, 3, 113–127 [in Ukrainian].
29. Trebin, M. P. (2015). Viiny v istorii liudstva ta yikhni naslidky: uroky dlia Ukrainy. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politoh. Studii*, 6, 89–98 [in Ukrainian].
30. 10 vazhnyih faktov o demograficheskoy situatsii v mire. URL: <http://www.bakertilly.ua/ru/news/id921> [in Russian].
31. Uroven smertnosti v stranah mira 2016. URL: <http://mostinfo.su/6587-uroven-smertnosti-v-stranah-mira-2016.html> [in Russian].
32. Innerarity, D., Solana, J. eds. (2013). *Humanity at risk: the need for global governance*. New York: Bloomsbury Academic.
33. Doklad o chelovecheskom razvitii 2016. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf [in Russian].
34. Ukraina zadyihaetsya ot musora. URL: <https://www.gazeta.ru/business/2017/04/14/10627415.shtml> [in Russian].
35. Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century* / translated by Arthur Goldhammer. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
36. Oxfam: 1% bogatyih vladeet polovinoj obschemirovnyih sredstv. URL: http://www.bbc.com/russian/business/2015/01/150119_oxfam_wealth_inequality [in Russian].
37. Bashkatova A. Rossiya priznana stranoy neravnyih vozmozhnostey. Rassloenie naseleniya po dohodam seychas vyishe, chem v nachale nulevyih. URL: http://www.ng.ru/economics/2017-01-17/1_6904_unequal.html [in Russian].
38. DuBravac, S. (2015). *Digital destiny: how the new age of data will transform the way we work, live, and communicate* / Foreword by Gary Shapiro. Washington, DC: Regnery Publishing, a Salem Communications Company.
39. Progress, dostignutyiy k nastoyaschemu vremeni v osuschestvlenii resheniy vtoroy Konferentsii Organizatsii Ob'edinennyih Natsiy po naseleennyim punktam (Habitat-II) i v vviyavlenii novyih i vznikayuschih problem v oblasti ustoychivogo razvitiya gorodov/ Doklad Generalnogo sekretarya Konferentsii. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.226/PC.1/5&lang=R [in Russian].

40. Kissinger, H. (2014). World order. New York: Penguin Press.
41. Taleb, N. N. (2010). Chyorniy lebed. Pod znakom nepredskazuemosti / Per. s angl. V. Sonkina, A. Berdichevskogo, M. Kostionovoy, O. Popova; pod red. M. Tyunkinoy. Moskva: Izd-vo KoLibri [in Russian].
42. Taleb, N. N. (2014). Antihrupkost. Kak izvlech vyigodu iz haosa / per. s angl. N. Karaeva. Moskva: KoLibri; Azbuka-Attikus [in Russian].
43. Barnosky, A. D., Hadly, E. A. (2016). Tipping point for planet earth: how close are we to the edge? New York: Thomas Dunne Books.

УКРАИНА ПЕРЕД ВЫЗОВАМИ XXI в.

Требин М. П.

XXI в. бросает человечеству, в том числе и Украине, огромное количество вызовов, на которые необходимо ответить. Понять спектр угроз и тенденции развития мирового сообщества – важнейшая задача для человечества. Определены глобальные риски, а также тенденции, которые могут усилить их или изменить соотношение между ними. Риски делятся на пять категорий: экономические, экологические, геополитические, социальные и технологические, которые всесторонне исследованы.

Ключевые слова: риск, вызов, угроза, тенденции развития, глобализация, нелинейность, нестабильность, будущее человечества.

UKRAINE BEFORE THE CHALLENGES OF THE 21ST CENTURY

Trebin M. P.

The 21st century has given humanity, including Ukraine, a huge number of challenges that need to be answered. To understand the range of threats and trends in the development of the world community is the most important task for humanity. The modern world is usually characterized by epithets of «crisis», «turbulent», «unstable». These characteristics are undoubtedly true. But they are not exhaustive. Apparently, with even more reason, the world can be called dynamic, complicated and increasingly dangerous. In the struggle for the future that unfolds on the planet, risks are growing and threats are increasing. To the Davos Forum in 2017, a report was published on the global risks awaiting humanity in the near future.

In total, experts identified 30 global risks, as well as 13 trends that can strengthen them or change the relationship between them. Risks are divided into five categories: economic, environmental, geopolitical, social and technological. In ten of the most probable risks in 2017 – three of the areas of ecology and three of the geopolitics, while the environmental is higher: two of them are among the top 3 global risks. These are extreme weather events and large-scale natural disasters. The top ten included also the risks of anthropogenic environmental disasters.

The second most significant category of risks is geopolitics. Among them, the most dangerous are large-scale terrorist acts, followed by interstate conflicts and inefficient state administration. They include a one-way approach to solving international issues instead of the necessary collective efforts of the world community. In addition, countries are openly accusing each other of interfering in their internal affairs.

It should be emphasized that global risks do not exist separately from each other, but tend to generate each other, overlay, turning into the most powerful destructive cascades of threats. Most experts believe that, for the first time since the late 1980's, a trigger for such a "domino of risks", capable of launching destructive processes of global destruction, may become one or another armed conflict, initially local, but those that are increasingly drawn into their funnel the number of states and non-state entities. It is noted that at present, in essence, there are no well-established procedures for preventing the escalation of such armed conflicts and their escalation into a global conflict.

In the third place – the technological risks: fraud or personal data or theft, which have reached «unprecedented scale». Among the most likely technological risks of the next decade, experts called large-scale cyber attacks (sixth in the top ten). They also agree that in the coming years the destructive impact of technology on non-productive sectors of the economy will only intensify: the rapid development of robotics, sensors and machine learning will crowd out the human work of the service sector.

Among the trends that can aggravate global risks or change the relationship between them, experts included: aging population, changes in the role of international structures (UN, IMF, NATO), climate change, environmental degradation, middle class growth in developing economies, strengthening of nationally oriented sentiments, deepening polarization of society, etc.

The modern world changes its configuration, which increases its instability, mobility, nonlinearity. There are qualitatively new threats caused by the advancement of humanity through technological progress. In these circumstances, Ukraine, as an independent state, must develop such a strategy of its foreign and domestic policies, which would, first of all, ensure its national interests, sovereignty and territorial integrity, welfare of the population, prospects for the future for children and grandchildren.

Keywords: *risk, challenge, threat, development trends, globalization, nonlinearity, instability, the future of mankind.*

Vodnik V. D., PhD, Associate Professor

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE FAMILY AND WAYS OF ITS INCREASING IN CONDITIONS OF THE CIVIL SOCIETY BUILDING IN UKRAINE

The essence of the educational potential of the family, its features, advantages and its influence on the development of a child's personality has been highlighted and analyses of the problems of the improving of the family educational potential in the conditions of the civil society building in Ukraine has been implemented.

Keywords: *family, educational potential of family, socialization, unforortunate family, negligence, child, family policy, civil society.*

Actuality and contemporary state of the problem scientific development. Historical experience of humanity has fixed the idea of social conditionality in the era of antiquity of the formation and life of each person. In Ancient Rome, a newborn was talking about as the «blank slate» on which teachers write. Ancient greek philosophers talked about the man as a center of many concentric circles. The closest circle is the family: parents, wife, children; the next circle includes close and distant relatives; third circle – fellow citizens and, finally, the fourth circle it is humanity.

With all the conventions of this figurative scheme in it lies a deep thought. Man is inextricably linked to other people and a society. These relationships, being as conditions and circumstances of his life and activity, form his spiritual world, behavior. And the most important place here is family. It has the best possible opportunities for permanent and intensive communication of children with adults; is the carrier of the unproduced in any other circumstances, the emotional-psychological micro-climate, based on the unique proximity of the teachers and the pupils; directs the development of communication of children in all spheres: family, neighboring, educational, labor and leisure; gives children lessons in gender relations and future family life; forms an attitude to the educational and labor activities, responsibility, defines the attitude to ideological, moral and legal values of society; forms character and level of self-esteem and self-criticism; carries out «training» and a guide in the performance of general civil, educational and labor duties; models the structure and contents of leisure; Provides control of children and adolescents as members of society, which are in the stage of intensive development and did not fully master the skills of independent decisions.

Fundamental changes in the political, social, economic conditions and in the public consciousness of Ukrainian citizens, which brought a lot of positive in the public life and, simultaneously, results to aggravation of contradictions in the family upbringing of children. The ability to separate them, to understand the causes and interconnectedness, to predict the ways of their solution in the interests of families and their individual members on the state (in the general and family policy of the state), professional (by the efforts of specialists) and individual levels (by the efforts of the families themselves) could to great extend to improve the situation of families in Ukraine and the possibility of implementing their educational functions.

Analysis of the recent sources and publications. General theoretical aspects of the problem under study are covered in the writings of scientists: L. Amadzhadin, O. Antonova, A. Baydalakina, C. Golod, T. Gurko, I. Dvoymennyi, D. Dikova-Favorska, Ye. Zakharchenko, T. Kravchenko, M. Matskovskiyi, I. Minkovskiyi etc. The main theoretical and methodological, scientific directions of the problem of a child upbringing in the family are reflected in the writings of the classics of pedagogy and psychology, in particular, L. Vygotsky, Y. Komensky, G. Kostyuk, A. Makarenko, V. Sukhomlynsky and others, as well as: A. Besedin, M. Buyanov, A. Grys, I. Topolska, O. Shenkevich and others like that. Study of the nature of the educational potential of the family, its features, consequences, tendencies has both scientific and practical significance. It should be the basis for the improvement of social relations and institutions of civil society, strengthening the system of social control, the consistent implementation of measures of socialization, responsibility. All of them are aimed at ensuring maximum protection of the individual, satisfaction of the interests of citizens, democratization and humanization of our society.

The purpose of the article is to analyze the problems of the educational potential of the family and ways to increase it in the context of the civil society building in Ukraine.

Presenting of the main material. Today, the institution of the family is experiencing significant difficulties; the conditions of its functioning have changed. It is a whole number of processes of demographic, ideological, cultural, socio-psychological, biological and organizational character. These include: a) factors of a demographic nature: the curtailment of the traditional system of family upbringing and the formation / still ongoing / of the new system; proliferation of malnutrition; The growth of the number of single-parent families in connection with divorces, the death of one of the spouses; The birth of children out of wedlock; b) economic conditions of the modern family education: changes in the economic situation of the modern family, the nature of the work of its members; reducing of the opportunity for children to observe the work of their parents, by their personal example in work; extension of the burn period.

The family, according to its nature, is inherent in the primitive and, moreover, the long-standing function of bringing up children. It can be noted that in recent years, the conditions of education in general and family, as a whole, have significantly changed, became more complex, changed its form, methods and priorities. But the essence and meaning of it remain the same importance. The promotion of the responsibility of the family for the upbringing of the child in modern conditions contributes to the development of the civil society. The formation of personality in a family environment is influenced by a variety of factors, such as external so internal character which, in their totality and integrated unity, form the educational potential of the family.

The educational potential of the family is a set of conditions and means that collectively determine its pedagogical capabilities. The most important in it are the material and living conditions, the number of the family, its structure, spiritual and moral, emotional and psychological and work atmosphere, life and professional experience of parents, its structure, spiritual-moral, emotional-psychological and work atmosphere, life and professional experience of parents, organization of family leisure, family traditions, system and character of intra-family communication, level of education and pedagogical culture of adult members (first of all, mother and father), distribution of responsibilities among them for education, etc. By its essence, it absorbs the experience of generations (families) regarding the upbringing of children.

Socio-economic, political and cultural transformation of society, activity of educational institutions of different levels, mass media are external factors of the educational potential of the family. To the internal relations one can relate family relations, their character, and it is they that are the main resource of the educational potential of the family.

A special and very important component – the specifics of the process itself of family education. Speaking about it, it is necessary first of all to note its continuity and durability. In this case, no other educational public institution can compare with the family.

The family acts as an environment that influences the child, and as a subject of the educational process. Its cumulative educational opportunities are conditioned by various factors, including: the readiness of parents to bring up the child, Level of general and pedagogical culture, possibilities of their realization (in particular, material and living conditions, structure and type of family, the availability of free time, the form of its conduct, the family subculture, etc.), the character of the relationship and the degree of interdependence of parents in matters of education, their individual characteristics – temperament, moral qualities, communicative abilities, state of health, age, and general and hence the general and personal experience of children education, value orientations and their hierarchy [1, p. 4–5].

The bringing up function of the family in modern conditions is negatively influenced by nucleation, the weakening of family ties, the reduction of opportunities for parents as to communication and controlling of children, significant change in the standards of conduct, family values during the life of one generation; a reassessment of family life experience, a decrease in the number of families, a reduction in the possibilities of parental influence on children in the family, underestimating its role in society and every person in particular.

The main tendencies being characteristic of modern family bringing up are as follows: the modern Ukrainian family undergoes a significant influence of anomie (a certain psychological state, in which the former ideological foundations, normative and value orientations, and socio-psychological stereotypes of behavior appear to be destroyed, but new ones have not been made yet; their formation is chaotic and unsystematic), which adversely affects the process of family bringing up, leads to an unjustified shift in emphasis on «fashion» personal qualities – the ability to adapt to any circumstances, to achieve at any cost places under the sun, trend of both parents and children on the prestige of professional activity, which is perceived as dependent on material incomes; the provision by adult family members of the benefits of material provision of family life activity to the detriment of the performance of the educational function; the separation of a significant proportion of families from modern socio-adaptive strategies, which negatively affects the inner-family atmosphere, interpersonal communication between adults and younger family members, complicates the proper psychological and social support of the child.

The tendency of parents' desire for the child's upbringing through partnership interaction, establishment of cooperation becomes increasingly clear. However, the available anomie and inadequate level of pedagogical culture lead to the application of not always adequate forms and methods of such interaction, generate distorted ideas about its essence, which to some extent complicates this process [2, p. 47-48].

The process of formation and development of the individual begins from the moment of birth, and the family here belongs to the priority place, because it is the first child educator and environment for the transfer of spiritual wealth, cultural traditions, formation of value orientations, practical skills and habits. At the same time, the leading factors are not so much specially organized actions, as the moral atmosphere that dominates the family, the way of intra-family life and its style.

Social psychologists note that the atmosphere of sincere affection, proximity, trust and love determines the intensity, strength, depth of assimilation of the child (in the process of imitation and empathy) of the moral attitudes of parents, their value orientations in the field of morality. In an atmosphere of mutual understanding, the child better perceives conscious guidelines and requirements of parents.

Violations of emotional and psychological community, conflicts of the family can affect the mental health of children. Sociologists, psychologists, lawyers have recently begun to include violations of the emotional and psychological community of the family to the signs of family disadvantage. Family trouble – a complex concept that has a number of features, in particular: a) violation of the family structure (single-parent families); b) the decline of the moral standing of its members; c) disadvantages and distortions of pedagogical knowledge of parents, lack of their skills in raising children, etc.

We should not forget about the well-known «squeezing out» of parents and teachers by means of mass communication, especially in the formation of children's needs, interests and stereotypes of behavior.

In all the diversity of families that live in Ukraine today, they can be conditionally divided into several groups, which in different ways influence the social development of the child in terms of the relationship between parents and children, namely:

1. Families in which there is a friendly relationship between all members. Parents are well aware of what their child is interested in, they are respected her/his, they try to help and support tactfully.
2. Families in which there is a friendly relationship between parents and children, but parents seek to permanently influence the interests, admiration, and affection of children. Between adults and children there is a certain distance.
3. Families where parents focus on issues such questions, as child well-being, health and educational activities. The main purpose of the upbringing seen by adults is that the child successfully graduated from school and entered the university, wearing no worse than others. Usually, in such families the spiritual world of the child is hidden from parents. At the same time, they do not try to know him. Very often, parents even deny the possibility of having children's wishes, interests, aspirations that do not fit their own.
4. Families in which non-pedagogical actions of adults take place: disrespect for the child, careful monitoring of her, distrust, corporal punishment. The attitude of children to parents the most often is unfriendly in nature; it is also difficult for them to communicate with peers.
5. Unordered families where parents conflict with each other and with children, abuse alcohol, and show cruelty. In 30% of cases, this behavior of adults causes antisocial behavior of children. All these types of families are characterized by a different style of relationships between parents and children: authoritarian, liberal and democratic [1, p. 42].

Disadvantages and disorders in family upbringing is the main source of the formation of distortions of the personality of the adolescent, which determine the commission of the crime. It should be borne in mind that the influence of other sources of criminal «infection» of minors is largely stimulated by the position of the family.

Negative forms of behavior of adult family members contribute to the fact that the juvenile not only takes negative behaviors but also assimilates a negative value orientation, realizing it already in its own anti-social behavior.

Successful implementation of the upbringing potential of the family largely depends on its type and level of material support, the culture of family relationships, the pedagogical culture of parents, the nature of parental control and the level of awareness about the life of the child outside the family, features of the interaction of the family with preschool institutions and schools.

Unfortunate family forms children in their own way and likeness. From these children – if only the living conditions and education will not be timely normalized as a result of interference from the outside – in many cases this will be young people who adopts from adult family members cynical attitude to moral values, disrespect for people, disparaging attitude to social norms of behavior.

In order to neutralize the unfavorable conditions in the family, their negative impact on the criminalization of minors, a state program to overcome all types of family disadvantage is required.

The decline of moral position of family members, the wrong pedagogical position of parents are considered as constituting elements of family disorder. According to teachers, employees of services for juvenile delinquency, this position is characterized by¹: the reluctance to engage in the upbringing of children in principle (about 18% on the base of the materials of the criminal cases of juvenile offenders indicated their indifference to them from the side of their parents; in the control group these indicators are much smaller. Parents of minors from the control group are interested in learning, behavior, feelings and friends, spending leisure almost daily – more than 71% of responses); underestimation of the need to engage in education constantly, consistently complicating its goals (similar circumstances in the families of offenders occurred more often than in the families of minors from the control group); underestimation of the need to engage in education constantly, consistently complicating its goals (similar circumstances in the families of offenders occurred more often than in the families of minors from the control group); use of a limited set of educational means, mainly talks or physical punishments (more than 29% of the offenders of the

¹ The study of the problem was based on data from the research conducted over 5 years in Kharkiv using traditional methods of obtaining information, such as: the method of document analysis – materials of archival criminal cases (about 300), the Department of Information Technologies of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for 5 years; personal cases of juvenile convicts (about 100) who are in the Kuryazhskaya educational colony (furthermore KV); the method of minors' interviewing who are studying in a special school (about 40); convicted of the Kuryazkaya (KC) (about 350); employers of law enforcing bodies, enterprises, public organizations, of services for juvenile delinquency, students (about 300) and teachers of secondary schools, colleges, lyceums and centers of the professional – technical education (about 100) and the method of supervision – for minors free time, behavior in public places.

Kuryzka colony believed that on their children's escapades and faults parents responded mildly, acting instructing, but almost half of them – 46,8% – reported that for their faults they were deservedly beaten; 5,7% said that they were subjected to brutal beatings and torture). Pupils from the control group have noted that at home, in the case of faults, it is carried conversations with them (more than 37% of the answers), shout and make them guilty (about 30%). 24% of respondents pointed to different methods of punishment (do not give «pocket» money, do not buy new things, do not permit them to go out, play on computer and watch TV, blame, disregard and do not speak, etc.); too much care (the study showed that the parents of juvenile offenders characterized by insufficiently critical attitude to the mistakes in the upbringing of their children). Only part of them is practically are aware of that these miscalculations take place, while most parents tend to explain the difficulty of their children by the immoral influence of their friends, the disadvantages of educational work at the school, etc.).

In order to explain the positive or negative results of family education there is no decisive significance of age peculiarities of minors. If the family is in the right position, from a pedagogical point of view, it builds appropriately the upbringing in interaction with the educational institution, such age features as susceptibility to the influence of the elderly, the significance of the example of the elder family members, imitation of authority, orientation to the demands of the micro-groups, etc., it will be effectively used to form a positive social position of the individual. From our point of view, it is right not to absolutize the age difficulties that with the inevitability give rise to disruption, conflicts still up to unlawful behavior, but to investigate the tasks and specific of the methods of education, prevention and elimination of deformation of personal development.

The strategic goal of the Ukrainian society is to build a sovereign and independent, democratic and law-governed state, and building of the civil society. Family, as the main centre of the society and natural environment for the education and well-being of all its members, in particular, children, should be provided with the necessary protection and assistance so that it can fully put on itself obligations in the framework of the society. The purpose of the state family policy is to provide favorable conditions for the comprehensive development of the family and each of its members, the most complete implementation of its functions and improvement of its standard of living and increasing the family role as the basis of society.

The problems of the family, women, and a child must become the main ones in the state and society. There is the necessity of the modern programs in order to help the family, maternity, childhood and the relevant legislative base.

The main directions of the state policy in this sphere are: the definition of legal principles of social work with families, children and young people;

development and implementation of the general-state, regional programs of social support of families, children and youth, social formation of youth and other programs concerning families, children and youth; organization and implementation of social work with families, children and youth, providing them with social services; implementation of management in social work with families, children and youth; ensuring compliance with the minimum social standards for social work with families, children and young people; creation of favorable conditions for the functioning and strengthening of the family; promoting responsible attitude of parents of creation the conditions necessary for the comprehensive development and upbringing of children; development of various forms of family education of orphans and children deprived of parental care; establishment of a healthy lifestyle in the family, children and youth environment; implementation of social and preventive work, rehabilitation measures for the restoration of social functions, psychological and physical condition of children and youth who were subjected to cruelty and violence, were involved in the worst forms of child labor, social support for HIV-infected children, young people and their families; integration into the society of children and youth with functional limitations; assistance to public organizations, other associations of citizens, physical individuals in the implementation of their own socially significant initiatives and projects in the field of social work with families, children and youth in the manner prescribed by law; development and support of the volunteer movement in the field of social work with families, children and youth; implementation of personnel, scientific-methodical, financial, material and technical, informational support of social work with families, children and youth; establishment and strengthening of connections with social services abroad, integration into the international system of social work [3].

As *a conclusion* we would like to note that in the conditions of the establishment and development of a democratic constitutional state, the construction of the civil society in Ukraine, fundamental changes in political, social, economic conditions and in the public consciousness of the citizens of the country, having brought a lot of positive in the social life, simultaneously have caused an aggravation of contradictions in the family upbringing of children. Difficulties in the implementation of family educational function are largely associated with the absence of general strategies for raising the child in the family, of the insufficient youth preparation for motherhood and fatherhood. State policy on assistance to families, maternity, and childhood is one of the main directions of the country's domestic policy. It is on the influence on processes that have an exceptional significance for the future development of society.

REFERENCES

1. Vykhovnyi potentsial sim'ї v suchasnykh umovakh: tematychna Derzhavna dopovid pro stanovysheche sim'eї v Ukraini za pidsumkamy 2001 roku (2002). Kyiv: Derzhavnyi in-t problem sim'ї ta molodi [in Ukrainian].
2. Kravchenko, T. V. (2006). Suchasna sim'ia u fokusi naukovykh doslidzhen. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 43-48 [in Ukrainian].
3. Zakony Ukrainy (2009) «Pro sotsialnu robotu z simiamy, ditmy ta moloddiu»; «Pro spriyannia sotsialnomu stanovlenniu ta rozvytku molodi v Ukraini». Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СЕМЬИ И ПУТИ ЕГО ПОВЫШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

Освещаются сущность воспитательного потенциала семьи, его особенности, преимущества, влияние на развитие личности ребенка, осуществляется анализ проблем повышения воспитательного потенциала семьи в условиях построения гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: семья, воспитательный потенциал семьи, социализация, семейное благополучие, безнадзорность, ребенок, семейная политика, гражданское общество.

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІМ'Ї ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПІДВИЩЕННЯ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Водник В. Д.

Відзначено, що фундаментальні зміни в політичних, соціальних, економічних умовах та в суспільній свідомості громадян України, які привнесли в суспільне життя чимало позитивного, призвели водночас до загострення суперечностей у сімейному вихованні дітей. Уміння їх вичленовувати, розуміти причини і взаємопов'язаність, передбачати шляхи їх розв'язання в інтересах родин та їх окремих членів на державному (у загальній і сімейній політиці держави), фаховому (зусиллями спеціалістів) та індивідуальному рівнях (зусиллями самих членів сімей) значною мірою могло б поліпшити становище сімей в Україні і можливості реалізації їх виховної функції.

Наголошено, що вивчення природи виховного потенціалу сім'ї, його особливостей, наслідків, тенденцій має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалювання соціальних відносин і інститутів громадянського

суспільства, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів соціалізації, відповідальності. Усі вони спрямовані на те, щоб забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію і гуманізацію нашого суспільства. Використано дані дослідження, яке проводилось протягом 5-ти років у Харкові з використанням традиційних методів одержання інформації.

Підкреслено, що успішна реалізація виховного потенціалу родини в значній мірі залежить від її типу та рівня матеріального забезпечення, культури сімейних стосунків, педагогічної культури батьків, характеру батьківського контролю та рівня поінформованості про життя дитини поза межами сім'ї, особливостей взаємодії сім'ї з дошкільними закладами і школами.

Зазначено, що труднощі виконання родиною виховної функції значною мірою пов'язані із відсутністю загальних стратегій виховання дитини в сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства і батьківства. Державна політика допомоги сім'ї, материнству, дитинству – один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Ідеться про вплив на процеси, що мають виняткове значення для майбутнього розвитку суспільства.

Ключові слова: сім'я, виховний потенціал сім'ї, соціалізація, сімейне неблагополуччя, бездоглядність, дитина, сімейна політика, громадянське суспільство.

Прохоренко Т. Г., кандидат соціологічних наук, доцент

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ

У статті розглянуто сутність і структуру професійної мобільності як важливого чинника професійної та соціальної адаптації людини до швидкоплинних змін в усіх сферах сучасного суспільства. Акцентується увага на ролі професійної мобільності в механізмах успішної самореалізації особистості в професійній діяльності та кар'єрному просуванні, звертається увага на її особливості в сучасних умовах.

Ключові слова: професійна мобільність, системна якість, адаптація, конкурентоспроможність, самореалізація, креативність, успішність, кар'єра.

Актуальність проблеми. Усе наростаюча мінливість сучасного світу, безпрецедентні для історії цивілізації темпи соціальних та науково-технічних змін привели до стрімких перетворень в усіх сферах життя суспільства, до взаємопроникнення різних галузей діяльності та знань. Суттєво вплинула на професійну діяльність інформатизація, яка забезпечила: активне використання інтелектуального потенціалу суспільства, який постійно розширюється; інтеграцію інформаційних технологій у наукові та виробничі види діяльності, що ініціює розвиток усіх галузей суспільного виробництва, інтелектуалізацію трудової діяльності; високий рівень інформаційного обслуговування, доступність до джерел інформації тощо. Усі ці атрибути сучасного суспільства, економіки вимагають від фахівців високої інтелектуальної та професійної мобільності, умінь оперативно орієнтуватися в професійному середовищі, що динамічно трансформується, приймати кваліфіковані рішення, адекватні швидко змінній ситуації. Спеціалісти сьогодні повинні інтенсивніше оволодівати новими навичками та вміннями, краще адаптуватися до невизначеного середовища. Дані вимоги не тільки затребувані в сучасних умовах, але і стають важливим чинником успішної самореалізації фахівця.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Поняття «професійна мобільність» є предметом дослідження різних галузей знань, однак саме соціологія розглядає її комплексно, на перетині особистісного та соціального, суб'єктивного та об'єктивного. Перші положення про професійну мобільність як невід'ємну складову суспільного життя викладені у працях Б. Барбера, Ю. Веніга, Е. Гідденса, П. Сорокіна. Результати вивчення різних її аспектів широко представлені у класичних працях західних і радянських соціологів (Р. Бендікс, Т. За-

славська, С. Липсет, Р. Ривкіна, Е. Саар, М. Тітма, Г. Чередниченко та ін.). Зокрема, у роботах зарубіжних учених Х. Гуна, Ш. Фітцпатрика розкривається взаємозв'язок освіти, кар'єри та соціальної мобільності молодого спеціаліста. Значний внесок у розробку теоретичних основ формування професійної компетентності як фундаменту розвитку мобільності майбутніх фахівців в умовах безперервної вищої освіти зробили вітчизняні та зарубіжні вчені: А. Вербицький, С. Гончаренко, Р. Дейв, Е. Зеєр, І. Зимня, Н. Ничкало та ін. Протягом останніх років до цієї проблеми звертались: Л. Сушенцева, Є. Іванченко, Е. Сайфутдінова, Н. Коваліско, Н. Грицькова, Н. Чернуха, Н. Кожемякіна та ін. [1–5]. Проаналізувавши дослідження вчених, слід зазначити, що професійна мобільність розглядається ними як інтегральна якість особистості, з одного боку, та як процес перетворення людиною себе самої та оточуючого її професійного і життєвого середовища – з іншого.

Мета статті – виявити сутність і структуру професійної мобільності фахівця, проаналізувати її роль у механізмах успішної професійної та соціальної самореалізації, кар'єрному просуванні, особливості прояву в сучасних умовах.

Вклад основного матеріалу. На динамізм і швидкоплинність сучасного соціального життя в усіх його сферах указує різноманітність категорій, які використовуються сьогодні в науковому обігу: «соціальна мобільність», «соціокультурна мобільність», «професійна мобільність», «академічна та освітня мобільність» тощо.

Професійна мобільність – це один із видів соціальної мобільності, який визначається не лише здатністю особистості змінювати свою професію, місце і напрямок діяльності, але й умінням приймати самостійні і нестандартні рішення, спрямовані на підвищення рівня свого професіоналізму, а також здатністю швидко освоювати нове освітнє, професійне, соціальне і національне середовище. У більшості випадків результатом професійної мобільності стає ефективна трудова діяльність. Виходячи з такого визначення, структуру професійної мобільності можна представити як: 1) здатність особистості досить швидко й успішно оволодівати новою технікою і технологією, набувати знання та вміння, які забезпечують ефективність нової професійної діяльності; 2) рухливість особистості, спроможність її до динамічного нарощування власного ресурсу, до швидкого пересування, змін; 3) ознаки кар'єрного просування та розвитку індивіда; 4) процес переходу індивіда або професійної групи з однієї професійної позиції в іншу [5, с. 7].

Професійна мобільність може бути як горизонтальною, так і вертикальною. Під горизонтальною професійною мобільністю слід розуміти перехід індивіда з однієї професійної групи в іншу, що розташована на тому ж рівні в плані оплати праці й престижності професії, тобто переміщення фахівця без

якісної зміни професії і кваліфікації. Під вертикальною професійною мобільністю мається на увазі переміщення індивіда з одного професійного прошарку в інший [1, с. 3].

Здатність людини протягом життя навчатися і змінювати вид діяльності зумовлюється цілим рядом причин, які можна розподілити на внутрішні та зовнішні. Внутрішні причини професійної мобільності – це якості особистості, освіта, вплив на свідомість професійного оточення, що зумовлює відповідний рух у межах даного професійного середовища або перехід в інше, більш привабливе. Зовнішні причини визначаються змінами у мікро- та макросоціальному середовищі. Ці зміни можуть бути викликані необхідністю зміни професії, робочого місця, статусу в організації у результаті зміни місця проживання, нових сімейних обставин, погіршення стану здоров'я, а також економічним і соціальним станом держави, спрямованістю та інтенсивністю соціальних реформ, науково-технічним прогресом, розвитком інформаційних технологій, структурними змінами в економіці, системі професійної освіти, тенденціями на ринку праці, наявністю можливостей для соціальних переміщень у суспільстві і т. д.

Професійна мобільність – це системна якість особи фахівця, яка включає в себе цілу низку знань, умінь, здібностей, особистих якостей, ціннісних орієнтацій тощо. Головним чинником тут виступає внутрішня свобода особистості, її вміння відкинути сформовані стереотипи та поглянути на життєву і професійну ситуацію по-новому, нестандартно, інколи виходячи за межі буденності. Це під силу лише творчій людині, яка володіє креативними здібностями.

У процесі переміщення індивідів між групами професійної структури суспільства соціальні суб'єкти повністю або частково змінюють свій професійний статус, тому важливою характеристикою стає здібність спеціаліста швидко пристосовуватися до умов і змісту професійної діяльності, до нових обставин, уміння відстежувати і правильно оцінювати стан довколишнього простору, самостійно орієнтуватися в професійному світі. Усе це неможливо без наявності прагнень до постійного навчання. Здібність до безперервного вдосконалення професійної підготовки дозволяє таким фахівцям самовдосконалюватися протягом усього життя і складається з таких компонентів, як прагнення до самопізнання, самовизначення, саморозвитку, що є свідченням наявної індивідуальної вмотивованості і цілеспрямованості до певного виду діяльності.

У цілому професійна мобільність може розглядатися як механізм, що обумовлює ступінь адаптованості та конкурентоспроможності фахівця на ринку праці. Крім того, вона стає суттєвим фактором професійної успішності, тому що забезпечує як внутрішній механізм розвитку самої людини, так

і якісне й ефективне перетворення оточуючого професійного та життєвого середовища.

Професійний успіх є важливою складовою життєвого успіху людини і відображується в ступені творчої своєрідності кінцевого результату діяльності, у досягненні поставленої мети, у перевищенні своїх попередніх результатів, тому орієнтація особистості на досягнення успіху є важливою умовою розвитку як особистості, так і суспільства.

Досягнення успіху супроводжується отриманням винагород, гарної роботи і відповідних життєвих умов, підвищенням соціального статусу і самооцінки, позитивними емоціями, появою цікавого кола спілкування тощо. Справжній же успіх завжди передбачає наявність внутрішньої задоволеності та почуття гармонічності свого життя, позитивне світосприйняття, відсутність почуття нереалізованості, непотрібності, віру в себе і свої можливості. Успішну людину характеризують активність життєвої стратегії, мотивація на досягнення, креативність, прагнення до саморозвитку, внутрішня свобода.

У періоди суспільних трансформацій доволі часто спостерігається розбалансованість між критеріями професійного успіху, домінуючі позиції відводяться зовнішнім атрибутам, таким як гроші, влада, слава, престиж, відповідний стиль життя тощо, що може призвести до різного роду особистісних, професійних і соціальних деформацій. Зокрема, внутрішньо неготова до успіху людина дуже часто не здатна правильно розпорядитися досягнутим, тому його результати або безцільно розбазарюються, або формують негативні риси характеру – гординю, зверхність, почуття всездозволеності, нещирість, егоїзм та ін.

Комплекс виділених якостей і характеристик особистості фахівця, спрямований на успішну його самореалізацію в професійній діяльності, стає прикладом успішної професійної мобільності, важливою умовою кар'єрного просування та побудови професійної кар'єри. Останню більшість соціологів трактують як соціально визнані зразки послідовності професійних занять, упорядкованих за ієрархією престижу, влади, винагороди. Це процес і результат переміщення людини між трудовими позиціями чи професійними заняттями впродовж її життя. Професійна кар'єра має важливе соціальне значення, оскільки є складовою процесу відтворення професійного потенціалу суспільства, засобом самоствердження і самореалізації людини, дає можливість бачити перспективу власного професійного розвитку, елементом соціального контролю, що погоджує в собі як матеріальні, так і нематеріальні засоби.

Перетворення можливості кар'єри в реальну кар'єру відбувається під впливом різних чинників, зокрема: особливостей системи освіти та її доступності, ситуації на ринку праці; структури власності, місця державного секто-

ру в економіці; структури зайнятості у певних галузях виробництва; структури трудової організації, типу власності, на якій вона заснована, та ін. Вплив цих об'єктивних чинників опосередковується особистісними характеристиками індивідів, такими як стать, освіта, вік, соціальне походження, здібності, мотивація тощо.

Аналіз соціального сенсу кар'єри свідчить про абсолютні переваги мотивації поліпшення матеріального становища, пов'язаного з кар'єрним зростанням. Однак значущими є також й інші бонуси кар'єрного зростання. Це – наявність можливостей для реалізації своїх професійних планів, подальшого професійного розвитку, досягнення певного соціального положення, входження до еліти, отримання влади над людьми тощо.

Можна виділити дві основні моделі кар'єрного просування: пов'язана з орієнтаціями на досягнення і, навпаки, аскриптивна. Перша модель кар'єрного успіху акцентує увагу на якісній освіті, професіоналізмі, ініціативності, комунікабельності, природній обдарованості. Друга – передбачає кар'єрний успіх в організації «людини зі зв'язками», орієнтується на удачу та репутацію «своєї людини». Професійна компетентність та подальше її вдосконалення в даному випадку відходять на другий план.

Характеризуючи сучасні тенденції, пов'язані з професійною мобільністю, слід відмітити, що спостерігається інтенсивна висхідна мобільність серед деяких груп висококваліфікованих спеціалістів, пов'язана з їх професійним зростанням і затребуваністю на ринку праці (ІТ-фахівці, інженери з автоматизації виробництва, маркетологи, логісти тощо). З'явилися нові престижні види діяльності, що помітно змінили соціально-професійну структуру суспільства.

Крім того, простежуються міжпоколінні відмінності в процесі професійної мобільності. Готовність до зміни характеру діяльності, яка є сьогодні чи не головним чинником успішного працевлаштування, дуже висока у молоді. Від покоління «батьків» молодь відрізняється наявністю «мотивацій на досягнення», а саме орієнтацій на професійне зростання, швидку кар'єру. Старше ж покоління більш орієнтоване на зручність і комфортність роботи.

З другого боку, в механізмах соціально-професійного просування спостерігаються і негативні тенденції, викликані соціально-економічною нестабільністю, яка склалася в Україні. Це супроводжується несприятливою трансформацією структури зайнятості, зростанням безробіття, масовим зубожінням значної частини населення. За таких умов професійна мобільність в усіх її проявах отримує доволі нестійкий характер і в значній мірі залежить від скороминучих факторів. Так, високого положення здатні добиватися випадкові люди, непрофесіонали або навіть представники кримінальних структур.

У таких суспільствах доступ до еліт у значній мірі залежить від політичних і родинних зв'язків, а не від рівня професійної компетенції, освіти або інтелектуальних здібностей.

Висновки. У суспільстві, яке трансформується, в якому більша частина населення обтяжена матеріальними проблемами, професійна мобільність стає не тільки умовою виживання, але і досягнення професійного, а відповідно і соціального успіху. За таких умов важливо, щоб держава формувала так звану систему соціальних ліфтів, завдяки яким будь-яка талановита людина змогла б зробити успішну професійну кар'єру. Це може стати сприятливою умовою подальшого досягнення рівня соціальної та економічної стабільності в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицькова Н. В. Професійна мобільність фахівця: сутність та структура. *Вісн. ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2010. № 12 (199). С. 25–32.
2. Іванченко Є. А. Формування професійної мобільності майбутніх економістів у процесі навчання у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 2005. 181 с.
3. Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика: монографія / за ред. Н. Г. Ничкало; Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України. Кривий Ріг: Вид. дім, 2011. 439 с.
4. Чернуха Н. М. Формування соціальної мобільності студентів в сучасному інтеграційному освітньому просторі. *Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість*: зб. матеріалів конф., 13–15 листоп. 2012 р. С. 91–101.
5. Шпекторенко И. В. Профессиональная мобильность государственных служащих. *Образование и о-во*. 2007. № 6. С. 4–9.

REFERENCES

1. Hrytskova, N. V. (2010). Profesiina mobilnist fakhivtsia: sutnist ta struktura. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 12 (199), 25-32 [in Ukrainian].
2. Ivanchenko, Ye.A. (2005). Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnix ekonomistiv u protsesi navchannia u vyshchyykh navchalnykh zakladakh. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
3. Sushentseva, L. L. (2011). Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnix kvalifikovanykh robitnykiv u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh: teoriia i praktyka : monohrafiia / za red. N. H. Nychkalo; Instytut profesiino-tekhnichnoi osvity NAPN Ukrainy. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim [in Ukrainian].

4. Chernukha, N. M. (2012). Formuvannia sotsialnoi mobilnosti studentiv v suchasnomu intehratsiinomu osvithnomu prostori. *Innovatsiini protsesy v osvithnomu prostori: dostupnist, efektyvnist, yakist* : zb. mater. konf., 13–15 lystop. 2012 r., 91–101 [in Ukrainian].
5. Shpektorenko, I. V. (2010). Professionalnaya mobilnost gosudarstvennyih sluzhaschih. *Obrazovanie i obschestvo*, 6, 4-9 [in Russian].

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ КАК ФАКТОР ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ

Прохоренко Т. Г.

В статье рассмотрены сущность и структура профессиональной мобильности как важного фактора профессиональной и социальной адаптации человека к кардинальным изменениям во всех сферах современного общества. Акцентируется внимание на роли профессиональной мобильности в механизмах успешной самореализации личности в профессиональной деятельности и карьерном продвижении, обращается внимание на ее особенности в современных условиях.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, системное качество, адаптация, конкурентоспособность, самореализация, креативность, успешность, карьера.

PROFESSIONAL MOBILITY AS A FACTOR OF PROFESSIONAL SUCCESS

Prokhorenko T. G.

The article states that the unprecedented pace of social history of civilization, scientific and technological changes required by specialists of high professional mobility. Professional mobility – is a kind of social mobility, the quality system of the individual professional, which includes knowledge, skills, abilities, personal qualities, values. Professional mobility requires not only the transfer of an individual from one professional to another position, but also its mobility, willingness to rapidly increase its own resources in accordance with the upcoming changes.

The main factor here is the inner freedom of the individual and his ability to discard stereotypes formed, the ability to look at life and professional situation in a new way, outside the box. This is the force of the creative person. In the process of professional movement becomes an important characteristic of professional ability to quickly adapt to new circumstances, to orient himself in the professional world. It actualizes the desire and ability to continuous learning, continuous improvement of vocational training, allows such professionals to cultivate lifelong learning. They are also characterized by the pursuit of self-knowledge and self-determination. No less important is the quality of belief in themselves and their future.

The ability for a professional displacement determines the level of adaptation and competitive specialists in the labor market is a significant factor in his professional success. The result is a domestic professional development, as well as the surrounding living environment and professional transformation. Professional success is an important part of human life and success is reflected in the achievement of these goals, the creative originality of the end product, in excess of their previous results.

An example of a successful professional and social mobility is a career, which is a human movement between the positions of labor or professional occupations throughout his working life. Analysis career motivations indicates the predominance of motivation to improve the material situation followed and other bonuses: the availability of opportunities for the realization of their professional plans for further professional and personal development, the achievement of a certain social status, etc.

The author notes that in the period of social transformation mechanisms of social and professional movements are characterized by inconsistency and uncertainty, accompanied by, on the one hand, the demand for professional competence, but on the other hand, certain personal, professional and social strains.

Distinguished and studied two main models of professional movement: associated with a focus on personal achievements and, on the other hand, ascriptive. The first model focuses on quality education, initiative, communication skills, natural talent. The second provides for career success in the organization of «man with connections», it focuses on the success and reputation of «their man».

Keywords: *professional mobility, system quality, adaptation, competitive, self-realization, creativity, success, career.*

Трофименко В. А., кандидат юридичних наук, доцент

НОРМАТИВНІ АКТИ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЯК НЕОБХІДНА ЧАСТИНА ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХНЬОЇ СПІВПРАЦІ ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ

У публікації аналізується нормативна база європейських країн з позицій наявності правил (кодексів) етичної поведінки поліцейського. З боку досвіду європейських країн робиться аналіз національних Правил етичної поведінки поліцейських. Оцінюючи в цілому Правила позитивно, автор звертає увагу на їхні певні недоліки.

Ключові слова: етика, етична поведінка, правоохоронна система, поліцейський, правила (кодекси) етичної поведінки.

Актуальність теми. Україна йде шляхом євроінтеграції, що потребує оновлення існуючого законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів, винайдення нових підходів взаємодії держави і суспільства. Подібні процеси йдуть і у лавах Міністерства внутрішніх справ. З прийняттям нового Закону України «Про Національну поліцію» постала потреба повністю змінити погляд на статус правоохоронця, що потребувало зміни ставлення до нього з боку населення. Цій зміні мають сприяти нормативні акти етичної поведінки правоохоронця, які звертають увагу не стільки на його професійності здібності, скільки на можливості правильної комунікації з громадянами. Тому сьогодні є вкрай актуальною потреба вивчити досвід розвинених країн у цій галузі та проаналізувати національну нормативну базу з цієї проблематики.

Ступінь розробки теми. Наукових оглядів іноземних нормативних актів етичної поведінки на момент підготовки публікації достатньо, але, ураховуючи те, що Правила етичної поведінки поліцейських діють менше року, повний їхній аналіз на відповідність європейському досвіду ще потрібно проводити.

Мета публікації – зробити огляд діючих етичних нормативних документів у країнах Європи та США і провести аналіз національних Правил етичної поведінки поліцейських.

Основний текст. Національне законодавство, яке окреслює та регламентує сферу діяльності правоохоронної системи, доволі об'ємне. До нього входять кодекси, наприклад Кримінальний процесуальний кодекс, закони, зокрема Закон України «Про Національну поліцію», та різноманітні підза-

конні нормативні акти, наприклад Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліцію, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ країни. Уся ця нормативна база торкається виконання професійних обов'язків правоохоронців як представників силових структур. І це не можна вважати неправильним у зв'язку з тим, що статус силової структури вимагає чіткої регламентації діяльності правоохоронної системи з метою зменшення зловживань, настання тяжких наслідків неправомірної діяльності силовиків тощо.

Однак існує ще одна – дуже важлива – сторона існування правоохоронної системи. На думку автора, її можна вважати пріоритетною. Правоохоронець – найчастіше представник національної поліції – є тим посередником, спікером, який доносить своїми діями політику держави у безпековій сфері. Поліціант найчастіше наочно зустрічається з громадянами і представляє державу та її інститути. Тому морально-етичний бік роботи правоохоронця набуває нового значення. Після прийняття нового Закону України «Про Національну поліцію» наказом міністра внутрішніх справ були затверджені Правила етичної поведінки поліцейських [1]. Ураховуючи європейський напрямок розвитку нашої країни, подивимось, чи вдалося посадовцям Міністерства внутрішніх справ урахувати позитивний досвід інших країн.

Фундаментальними документами, на яких базуються акти з морально-етичної поведінки поліцейських, є Кодекс поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку [2] та Декларація про поліцію [3], прийняті у 1979 р. Організацією Об'єднаних Націй. Згідно з Декларацією: «реалізація прав людини та фундаментальних свобод розуміє під собою мирне суспільство, яке характеризується порядком та громадською безпекою... тому, якщо поліціям країн-членів пропонуються деонтологічні правила, які враховують права людини та основоположні свободи, то європейська система захисту прав людини може бути лише укріплена». Кодекс також акцентує увагу на дотриманні прав людини, на створенні низки бар'єрів, етичного зокрема, проти свавілля та зловживання посадовими повноваженнями «посадовими особами з підтримки правопорядку».

На основі цих міжнародних актів починається розробка нормативних актів стосовно морально-етичного боку роботи правоохоронців. Деякі країни сприйняли їх як закони прямої дії, інша – як такі, що мають рекомендаційний характер. Національні акти з етики регулювали як суто етичні, так і юридичні питання. Варто також додати, що ці акти розробляються в одних випадках у стінах поліцейських служб спеціальними підрозділами, в інших – до розробки залучаються науковці, громадськість тощо. Проаналізуємо деякі з них.

Хартія цінностей Великогерцогської поліції [4], прийнята у Люксембурзі у 2000 р., була розроблена поліцейським відомством і брошурою була

доведена до кожного атестованого робітника поліції. Метою цього документа було довести до відома робітників правила високоморальної поведінки, мотивацію до професійного виконання своїх обов'язків, норми поважного ставлення до громадян. Основними моральними цінностями Хартія визнавала непідкупність, об'єктивність, неупередженість, вірність обов'язку, підкореність особистісних інтересів службовим, творча ініціатива, бажання надати допомогу, бажання встати на захист правопорядку. При цьому поліціанту гарантувались освіта та підвищення кваліфікації за рахунок держави, вільний вираз своєї думки за умови збереження професійної таємниці.

Кодекс поведінки поліцейського Королівської поліції Північної Ірландії набрав сили 2001 р. Метою Кодексу було показати почесний статус правоохоронця, роз'яснити поліціантам їхні обов'язки. Особлива увага була приділена формуванню принципів соціального партнерства з населенням. Поряд з традиційними для таких актів нормами (до речі, багато норм фактично дублювали зміст Кодексу ООН) цей документ містив положення про права поліцейських та умови їхньої роботи. Кодекс вимагав створити умови роботи, вільні від тиску, дискримінації, напруженості, стурбованості. Важливо відмітити, що з прийняттям кодексу у Північній Ірландії проводилась доволі серйозна роз'яснювальна робота. У 2008 р. набрала сили нова редакція цього документа.

Кодекс етики поліцейських служб королівства Бельгія було розроблено поліцейським відомством із залученням Ради мерів королівства та громадськості і затверджено у 2006 р. Згідно з нормами Кодексу співробітники поліції повинні ставитись до своїх громадських та службових обов'язків відповідально, чесно, неупереджено відповідно до закону та наданих повноважень, поважати право та основні свободи громадян, їхню людську гідність. Чи не вперше Кодекс окремо вимагає шановного ставлення до самих уразливих прошарків населення. Кодексом підкреслюються роль керівництва у формуванні морально-етичних цінностей підлеглих, важливість постійної комунікації з підлеглими з метою створення творчого та конкурентного середовища у підрозділі. Установлено оригінальну форму контролю за якістю роботи правоохоронця: керівник та підлеглий дискутують з цього приводу із залученням усіх представників підрозділу та заслуховуванням їхніх думок. Якщо робітника оцінено добре за виконану роботу, його може бути заохочено та премійовано за рішенням керівництва.

Кодекс професійної етики поліції Нідерландів [5] вступив у дію у 2013 р. Він дещо відрізняється від інших подібних документів. По-перше, його зміст направлено не тільки на поліцейських, а й на пересічних громадян, по-друге, використовується специфічна мовленнєва конструкція: мова йде від першої

особи (поліціанта). Правоохоронець немовби спілкується з громадянами, пишається своїм статусом та розкриває зміст основних етичних цінностей поліцейського: чесності, надійності, мужності, обов'язковості, незалежності у своїх діях, професійності.

Цікавий досвід у досліджуваній галузі мають країни – лідери Європейського Союзу: Франція та Німеччина.

Формування німецької поліцейської деонтології почалось після Другої світової війни в період поділу країни на окупаційні зони. Перші норми професійної етики були сформульовані урядом Великобританії та впроваджувались у зоні впливу цієї країни в Німеччині. Вони мали назву «Сім заповідей для поліцейських» (1945 р.). Розглянемо їх. Перша заповідь проголошує, що державна служба є проявом особливої довіри уряду. Цю довіру посадовець повинен виправдати виконанням своїх обов'язків. Друга звертає увагу на публічність посади поліцейського, що автоматично робить його особою, яка сильно критикується. Тому своєю поведінкою та поведінкою родини він повинен робити все, щоб запобігати критиці. Третя заповідь каже, що широкі повноваження не підвищують статус поліцейського, а роблять службовцем в очах громадян. Четверта роз'яснює професійно-моральні якості. Цікавим є зміст п'ятої заповіді: «Поліцейський посадовець повинен пишатися фактом своєї приналежності до поліції. Повинна проявлятися (крім наведених вище якостей) в осанці, особистій гігієні, однострої». Шоста заповідь формулює правила поведінки робітників у колективі та дає поняття дисципліни. Сьома вимагає від поліцейського не зупинятись в професійному та особистому розвитку: «Поліцейський чиновник повинен добровільно підвищувати свою загальноосвітню підготовку, професійні знання і фізичну підготовленість. Він не повинен бути кар'єристом, але зобов'язаний робити все, щоб стати гарним поліцейським». Таким чином, можна побачити, що ці невеличкі норми охоплюють фактично всі сторони життя та роботи поліцейського [6].

Згодом, з прийняттям ООН Кодексу поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку, ФРН визнала його пряму дію на своїй території. Також деякі його норми було включено до різних нормативно-правових актів, які регулювали діяльність поліції.

Деонтологічний кодекс поліції Франції став результатом двох реформ французької поліції 1966 та 1986 рр. Він регулює не тільки етичні, а й суто правові питання. Кодекс містить три частини та 20 статей. Кодекс закріплює, що виконання поліцейських функцій базується на суворому дотриманні Декларації прав людини і громадянина, Конституції, міжнародних конвенцій і законів. Його мета в тому, щоб укріпляти зв'язки між силами внутрішньої безпеки та населенням, розмістивши у центр громадянських проблем поліцейських і жандармів.

Кодекс надає поліцейським і жандармам необхідні орієнтири їхніх дій та операцій, а також розкриває основні цінності службових обов'язків: лояльність до республіканських інститутів, чесність, неупередженість, допомога громадянам під час служби та у неслужбовий час, обов'язок постійної готовності служити, дотримання та збереження професійної таємниці тощо. Недотримання цих цінностей несе відповідальність порушника.

Кодекс підкреслює обов'язок держави та керівництва захищати життя і здоров'я поліцейських та їхніх родин. Правоохоронці та члени їхніх родин користуються правовим захистом від дій, скоєних проти них у ході виконання службових обов'язків або у зв'язку з ними, а також у випадку судового слухання, яке впливає з виконання службових обов'язків. Особливо підкреслюється роль міністра внутрішніх справ (ст. 12): «Міністр внутрішніх справ захищає працівників Національної поліції від загроз, насильства, самоправства, образ, наклепів і несправедливості, жертвами яких вони можуть стати при виконанні службових обов'язків» [7]. Таким чином, французький акт є найбільш структурованим і формальним.

Ознака формальності фактично повністю відсутня в Морально-етичному кодексі поліцейського США. Моральний кодекс поліцейського США має вигляд декларації від першої особи і є найкоротшим. Прочитуємо його: «Як офіцер поліції, я вважаю своїм основним обов'язком служити людині: охороняти життя і власність моїх співгромадян, захищати довірливих від обману, слабких від пригнічення і залякування, мирних громадян — від насильства і безладів, поважати конституційні права всіх людей на свободу, рівність та справедливість.

В особистому житті я обіцяю бути прикладом для інших: я буду мужнім і спокійним перед небезпекою, буду намагатись стримувати свої чуття і постійно піклуватись про добробут інших.

Будучи чесним у думках і вчинках, особистих і службових справах, я буду беззаперечно виконувати закони моєї країни та службові інструкції.

Усю інформацію конфіденційного характеру, з якою я можу стикнутись або яка буде передана мені для виконання службових обов'язків, я до кінця днів своїх буду тримати в таємниці, якщо розкриття цих даних не буде необхідним у ході служби. Я обіцяю не втручатись у чужі справи і ніколи не дозволю особистим симпатіям, упередженням, злоби або дружнім відчуттям впливати на мої рішення.

Будучи безкомпромісним до злочинців і невідступного переслідування злочинців, я буду нести службу добросовісно та ввічливо без загравань та прихильностей, злоби та інших намірів, ніколи не застосовувати непотрібну силу і ніколи не брати хабарів. Я приймаю відмінний знак мого управління

як символ громадської довіри, яким я буду користуватись до того моменту, поки я дотримуюсь етики поліцейської служби. Я постійно буду прагнути досягнення цих цілей та ідеалів, присвячуючи себе обраній професії — службі в поліції» [8].

Навіть у цьому невеликому тексті ми можемо побачити наступне: перший абзац закріплює основні обов'язки поліцейського (охороняти, захищати, поважати конституційні права), другий абзац показує, що поліцейський завжди повинен бути прикладом у всьому, третій закріплює обов'язок дотримуватись законодавчих норм, четвертий абзац присвячений проблемі, яка існує фактично в усіх кодексах, – конфіденційній інформації. Останній абзац присвячений почесному статусу поліцейського як особи, що служить народові. Таким чином, цей лаконічний текст закріплює те основне, на чому базується робота поліцейського.

Підсумовуючи огляд деонтологічних (моральних) кодексів і правил, виділимо основні моменти:

1. Усі кодекси та правила вимагають поваги та дотримання прав і свобод людини і громадянина.
2. Деонтологічні акти встановлюють шановний статус правоохоронця та наголошують на його службовому відношенні до населення.
3. Ставиться питання поведінки з конфіденційною інформацією, яка отримана під час виконання службових обов'язків.
4. Акти вимагають від поліціанта бути прикладом у всьому, незважаючи на те, знаходиться він на службі чи ні.
5. Кодекси вимагають постійного підвищення професійної підготовки, фізичного стану правоохоронця.
6. Переважна частина розглянутих актів регламентує взаємодію поліціанта, поліцейського підрозділу з керівництвом. Наголошується на обов'язку керівництва захищати права робітників та створювати гідні умови роботи правоохоронцям.

Національні Правила етичної поведінки поліцейських [1] затверджені наказом міністра внутрішніх справ 9 листопада 2016 р. в розвиток законодавства про національну поліцію. Вони складаються з п'яти розділів:

1. Загальні положення.
2. Основні вимоги до поведінки поліцейського.
3. Поведіння поліції з затриманими особами.
4. Взаємодія поліції із громадськістю та іншими державними органами.
5. Контроль керівників поліції за дотриманням етики поліцейськими.

Перше, що кидається в очі, у тексті немає посилань на те, що правила розроблені з урахуванням актів Організації Об'єднаних Націй.

Загальні положення містять мету Правил: «...урегулювання поведінки поліцейських з дотриманням етичних норм, формування в поліцейських почуття відповідальності перед суспільством і законом за свої дії та бездіяльність, а також сприяння посиленню авторитету та довіри громадян до поліції». Також наголошується на обов'язковості цих правил для поліцейських та обов'язковому ознайомленні з їхнім текстом усіх поліцейських. Окремим абзацом встановлюються основоположні принципи роботи поліціанта: верховенства права; дотримання прав і свобод людини, законності, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства, безперервності, справедливості, неупередженості та рівності.

Другий розділ складається з трьох підрозділів, кожний з яких починається словами: «Під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен...», «Під час виконання службових обов'язків поліцейському заборонено...», «Поліцейський повинен дотримуватись...». З таких формулювань можна побачити, що розділ закріплює коло службових обов'язків та заборон. Але виникає питання: чому при такому змістовному розділі з обов'язками у Правилах взагалі відсутній розділ, наприклад, про умови праці, які повинні мати правоохоронці, їхні певні права тощо. Звісно, можна посилатись на інші нормативні акти, але досвід європейських країн показує, що наявність цих норм у Правилах усе ж таки більш доречно.

Певне здивування визиває третій розділ. Автору незрозуміло, навіщо розробляти окремий розділ стосовно ставлення до затриманих осіб. Затримана особа – це той же громадянин. Норми закріплені цим розділом стосуються кожного. Тому значення цього розділу не зовсім зрозуміле.

Як не зрозуміла назва четвертого розділу: Взаємодія поліції із громадськістю та іншими державними органами. Здається, сталася технічна помилка: громадськість ніколи не прирівнювалась до державних органів. Звернемось до змісту розділу. Він регулює відносини поліцейських з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та окремими громадянами. Взаємодія повинна реалізовуватись на основах партнерства. Підрозділ 2 цього розділу вимальовує вимоги до правоохоронця: «Незалежно від посади чи звання у відносинах із населенням поліцейський зобов'язаний бути тактовним та доброзичливим, висловлювати вимоги чи зауваження, що стосуються особи, у ввічливій та переконливій формі, надати можливість особі висловити власну думку, до всіх потерпілих від злочинів або інших правопорушень проявляти повагу, охороняти їх безпеку та право на невтручання в особисте життя». Як можна побачити, для виконання цих вимог фактично не потрібен високий рівень підготовки, але більш серйозні вимоги висуває зміст підрозділу 5: «З метою зменшення кількості випадків

застосування поліцейських заходів примусу поліцейський повинен проявляти розсудливість, відкритість, почуття справедливості, володіти комунікативними навичками (переконання, ведення переговорів тощо), а в необхідних випадках мати керівні та організаційні якості». Тобто напряду висуваються вимоги мати комунікативні, організаційні та керівні навички, мати почуття справедливості. У свою чергу, це вимагає більш сильної теоретичної підготовки поліціантів з психології, а з поняттям справедливості його може бути ознайомлено за допомогою філософії права. Ураховуючи, що справедливість – поняття певною стороною оціночне, усіх поліцейських необхідно навчати за єдиною методикою.

Розділ про функції керівника правоохоронного органу покладає на керівника обов'язок проводити навчання та інформаційно-роз'яснювальну роботу з розвитку етичної поведінки. Окремим підрозділом прописаний обов'язок протистояти корупційним випадкам. Керівник повинен їх попереджати, а виявивши – терміново звернутись до антикорупційних органів. Бачимо, що корупційна діяльність у поліції привертає увагу керівництва національної поліції.

Одним з обов'язків керівника є покарання робітника за порушення етичних норм та заохочення підлеглого. Ураховуючи характер Правил, автор вважає, що доречно було б перерахувати заходи заохочення та відповідальності, які може застосовувати керівник.

Підсумовуючи аналіз Правил етичної поведінки поліцейських, можна констатувати, що за змістом вони наближені до європейських зразків. Але є певні недоліки і питання, які вони піднімають. До недоліків можна віднести відсутність норм про умови роботи правоохоронців, не звернута увага на їхні права, не перераховані заходи заохочення і відповідальності. Доречно було б врахувати досвід Бельгії та ввести як форму оцінки роботи поліцейського його спілкування з керівником на очах усього колективу. Звертаючись до поставленої проблеми, то це проблема ретельної теоретичної підготовки правоохоронців та виховання у них певних компетенцій.

Висновок. Правила етичної поведінки правоохоронців – важливий нормативний крок у зміні ставлення правоохоронця до свого статусу. На основі таких актів правоохоронець отримує можливість показати суспільству свій несилловий, службовий статус відносно суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження правил етичної поведінки поліцейських: наказ М-ва внутр. справ № 1179 від 09.11.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16> (дата звернення: 25.10.2017).

2. Международные акты о правах человека: сб. док. Москва: Изд. группа НОРМА – ИНФРА М, 1999. 784 с.
3. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. Москва: СПАРК, 1998. 384 с.
4. Charte des valeurs de la Police Grand-Ducale. URL: <https://www.police.public.lu/fr/police-se-presente/valeurs/Charte-desvaleurs-de-la-Police-Grand.pdf> (дата звернення: 25.10.2017).
5. Beroepscode politie. URL: https://www.politie.nl/binaries/content/assets/politie/algemeen/publicaties-archief/beroepscode_politie.pdf (дата звернення: 25.10.2017).
6. Ahlf E.-H. Ethik im Polizei Management. Polizeietik mit Bezügen zu Total Quality Management. 2. ergänzte und überarbeitete Auflage. Wiesbaden: DruckVerlag Kettler GmbH, 2000. 352 s.
7. Code de déontologie de la police nationale et de la gendarmerie nationale. URL: <https://www.police-nationale.interieur.gouv.fr/Presentation-generale/Deontologie-et-controle> (дата звернення: 25.10.2017).
8. Морально-этический кодекс полицейского США. URL: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/15557/15654/> (дата звернення: 25.10.2017).

REFERENCES

1. Pro zatverdzhennia pravyl etychnoi povedinky politseyskykh : Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav № 1179 vid 09.11.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16> [in Ukrainian].
2. Mezhdunarodnyie aktyi o pravah cheloveka. Sbornik dokumentov (1999). Moskva: Izdatelskaya gruppа NORMA – INFRA M [in Russian].
3. Sbornik dokumentov Soveta Evropyi v oblasti zaschityi prav cheloveka i borbyi s prestupnostyu (1998). Moskva: SPARK [in Russian].
4. Charte des valeurs de la Police Grand-Ducale. URL: <https://www.police.public.lu/fr/police-se-presente/valeurs/Charte-desvaleurs-de-la-Police-Grand.pdf>
5. Beroepscode politie. URL: https://www.politie.nl/binaries/content/assets/politie/algemeen/publicaties-archief/beroepscode_politie.pdf
6. Ahlf, E.-H. (2000). Ethik im Polizei Management. Polizeietik mit Bezügen zu Total Quality Management. 2. ergänzte und überarbeitete Auflage. Wiesbaden: DruckVerlag Kettler GmbH.
7. Code de déontologie de la police nationale et de la gendarmerie nationale. URL: <https://www.police-nationale.interieur.gouv.fr/Presentation-generale/Deontologie-et-controle>
8. Moralno-eticheskiy kodeks politseyskogo SShA. URL: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/15557/15654/>[in Russian].

НОРМАТИВНЫЕ АКТЫ ЭТИЧНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОЛИЦЕЙСКИХ КАК НЕОБХОДИМАЯ ЧАСТЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИХ СОТРУДНИЧЕСТВА С ОБЩЕСТВОМ

Трофименко В. А.

В публикации анализируется нормативная база европейских стран с позиций наличия правил (кодексов) этического поведения полицейских. С позиций опыта европейских стран делается анализ национальных Правил этического поведения полицейских. Оценивая в целом Правила положительно, автор обращает внимание на некоторые их недостатки.

Ключевые слова: *этика, этическое поведение, правоохранительная система, полицейский, правила (кодексы) этического поведения.*

REGULATORY ACTS OF ETHICAL CONDUCT OF POLICE SERVANTS AS AN ESSENTIAL PART OF LEGISLATIVE ENSURING OF THEIR COOPERATION WITH SOCIETY

Trofimenko V. A.

The author focuses on the continuing European integration, which demands renovation of the regulatory and legal framework of the government, including the law-enforcement branch. Having key laws, the Ministry of Internal Affairs developed and adopted the Regulations of ethical conduct for police servants. The aim of the work is the analysis of other states' experience and the analysis of the national Regulations based on this analysis.

In the publication is analyzed the regulatory framework of the European countries from the point of existence of regulations (the codes) of ethical conduct of police servants. There is a shot analysis of the deontological regulatory acts of Belgium, Luxembourg, the Netherlands, Northern Ireland and also the lead countries of the European Union: France and Germany.

The attention is payed on the government's different slant on the question of regulation of the ethical and moral conduct of the law enforcement officers. Some adopt declarative acts, others establish codify acts. The author emphasizes the best moments. At the end of the analysis is made a small generalization. Further the author goes on with the analysis of the content of the national Regulations of ethical conduct of servants.

There is an analysis of five sections of the Regulations. The author is surprised, that the Ministry of Internal Affairs doesn't refer to the acts of the United Nations Organizations concerning to the given problem. The author misunderstand the particular section about handling apprehended citizens and also incomprehensible (and even incorrect) title of the

one section. The important norms of rights and working conditions for police servants weren't displayed. Although the nature and the content of the Regulations demand such norms. Speaking about encouragements and punishments, the authors weren't able to indicate their list, so they referred to other regulatory acts.

Overall, the regulations of ethical conduct of police servants gave a positive impression on the author. However, there is still feeling of the definite incompleteness and crudity of this deontological document.

Keywords: ethics, ethical conduct, law enforcement officers, police servants, regulations (the codes) of ethical conduct.

НАШІ АВТОРИ

ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
КОЗЛОВЕЦЬ <i>Микола Адамович</i>	Житомирський державний університет імені Івана Франка, доктор філософських наук, професор
КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, професор
КУЦЕПАЛ <i>Світлана Вікторівна</i>	Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор
ПИЛИПЕНКО <i>Валерій Євгенович</i>	Інститут соціології НАН України (м. Київ), доктор соціологічних наук, професор
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, доцент
ПОЛЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	157
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	81
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	8
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	21
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	32
КОЗЛОВЕЦЬ <i>Микола Адамович</i>	41
КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	58
КУЦЕПАЛ <i>Світлана Вікторівна</i>	71
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	21

ПИЛИПЕНКО <i>Валерій Євгенович</i>	81
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	106
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	106, 118
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	132
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	167
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	118
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	141
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	175

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»**

Загальні правила подання статей

1. Мова статті – *українська, англійська, мова держав Європейського Союзу, російська*; обсяг – 10–15 аркушів (до 30 тис. знаків), включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

2. Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);

– **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (CD);

– **рецензію** доктора/кандидата наук за фахом видання (для статей докторів наук рецензія не подається);

– **витяг** із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);

– **розширену (від 2000 до 3000 знаків із пробілами) анотацію статті англійською мовою** в електронному й паперовому вигляді; відповідно до наказу МОНмолодьспорту України від 17.10.2012 р. № 1111 англійський варіант має включати всі обов'язкові структурні елементи фахової статті (постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети статті, виклад основного матеріалу дослідження, висновки з даного дослідження) (див. *додаток 1*);

– **ліцензійну згоду автора** (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nlu.edu.ua), збірника (<http://fil.nlu.edu.ua>), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Накової Електронної Бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru) (*додаток 2*);

3. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, скорочувати й редагувати. У разі потреби може передавати рукопис статті на рецензування членами редколегії. Матеріали, подані з порушенням указаних вимог, не публікуються, авторам не повертаються. Не допускається використання сканованих або сфотографованих схем, рисунків, таблиць тощо.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD шрифтом Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 з берегами: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

Вимоги щодо оформлення статті (див. *додаток 3*):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;

– наступний рядок (використовується шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори);

місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; e-mail автора, ORCID ID;

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (використовується шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, що проводилися в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова (5–7) мовою статті* (використовується шрифт Times New Roman, кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);

– далі – текст статті шрифт: Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 (див. вимоги щодо структури статті);

– далі – список використаної літератури (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **References** транслітерація бібліографічного опису джерел. Слід звернути увагу: а) джерела англійською мовою необхідно оформити за міжнародним бібліографічним стандартом APA (стандарт APA <http://www.bibme.org/citation-guide/APA/book>); б) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, слід згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р. №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (див. Приклади); в) бібліографічний опис джерел, написаних мовою, що використовує кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами.

Приклади

транслітерації бібліографічного опису джерел, написаних українською мовою

1. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: монографія. Харків: Право, 2005. 304 с.

Bytiak, Yu. P. (2005). Derzhavna sluzhba v Ukraini: orhanizatsiino-pravovi zasady. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

2. Петришин О., Сergyogina С. Змішана республіканська форма державного правління: питання теорії та практики. *Право України*. 2009. № 10. С. 57–60.

Petryshyn, O., Serohina, S. (2009). Zmishana respublikanska forma derzhavnoho pravlinnia: pytannia teorii ta praktyky. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 10, 57–60 [in Ukrainian].

3. Гетьман А. П., Лозо В. І. Державно-правові проблеми подолання екологічної кризи в епоху глобалізації. *Проблеми законності*. Харків. 2013. Вип. 123. С. 65–77.

Getman, A. P., Lozo, V. I. (2013). Derzhavnopravovi problemy podolannia ekolohichnoi kryzy v epokhu hlobalizatsii. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, Issue 123, 65–77 [in Ukrainian];

– далі – *відомості про автора (співавторів) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього (використовується шрифт Times New Roman, кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);

– нижче по центру наводиться *назва статті російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті* (використовується шрифт Times New Roman, кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами);

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті* (використовується шрифт Times New Roman, кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0).

Якщо англійська є мовою статті, то після списку використаної літератури додаються відомості про автора (співавторів) та назва статті, анотація і ключові слова українською і російською мовами. Розширена анотація надається українською мовою.

Вимоги щодо структури статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. №7–05/1.

Структура наукової статті:

– ***постановка проблеми*** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– ***аналіз останніх досліджень і публікацій***, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– ***формулювання цілей*** статті (постановка завдання);

– ***виклад основного матеріалу*** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– ***висновки*** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016).

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іношомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК АНОТАЦІЇ ДО СТАТТІ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Розширена анотація

статті Данильяна Олега Геннадійовича на тему: **СИНЕРГЕТИЧНА
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ЦИКЛІЧНІСТЬ І
САМООРГАНІЗАЦІЯ**

(це речення подається українською мовою).

DANILYAN O. G., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy
Department, Yaroslav the Wise National Law University, Kharkiv

An extended abstract of a paper on the subject of:

**SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT:
CYCLICITY AND SELF-ORGANIZATION**

Problem setting. (Постановка проблеми) *English text.*

Recent research and publications analysis. (Аналіз останніх досліджень і публікацій) *English text.*

Paper objective. (Формулювання цілей) *English text.*

Paper main body. (Виклад основного матеріалу) *English text*

Conclusions of the research. (Висновки) *English text.*

Short Abstract for an article (Коротка анотація до статті)

Abstract. (*English text, 3–5 речень*).

Keywords: .

Переклад здійснено: _____ П. І. Б., посада, установа, печатка

Редакційній колегії
збірника наукових праць
«Вісник Національного університету
“Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого”».
Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія»
Від _____ П. І. Б. _____
_____ місце роботи, посада _____
_____ науковий ступінь, вчене звання _____
Телефон _____
e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фаховому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайошений, згоден.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Наукової Електронної Бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru).

_____ / « » _____ 201__ р.
підпис / розшифровка підпису _____

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК

Данильян О. Г., доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків
адреса електронної скриньки
ORCID ID:

**СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА:
ЦИКЛІЧНІСТЬ І САМООРГАНІЗАЦІЯ**

Розкрито зміст

Ключові слова:

Постановка проблеми.
Аналіз останніх досліджень та публікацій.
Формулювання цілей.
Виклад основного матеріалу.
Висновки.

**ЛІТЕРАТУРА
REFERENCES**

Данильян О. Г., доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой философии
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков

**СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА:
ЦИКЛИЧНОСТЬ И САМООРГАНИЗАЦИЯ**

Раскрыто содержание...

Ключевые слова:

Danilyan O.G., Doctor Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav the Wise National Law University,
Kharkiv

**SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT:
CYCLICITY AND SELF-ORGANIZATION**

Problem setting (*English text*).
Recent research and publications analysis (*English text*).
Paper objective (*English text*).
Paper main body (*English text*).
Conclusions of the research (*English text*).
Short Abstract for an article (Коротка анотація до статті)
Abstract: (*English text*).

Підписано до друку з оригінал-макета 12.12.2017.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,3. Обл.-вид. арк. 12,5. Вид. № 1755.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ФОП Почернін В. В.
Тел. (057) 717-28-80

Для заметок
